

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИLMҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ АБУАБДУЛЛОҲИ
РӯДАКӢ**

ТДУ 809.155.0

ТКБ 81.2 тоҷ

Ҷ – 93

ҶУРАБЕКЗОДА ФОТИМА ҶУРАБЕК

**ВИЖАГИҲОИ ВОЖАГОНӢ ВА КАЛИМАСОЗИИ ОСОРИ
АБУАБДУЛЛОҲИ РӯДАКӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01 - Забони тоҷикӣ**

**Роҳбари илмӣ: доктори илмҳои филологӣ,
узви вобастаи АМИТ,
Раҳматуллозода С.**

Душанбе – 2024

Мундариҷа

Ихтисоршудаҳо

Муқаддима

БОБИ I. ТАҲҚИҚИ ҚАБАТҲОИ ЛУҒАВИИ ОСОРИ АБУАБДУЛЛО РҶДАКӢ

1.1. Матолиби муқаддамотӣ

1.2. Баррасии соматизмҳо дар ашъори Рӯдакӣ.

1.2.1. Масоили назариявии марбут ба соматизмҳо.

1.2.2. Истифодаи соматизмҳо дар ашъори Рӯдакӣ.

1.3. Баррасии воҳидҳои луғавии ифодакунандаи шахс

1.3.1. Таҳқиқи калимаҳои хешутаборӣ.

1.3.2. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи мансубият ва машғулияти одамон

БОБИ II. ТАҲҚИҚИ СОҲТОРИИ ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ АШЪОРИ АБУАБДУЛЛО РҶДАКӢ

2.1 Матолиби муқаддамотӣ

2.2. Пасвандҳои исмсоз дар назми устод Рӯдакӣ

2.2.1. Пасванди -й//-гӣ

2.2. 2. Пасванди -а

2.2.3. Пасванди -иш

2.2.4. Пасванди -гоҳ

2.2.5. Пасванди -гор

2.2.6. Пасванди -бон

2.2.7. Пасванди -ор

2.2.8. Пасванди -гон

2.2. 9. Пасванди -истон

2.2. 10. Пасванди -сор ва -зор

2.2.11. Пасванди -вар

2.3. Пасвандҳои сифатсоз дар назми устод Рӯдакӣ

2.3.1. Пасванди -й

2.3.2. Пасванди -он

2.3.4. Пасванди -а

2.3.5. Пасванди -вор

2.3.6. Пасванди -ин

2.3.7. Пасванди -манд

2.3.8. Пасванди -анда

2.3.9. Пасванди -о

2.4. Баррасии калимаҳои мураккаб.

2.4.1. Матолиби муқаддамотӣ

2.4.2. Калимаҳои мураккаби исмӣ

2.4.2.1. Исмҳои мураккаби типи копулятивӣ

2.4.2.2. Исмҳои мураккаби типи детерминативӣ

2.4.3. Калимаҳои мураккаби сифатӣ

2.4.3.1. Сифатҳои мураккаби тобеъ

Хулоса

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои диссертатсия

Феҳристи адабиёт

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия

Ихтисоршудаҳо

АДД – Автореферат докторской диссертации

АКД – Автореферат кандидатской диссертации

Ва диг. – ва дигарон

Ва ғ. – ва ғайра

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

Дис. н.и.ф. – диссертатсия барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои филологӣ

Дис. д.и.ф.- диссертатсия барои дарёфти дараҷаи доктории илмҳои филологӣ

ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ОИЯ – Основы иранского языкознания

ПРС – Персидско-русский словарь

ШҶЗТ – Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ

Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ФАР – Фарҳанги арабӣ-русӣ

Ҷ. – Ҷамъ

ЛМЛБ – Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро

Муқаддима

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Беш аз ҳазор сол аст, ки шеърӣ устод Абуабдуллои Рӯдакӣ вирди забони мардум аст ва муҳаққиқон перомуни масъалаҳои гуногуни шеърӣ шоир ибрази назар кардаанд. Агар ба таҳқиқи донишмандон назар афканем, равшан хоҳем дид, ки муҳаққиқон бештар ба масъалаҳои ҳаёти шоир ва таҳқиқи ҷанбаҳои адабии шеърӣ адиб тавачҷуҳи бештар кардаанд. Ба масоили марбут забоншиносии шеърӣ шоир ба истиснои чанд асару мақолаҳои мухтасар қорҳои муҳимми илмӣ-тадқиқотии фарогир дида намешавад. Дар ҳоле ки забони осори боқимондаи устод Рӯдакӣ бозгӯии масоили бисёр муҳимми илмиест, ки ниёз ба баррасиҳои ҳаматарафаи таҳқиқотӣ мебошад. Аз ҷумла, таҳқиқи қабатҳои луғавии осори шоир ва масъалаҳои роҳҳои калимасозӣ дар шеърӣ адиб яке аз масъалаҳои аст, ки то имрӯз ба таври қори диссертатсионӣ мавриди баррасии илмӣ қарор нагирифтааст. Ин ҳолат мубрам будани мавзуи қори диссертатсиониро таъмин менамояд.

Дарҷаи таҳқиқи мавзӯ. Перомуни ҳаёт ва эҷодиёти устод Рӯдакӣ аз замони зиндагии шоир то ин дам баҳс идома дорад. Ин баҳсҳо дар асару мақолаҳои зиёде инъикос ёфтаанд. Пеш аз ҳама метавон гуфт, ки ҳамаи луғатнигорон аз Асадии Тусӣ сар карда, то имрӯз зимни шарҳи моддаҳои луғавӣ аз шеърӣ устод Рӯдакӣ ба унвони яке аз манбаҳои боэътимод мисол овардаанд ва ба ин васила шеърӣ шоир дар осори луғатнигории ҳазорсоламон пурра истифода шудааст.

Дар осори илмӣ-тадқиқотии давраҳои гуногуни муҳаққиқони Шарқу Ғарб доир ба шеърӣ шоир баҳсҳои зиёде матраҳ шудааст, ки бештар ҷанбаи адабиётшиносӣ дошта, зимнан, масъалаҳои ҳаёти шоир (зодгоҳ, таҳаллуси шоирӣ, кӯри модарзод, хирачашм будани шоир ва ё мил кашидани чашмони адиб, дар дарбори кадом амир хидмат кардани шоир, эътибори шоир дар байни мардум ва аҳли илму адабу дарбори амирон), таҳқиқи масоили марбут ба каломи шоир (теъдоди ашъор, анвои шеърӣ шоир, саноеи лафзии

истифодакардаи адиб), ки хеле зиёданд (доир ба ин масъала дар боби аввали рисолаамон маълумоти муфассал дода шудааст).

Масъалаҳои марбут ба забони шоир хеле кам омӯхта шудааст. Яке аз аввалин донишмандоне, ки ба масъалаи забони осори Рӯдакӣ даст задааст, устод Садриддин Айнӣ аст, ки соли 1925 дар мақолаи “Устод Рӯдакӣ” доир ба истифодаи калимаҳои иқтибосии арабӣ ва калимаҳои гуфтугӯӣ дар осори Рӯдакӣ таҳқиқ анҷом дода, забони шеъри шоирро сода ва ҳамафаҳм ба қалам медихад [2]. Баъдан, мақолаи А. Л. Хромов “О некоторых словах языка эпохи Рудаки сохранившихся в таджикских говорах верховьев Зеравшана” [178] истифодаи чанде аз калимаҳоро, ки дар шеъри шоир ва минтақаи Мастҷоҳи кӯҳӣ ба чашм меҳӯранд, баррасӣ менамояд. Мақолаи муҳаққиқ Т.Зехнӣ “Дар бораи баъзе калимаҳои маъмули устод Рӯдакӣ ва муосиронаш” [2], А. Носир “Луғати “Мадорил-ул-афозил”-и Файзӣ ва ашъори Рӯдакӣ” [62], муҳаққиқ И. Саидов “Оид ба синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ” [78] дар солҳои 50-ум навишта шудаанд. Ҳамчунин, мақолаи Н. Бехбудӣ “Мулоҳизаҳо оид ба осори Рӯдакӣ” [6], ва Р. Набиева “Синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ” [55], дар солҳои 60-уми асри гузашта, рӯйи қор омадаанд, ки ба масоили қабатҳои маъноии забони Рӯдакӣ баҳс мекунанд.

Муҳаққиқ И. С. Брагинский соли 1989 китобе бо номи “Абу Абдуллах Джафар Рудакӣ” таълиф мекунад, ки дар бахши “Поэтическое мастерство Рудаки” ба масъалаи услуби шоир дахл намуда, содабаёнӣ ва истифодаи эҷодиёти халқро дар шеъри шоир баррасӣ карда, перомуни қолибҳои нахвии шеъри адиб андешаҳояшро баён менамояд [126].

Соли 2003 китоби М. Н. Қосимова “Таърихи забони адабии тоҷикӣ” мунташир гардид. Боби шашуми ин китоб “Мухтасар оид ба баъзе хусусиятҳои забони осори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ” ном дошта, аз фаслҳои хусусиятҳои лексикӣ, ономастика, калимасозӣ, хусусиятҳои морфологӣ, хусусиятҳои синтаксикӣ, ибораҳои изофии исмӣ ва баъзе хусусиятҳои ҷумлаҳо иборат мебошад. Аз масоили номбаршуда масъалаи муҳимме, ки ба кори мо ҳам марбут аст, ин хусусиятҳои калимасозӣ аст, ки устод

М.Н.Қосимова ишораҳои чолибе доир ба калимасозии пешванду пасвандҳои исму сифат ва зарфсоз баён менамоянд, ки онҳо чанбаи таълимӣ доранд [31].

Соли 2006 монографияи Қ. Мухторӣ “Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ” [50] аз чоп баромад, ки яке аз корҳои нисбатан мукамалтар доир ба масъалаҳои забони осори Рӯдакӣ ба шумор меравад. Рисола аз муқаддима, ду боби таҳқиқотӣ, хулоса ва феҳристи адабиёт иборат мебошад. Дар муқаддима роҷеъ ба корҳои илмӣ ба масъалаи интиҳобшуда ва роҳу равиши кории худ маълумот медиҳад. Боби якум “Хусусиятҳои услубии таркиби луғавии ашъори Рӯдакӣ” ном дошта, оид ба таркиби луғавии ашъори шоир аз ҷиҳати баромад (аслӣ, иқтибосӣ, суғдӣ, арабӣ, аз забонҳои дигар), таркиби луғавии осори шоир аз ҷиҳати доираи истеъмом ва обуранги услубӣ таҳқиқи илмӣ мегардад. Боби дуюм “Хусусиятҳои маъноӣ ва услубии ашъори Рӯдакӣ” номгузорӣ гардида, перомони хусусиятҳои услубии калимаҳои сермаъно, калимаҳои ҳамоҳанг, муродиф, мутазод, такрори луғавӣ ва маҷозу анвои он баҳс мекунад. Таҳқиқи Қ. Мухторӣ дар заминаи осори назариявии мавҷуд ва маводи осори устод Рӯдакӣ тарҳрезӣ шуда, дар масъалаи услуби ниғориши устод Рӯдакӣ муҳим арзёбӣ мешавад.

Асари дигаре, ки ба масъалаҳои забони осори А. Рӯдакӣ бахшида шудааст “Шоири Хуросон” ном дошта, ба қалами Бобо-Назар Ғаффор [7] тааллуқ дорад, ки дар он 12 мақолаи муаллиф гирд омадааст, ки ба масъалаҳои гуногуни истифодаи калимаҳо дар шеъри Рӯдакӣ ва муносибати онҳо ба таърихи забонҳои бостонӣ марбутанд.

Соли 2014 китоби “Ёдномаи устод Рӯдакӣ” (мураттибон: Ш. Солеҳов, Ш. Муҳаммадиев) ба таъъ расид, ки он маҷмуаи мақолаҳои конференси байналмилалӣ бахшида ба рӯзи Рӯдакӣ буда, нигоштаҳои донишмандони ватанию хориҷӣ дар он ҷамъ омадаанд. Дар ин маҷмуа 32 мақола гирд омадааст, ки 2 мақолаи он ба масъалаҳои забони шеъри Рӯдакӣ бахшида шудааст, ки яке мақолаи муҳаққиқ Асғари Додбех “Рӯдакӣ ва ҳуввияти забон” буда, ба масъалаи нақши забон дар ҳуввияти миллӣ ва дуҷумӣ мақолаи Абдучамол Ҳасанов “Як решаи эронии ҳашт мувозии вожа дар ашъори

Рӯдакӣ” ба шумор меравад, ки ба баррасии сарнавишти калимаҳо ва асли зуҳури онҳо бахшида шудааст [24].

Аз сайри кутоҳи дараҷаи таҳқиқи мавзӯ бармеояд, ки доир ба масоили қабатҳои луғавии осори шоир ва масъалаҳои муайян сохтани роҳҳои калимасозӣ дар шеъри шоир кори мукаммали илмӣ диссертатсионӣ ба анҷом нарасидааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқи осори устод Рӯдакӣ ва махсусан мавзӯи таҳқиқотии мо марбут ба мавзӯҳои илмӣ-тадқиқотии шӯъбаи забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади таҳқиқи ин диссертатсия баррасии хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва калимасозии осори то ба мо расидаи устод Абуабдулло Рӯдакӣ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Чихати иҷрои мақсади гузошташуда ҳал кардани вазифаҳои зеринро вазифаи худ мешуморем:

- баррасии таркиби луғавии осори устод Рӯдакӣ ва танзиму табақабандию гурӯҳбандӣ кардани он;
- табақабандии калимаҳо мутобиқи қабатҳои луғавӣ;
  - баррасии масоили назариявии соматизмҳо ва муайян сохтани ҷойгоҳи калимаҳои марбут ба узвҳои бадани инсон дар осори устод Рӯдакӣ;
  - таҳқиқи масоили назариявии калимаҳои ифодакунандаи шахс ва муайян кардани мақоми онҳо дар шеъри устод Рӯдакӣ;
  - баррасии маъноӣ аслию маҷозии соматизмҳо ва калимаҳои ифодакунандаи шахс дар шеъри устод Рӯдакӣ;
  - зимнан баррасии омори калимаҳои таҳқиқшуда дар осори шоир;
  - баррасии таркиби луғавии осори устод Рӯдакӣ аз рӯйи сохтор;
  - муайян намудани нақши вандҳои калимасоз дар таркиби луғавии осори устод Рӯдакӣ;

- муайян сохтан ва баррасии қолибҳои калимаҳои мураккаб дар осори адиб;
- нишон додани мақоми устод Рӯдакӣ дар ташаккули забони тоҷикӣ.

Объекти таҳқиқ. Осори устод Рӯдакӣ объекти таҳқиқот ба шумор меравад.

Предмети таҳқиқ. Предмети таҳқиқотро хусусиятҳои луғавию сохтории осори устод Рӯдакӣ ташкил медиҳад.

Асосҳои назариявии таҳқиқи мазкурро тадқиқотҳои илмию назариявии донишмандони забоншинос, ки перомони масоили лексикология ва грамматика қор қардаанд ташкил менамоянд. Дар ин ҷо метавон муҳимтарини онҳоро зикр кард: В. И. Абаев, В. В. Виноградов, Ф. О. Вакк, Ю.Апресян, В. В. Лопатин, В. С. Расторгуева, И. М. Оранский, И. С. Брагинский, А. Л. Хромов, Л. С. Пейсиков, Н. М. Шанский, Н. С. Жукова, Р. Ю. Мугу, Р. М. Вайнтрауб, Л. О. Кармишков, Е. А. Земская, А. А. Умняшкин, С. Айнӣ, Н. Маъсумӣ, Б. Камолиддинов, Ш. Рустамов, Р. Ғаффоров, Д. Тоҷиев, Д. Хочаев, М. Муҳаммадиев, М. Қосимова, Ғ. Ҷӯраев, Ҳ. Мачидов, Д. Саймиддинов, Б-Н. Ғаффор, Ф. Амонова, Ф. Шарифова, О. Маҳмадҷонов, М. Мирзоева, С. Назарзода, М. Ҳ. Султон, Н. Шарофов, М. Саломииён, С. Раҳматуллозода, П. Нуров, З. Мухторов, Н. Ғадоев, Қ. Мухторӣ, М. Н. Азимова, С. Мирзоев, А. Мирбобоев, Б. Тӯраев ва дигарон.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия мутобиқи талаботи таҳқиқи қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ бар асоси усули таҷзияву таҳлили синхронӣю диахронӣ, сохторшиносӣ, ташреҳӣ таҳия гардида, дар ҳолатҳои зарурӣ ҷиҳати равшантар шудани таҳлилҳои луғавию сохторӣ аз усулҳои забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, тафсири ва омори истифода шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар заминаи осори боқимондаи осори устод Рӯдакӣ, махсусан, аз китоби “Девон”-и Рӯдакӣ. -Душанбе, 2018. -484 саҳ. ба анҷом расидааст.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ. Доир ба ҳаёт ва фаъолияти устод Рӯдакӣ садҳо асару мақолаҳо навишта шуда бошад ҳам, доир ба хусусиятҳои қабатҳои луғавӣ ва

калимасозии назми устод то имрӯз кори алоҳидаи диссертатсионӣ нашудааст. Ин аст, ки дар ҳамин шакл кори пешниҳодшуда нахустин иқдом буда, навгонии онро таъмин менамояд.

Нуктаҳои меҳварие, ки барои дифоъ пешниҳод мешаванд:

1. Таҳқиқи таркиби луғавии осори давраи классикӣ ва, махсусан, назми устод Рӯдакӣ, ки дар сарғаҳи адабиёти ин давра қарор дорад, яке аз масъалаҳои муҳимми илмӣ буда, ҷиҳати бозкушоии таърихи ташаккули забони тоҷикӣ ва ифшоии хусусиятҳои забони давраи зиндагии шоир аз аҳаммияти калони илмӣ бархурдод аст.

2. Дар таърихи забони тоҷикӣ осори устод Рӯдакӣ бо рангорангии қабатҳои луғавӣ ва маъноҳои тарбиявӣю ахлоқии онҳо, ки дар заминаи маъноии аслию мачозӣ офарида шудаанд нақши бузург гузошта, заминаи ба вучуд омадани гурӯҳҳои гуногуни мавзуиро дар забон асос гузоштааст.

3. Аз давраҳои бостонӣ сар карда, то давраи нави тараққиёти забонамон калимаҳои марбут ба узвҳои бадан ва лексемаҳои ифодакунандаи шахс дар меҳвари унсурҳои асосии таркиби луғавии забон қарор дошта, барои ифодаи маъноҳои ҳаётан муҳимми зиндагии мардум истифода мешуданд. Истифодаи маъноҳои аслию мачозии онҳо дар назм бори аввал аз тарафи асосгузори адабиёти тоҷик – устод Рӯдакӣ сурат гирифта, шеърӣ шоирро рангоранг ва ҳаётӣ гардониданд.

4. Баррасии вижагиҳои вожагонӣ (махсусан қабатҳои луғавӣ) ва сохтори назми устод Рӯдакӣ барои нишон додани таърихи ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва муайян сохтани инкишофи қолибҳои калимасозии вандию вожаҳои копулятивӣю детерминативӣ заминаи мусоид фароҳам меоварад.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқ. Таҳқиқи забони осори адибони барҷастаи давраҳои гуногуни адабиётмон аҳаммияти муҳимми илмӣ дорад. Махсусан, осори устод Рӯдакӣ, ки дар сарғаҳи ташаккули забони тоҷикӣ истодааст, ҷиҳати нишон додани тавоноӣ ва тадричан рушду нуму қардани системаи забони тоҷикӣ ҳоизи аҳаммият мебошад. Масоили назариявии марбут ба қабатҳои мавзуии осори Рӯдакӣ, махсусан, соматизмҳо, лексемаҳои ифодакунандаи шахс ва сохтори

сарфӣи вожаҳо заминаи муҳимми илмӣ дар корҳои минбаъдаи мушобех буда метавонад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ. Натиҷаҳои кори диссертационӣ барои таълими фанҳои забоншиносӣ, махсусан, таърихи забон, луғатшиносӣ, таҳлили матни осори бадеӣ, таълифи китобҳои дарсию воситаҳои таълимӣ ва фарҳангномаҳо мусоидат менамояд. Ҳамчунин, аз натиҷаҳои диссертатсия метавон дар мактабҳои олии кишвар дар курси махсуси таърихи забони адабии тоҷикӣ истифода кард.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Вижагиҳои луғавию грамматикӣ дар осори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илми филология бо ба ихтисоси 10.02.01 - Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктарабони дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Баррасии хусусиятҳои луғавии соматизмҳо, калимаҳои марбут ба шахс ва қолибҳои калимаҳои сохтаю мураккаби осори устод Рӯдакӣ ба таври кори диссертационӣ бори аввал сурат гирифта, дар ташаккули масоили назариявӣ амалии таҳқиқи масоили луғатшиносию калимасозӣ нақши калони илмӣ дорад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар маҷлиси шӯъбаи забон Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии АМИТ (протоколи № 1 аз 03.01.2023) муҳокима гардида, ба дифоъ тавсия шудааст.

Натиҷаҳо ва нуктаҳои асосии таҳқиқ дар конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣи ДДОТ ба номи С. Айнӣ бахшида ба рӯзи байналмилалии забони модарӣ (21-уми феввали соли 2022) дар мавзӯи «Истиқлолияти давлатӣ ва рушди забони модарӣ»; Конференсияи илмӣ-амалӣ “Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти забони тоҷикӣ дар арсаи байналмилалӣ”, рӯзи байналмилалии забони модарӣ, 35-солагии Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30-солагии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, 70-солагии корманди шоистаи Тоҷикистон Шокириён Туғрал

Сирочзода. ш.Хучанд (10.03.2023) пешниҳод ва муҳокима шудаанд. Қисматҳои асосии кори диссертатсионӣ дар конференсия ва семинарҳои илмии Институти забон ва адабиёти ба номи А.Рӯдакии АМИТ (2022-2023) ва Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (2023) мавриди муҳокима қарор дода шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Муҳтавои асосии диссертатсия дар 7 мақолаи муаллиф, ки 5-тои он дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз ихтисоршудаҳо, муқаддима, ду боб, 7 фасл, 23 зерфасл, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои диссертатсия, феҳристи адабиёт ва нашри таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия иборат аст, ки дар умум 186 саҳифаи чопи компютериро ташкил мекунад.

БОБИ I
ТАҲҚИҚИ ҚАБАТҲОИ ЛУҒАВИИ ОСОРИ
АБУАБДУЛЛО РҶДАКӢ

1.1. Матолиби муқаддамотӣ. Устод Абуабдулло Рӯдакӣ аз аввалин адибонест, ки бо забони ноби тоҷикӣ ва бо сабки хуросонӣ шеър гуфта, беш аз ҳазор сол аст, ки диққати башариятро ба худ ҷалб кардааст. Шеъри оламгири ӯ будааст, ки дар таърихи адабиёти форс-тоҷик ӯро ба унвонҳои зиёде ёд кардаанд, ки муҳимтаринашон чунин аст: “Сардафтари адабиёти тоҷик”, “Одамушшуаро”, “Маликушшуаро”, “Адибушшуаро”, “Устои шоирони Аҷам”, “Устои шоирон”, “Пешвои шоирон”, “Устои самарқандӣ”, “Падари шеъри форсӣ”, “Падари адабиёти форсии тоҷик”, “Султони шоирон”, “Падидаи нодири ҷаҳонӣ”, “Аввалин пайғамбари шоирони ҷаҳон”, “Шоирӣ воқеии бузурги ҷаҳонӣ”, “Султони шоирони Аҷам”, “Офаридгори назми оламгир”, “Сардори шоирони Аҷам”, “Султон ва пешвои шоирон”, “Дурахшонтарин чеҳраи фарҳанги аҳди Сомониён”, “Поягузори адабиёти форс-тоҷик” ва ғайра.

Осори устод Рӯдакӣ диққати садҳо нафар шуарою удабою уламо ва фозилону донишмандонро ба худ ҷалб кардааст. Перомуни теъдоди ашъори ӯ ду байти ғазали шоирӣ асри XI Рашидии Самарқандӣ, ки боиси ҷалб шудани диққати андешамандон ба ин масъала шудааст, чунин аст:

Гар сарӣ ёбад ба олам кас ба некӯшоирӣ,

Рӯдакиро бар сари он шоирон зебад сарӣ.

Шеъри ӯро ман шумурдам сездаро раҳ сад ҳазор,

Ҷам фузун ояд, агар чунон ки бояд бишмарӣ.

Дар асоси мисраи сеюми ғазали боло аксари донишмандон миқдори ашъори Рӯдакиро як миллиону сесад ҳазор байт мешуморанд.

Дар байни донишмандон С. Имронов рӯйи ин ақида аст, ки ин миқдор шеърро ҳеч шоире нагуфта ва дар асоси гуфтаи Начотии Самарқандӣ дар

китоби “Шарҳи таърихи Яминӣ” мисраи сеюми ғазали Рашидиро чунин тасҳеҳ қада шарҳ медиҳад:

“Шеъри ўро ман шумурдам сесаду даҳ сад ҳазор”

“Агар эҳтимоли ин ҷониб ва тасҳеҳи мисраи сеюми шеъри Рашидӣ аз лиҳози маънию мантиқи калом иртиботе бо нусхаи аслдошта ва ба ҳақиқат наздик бошад, дар ин ҳол метавон гуфт, ки теъдоди абёти Рӯдакӣ сад ҳазору сесаду даҳ байт (сесаду даҳ ҳазор)-ро ташкил медиҳад ва гумони ғолиб он аст, ки Рашидӣ низ шояд маҳз ҳамин маъниро дар назар дошта бошад” хулоса менамояд устод С. Имронов [23, 109].

Маълум аст, ки шеъри Рӯдакӣ ханӯз дар замони зиндагиаш соҳиби шуҳрат ва эътибори бузург буд. Дар тазкираву фарҳангҳои асримиёнагӣ, осори илмию адабӣ ва таърихӣ перомуни зиндагӣ ва фаъолияти эҷодии устод Рӯдакӣ баҳсу мунозираҳои зиёде шудааст ва он то имрӯз идома дорад. Омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти ин адиби забардаст аз тарафи донишмандони аврупоӣ, ҳинду эронӣ афғонистонӣ ва тоҷикистонӣ дигар кишварҳо сурат гирифтааст, садҳо асару мақоларо дар бар мегиранд. Аз ҷумла, агар ба таври мухтасар орем, мебинем, ки баррасии ашъори устод Рӯдакӣ дар Аврупо аз ибтидои асри XIX шуруъ гардидааст. Муҳаққиқ Амелс Журден (фаронсавӣ) дар китоби “Эрон” (1814), Ҳаммер-Пургштал (австриягӣ) дар асараш “Таърихи шеъри форсӣ” (1818), Ҳаммер Эте (олмонӣ) дар мақолааш “Рӯдакӣ – шоири Сомониён” (1873), Шарл-Шеффер (фаронсавӣ) дар асараш “Дар мунтахаботи форсӣ” (1857), Чарлз Пиккеринг (англис) дар мақолаи “Ҳофиз ва пайравони ӯ”, Эдвард Браун (англис) дар китоби “Таърихи адабиёти Эрон” (1902-24), Вилиямс Чексон (америкӣ) дар таълифаш “Шеъри қадими форсӣ” (1920), Рубин Левин (англис) дар асараш “Адабиёти форсӣ” (1925), Ян Рипка (чех) дар китоби “Таърихи адабиёти форс-тоҷик” (1956), Паул Ҳорн (олмонӣ) дар муқаддимаи “Луғати фурс”-и Асадии Тусӣ ва дигарон, ки то имрӯз давом дорад ва агар сайре ба фазои илмию донишмандони рус намоем мебинем, ки он хеле бою рангин аст. Аз ҷумла, А. Е Кримский дар китоби “Таърихи Эрон, адабиёт ва маслаки дарवेशии он” (1914), Е. Э Бертелс дар асараш “Таърихи

адабиёти форс-тоҷик” (1960), А. А Семёнов, И. С Брагинский дар китоби “Абуабдуллоҳ Чаъфар Рӯдакӣ” (1974), М. Н Усмонов, Д. С Комиссаров дар муқаддимаи “Рӯдакӣ. Стихи” (1964) диду бозиди худро оид ба шеъри Рӯдакӣ баён кардаанд.

Агар ба осори таълифшудаи минтақаи Шибҳи Қора ва Эрон назар андозем, мебинем, ки дар ин минтақаи пахновар низ доир ба шеъри Рӯдакӣ ва ҳаёту рӯзгори ӯ асару мақолаҳои зиёде таълиф шудааст, ки барои намуна чанде аз онҳоро метавон зикр кард: Забехуллоҳ Сафо дар “Таърихи адабиёти Эрон”, Шиблии Нуъмонӣ дар “Шеър-ул-Ачам”, Саиди Насифӣ дар “Аҳвол ва ашъори Абуабдуллоҳ Чаъфар ибни Муҳаммад Рӯдакии Самарқандӣ” (1385), Ризозода Шафқ дар “Таърихи адабиёти Эрон”, Бадоеъуззамони Фурӯзонфар дар “Сухан ва суханварон” (1369), Ҷалолуддини Ҳумой дар гузинаи мақолоти “Маҳрамаи асрор” (1379), Масъуди Фарзод “Арузи Рӯдакӣ” (1385) ва ғайраҳо паҳлуҳои гуногуни ҳаёт ва эҷодиёти устод Рӯдакиро баррасӣ кардаанд.

Ҳамчунин, як идда аз донишмандони тоҷик ба масоили марбут ба ҳаёт ва осори Рӯдакӣ даст зада, мақолаву рисолаҳои илмӣ эҷод кардаанд, ки метавон чанде аз онҳоро номбар намуд: С. Айнӣ “Намунаи адабиёти тоҷик” (1926), “Устод Рӯдакӣ” (1963); А. Мирзоев “Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV” (1957), “Абуабдулло Рӯд акӣ” (1958), “Боз дар атрофи мақоми таърихии Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ” (1963), “Бӯйи чӯйи Мулиён ва таъсири он” (1971), “Рӯдакӣ –асосгузори адабиёти классикии форс-тоҷик” (1974); Ш. Ҳусензода “Сухансарои Панҷрӯд” (1958); А. Тоҳирҷонов “Рӯдакӣ. Ҳаёт ва эҷодиёти ӯ” (1968); Р. Ҳодизода “Аз Рӯдакӣ то имрӯз” (1988); А. Афсаҳзод “Одамушшуаро Рӯдакӣ” (2003); А. Нуоров “Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ” (1990); С. Имронов “Ёдномаи устод Рӯдакӣ” (2001); Х. Шарифов “Озурдагон ва умедворон” (2001); Баҳром Сирус “Оид ба вазни ашъори Рӯдакӣ” (1958); А. Раҳмонфар “Насими Мӯлиён” (1999); У. Тоҳиров “Фурӯғ аз Рӯдакӣ” (2007); М. Нарзиқул “Авзони ашъори Рӯдакӣ” (2011); Тоҷиддин Мардонӣ “Рӯдакӣ ва адабиёти араб” (2010), “Донишномаи устод Рӯдакӣ” (2017), А. Сатторов “Аз Рӯдакӣ то Лоик” (2018), Б. Н. Ғаффор “Шоири Хуросон” (2010), Қ. Мухторӣ

“Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ” (2006) ва дигарон асару мақолаҳои арзишманд навишта, масъалаҳои мубрами марбут ба ҳаёту эҷоди устод Рӯдакӣ аз диди адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Аз ҳамаи ин баҳсу мунозираҳои уламо бармеояд, мероси боқигузаштаи Рӯдакиро қасидаву ғазал, қитъаву рубоӣ ва маснавӣ ташкил медиҳад. Тавассути ин анвои шеърӣ Абуабдуллои Рӯдакӣ тавонистааст аввалин шуда, забони форсӣ-тоҷикиро ба дараҷаи баланд муаррифӣ намояд ва машҳури оламиён гардонад. Сухани Рӯдакӣ бо самимият иброз шуда, аз рӯйи усули муайяни шеърӣ тамоми калимаҳои истифодашуда бо ҳам пайвастанд ва алоқамандии бевосита доранд, ки хонанда нозуқиҳои маъноии онҳоро ба осонӣ фаҳмида метавонад. Яъне Рӯдакӣ дар осораш лексикаи оммафаҳмо бештар истифода кардааст ва аз забони мардум истифодаи фаровон карда, ҳамафаҳм кардани шеърашро таъмин кардааст, зеро “Дар забони зиндаи халқи тоҷик чунон хазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд. Вазифаи мо нависандагон ана ҳамон дурдонаҳоро ёфта ба омма туҳфа кардан аст” [4, 230].

Ба ин маънӣ, зикри ин нукта зарур аст, ки устод Рӯдакӣ дар навиштаҳояш аз калимаҳои истифода кардааст, ки дар ҳаёти мардум ва дар гуфтори халқ фаровон истифода мешуданд. Махсусан, калимаҳои марбут ба узвҳои бадан (соматизмҳо), хешутаборӣ, калимаҳои ифодакунандаи шахс, ашъи рӯзгор ва субстрати суғдӣ дар ашъори шоир хеле зиёд истифода гардидааст.

Калимаҳои марбут ба узвҳои бадан яке аз қабати серистифодатарин ва сермаҳсули забон ба шумор мераванд, ки дар осори адибони давраҳои гуногун ба маъноҳои гуногун маъмул гаштаанд, аммо устод Рӯдакӣ нозуқиҳои маъноии ин қабати луғавиро нахустин шуда бо маҳорати баланд дода тавонистааст. Субстрати суғдӣ низ дар осори устод ба андозаи муайян дида мешавад ва «Ҳодисаи субстрат ҳамон вақт ба зухур меояд, ки агар, фарз кардем, дар натиҷаи истило, омезиши этникӣ, ҳукмронии сиёсӣ, бартарии

маданият ва ғ. забони бегона аз тарафи мардуми маҳаллӣ (муқимӣ) саросар аз худ карда шавад. Дар ин ҳол анъанаи забони маҳаллӣ қатъ гардида, мардум анъанаи забони дигарро пеш мегиранд» [115, 57]. Калимаҳои суғдиро устод Рӯдакӣ чунон моҳирона истифода кардааст, ки суғдӣ будани онҳоро фаҳмидан ва муайян кардан кори начандон осон аст. Доираи истеъмоли лексикаи суғдӣ вобаста ба даври замон нисбатан маҳдуд гаштааст.

Калимаю истилоҳоти марбут ба хешутаборӣ, калимаҳои ифодакунандаи шахс ва ашъи рӯзгор ҳам ба забони зиндаи халқ наздиканд ва онҳо имрӯз ҳам дар забони мардум маъмуланд ва бузургии шоир дар он аст, ки онҳоро дар чорчӯбаи шеър ҷиҳати тарбияи башар моҳирона истифода кардааст ва барои адибони баъди худ дар тули ҳазор сол улғу будааст.

1.2. Баррасии соматизмҳо дар ашъори Рӯдакӣ.

1.2.1. Масоили назариявии марбут ба соматизмҳо. Соматизмҳо – калимаҳои марбут ба узвҳои бадан яке аз қабатҳои муҳим ва қадимии таркиби луғавии забон ба шумор мераванд. Ин калимаҳо узвҳои гуногуни одамон ё ҳайвонотро ифода карда, вазифаҳои мухталифи марбут ба фаъолияти баданро танзим менамоянд. Вазифаҳои физиологӣ ва ҷисмонии ҳар як узви инсон маълум бошад ҳам, узвҳои мавҷуданд, ки характеру хусусиятҳои фардии шахсро танзим карда, якеро аз дигаре фарқ мекунонад. Бинобар ин, онҳо дар фанҳои, ки ба анатомия, физиология ва морфологияи инсонро ҳайвонот сари қор доранд, истифода мешаванд ва аз калимаҳои серистеъмоли ин фанҳо дар тули таърих шинохта шудаанд. Дар баробари ин, узвҳои инсон ҳамчун калима дар забон мавзӯи баҳси алоҳидаи илмӣ ба шумор меравад. Ин калимаҳои мебошанд, ки аз қадим то ҳол дар осори адибону донишмандони давраҳои гуногун истифода гардида, дар баёни матолиби онҳо аз унсурҳои муҳимми забонӣ ба шумор рафтаанд. Онҳо ба фонди асосии луғавии забон дохил мешаванд. Калимаҳои марбут ба узвҳои бадан дар забоншиносии умумӣ бо истилоҳи *соматизм* ифода ёфта, *soma* (*somatos*) аз забони римӣ гирифта шуда, маънояш “бадан” мебошад ва барои ифодаи тамоми аъзо, ки мавҷудияти инсонро ҳайвонро таъмин мекунад,

истифода мешавад. Аммо соматизмҳо аз забони соматикӣ фарқ мекунад, зеро забони соматикӣ марбут ба калимаҳо буда наметавонад, балки ҳаракатҳо, ишораҳо, мимикаҳо ва ҳолатҳои мухталифи узвҳои инсониро мефаҳмонад, ки тавассути онҳо характеру хусусият ва ҳолатҳои гуногуни руҳии одамон фаҳмида мешаванд.

Дар забоншиносӣ истилоҳи соматика бори аввал аз тарафи Ф.О. Вакк (О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке) [128] зимни баррасии забонҳои финӣ дар мисоли забони эстонӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ин муаллиф фразеологизмҳое, ки тавассути калимаҳои марбут ба узвҳои бадан ба вучуд омадаанд, таҳқиқ карда, ин гуна вожаҳоро соматикӣ гуфта, онҳоро дар таркиби луғавии забони эстонӣ қадимӣ доништа, хусусиятҳои серистеъмолии онҳоро нишон медиҳад. [128, 34]. Бо ҳамин метавон гуфт, ки дар забоншиносӣ ба ҳайси истилоҳ калимаи соматизм аз миёнаи дуҷумлаи асри XX истифода шуда, доираи истифодааш инсон ва узвҳои бадани ӯ мебошад. Муҳаққиқи шинохта академик Ю.Апресян зимни баррасии маъноҳои луғавии синонимҳои забони русӣ ба масъалаи соматизмҳо ҳам дахл карда, ҳафт хусусиятеро нишон медиҳад, ки мавҷудияти онҳо ба калимаҳои соматикӣ мансуб аст: 1) идрок (хосияти дарки олами ҳастиро дорад); 2) физиология (маҷмуан хосияти эҳсоскунӣ); 3) моторика (анҷом додани коре бо узвҳои бадан); 4) майл (хоҳиши анҷоми коре); 5) интеллект (ақл, фикр кардан); 6. эҳсосот (руҳу равон, ҳис кардан) ва 7) забон (сухан, баён ва гуфтор) [122, 32].

Албатта, ба ин хосиятҳо метавон чанд хусусияти дигарро зам намуд, зеро бадани инсон моҳиятан мураккаб аст ва ҳар як узв фаъолиятҳои физиологие дорад, ки онҳо ба анҷом додани амалҳои гуногун қодиранд. Аз ҷумла, ломиса (ламс кардани аҷнос, ки ба дарки гуногуни гармию сардӣ, саҳтию мулоимӣ мусоидат мекунад), машом (бӯй, бӯйидан) ва ғайра.

Муҳаққиқ А.А. Умняшкин зимни баррасии хусусиятҳои лингвистии забони толишӣ [173] ба масъалаи соматизмҳо дар забони мазкур аҳамият дода, даҳ хусусияти семантикии соматизмҳоро нишон медиҳад, ки онҳо

хосиятҳои фарқкунанда ва хоси фразеологизмҳои соматикиро ошкор месозанд ва овардани онҳо аз манфиат холи нест, ки чунинанд: 1) характер; 2) физическое состояние; 3) чувство-состояние; 4) чувство-отношение; 5) качественная характеристика человека; 6) умственная деятельность; 7) портрет; 8) действия и поступки человека; 9) социальное положение; 10) степень удалённости от объекта. [173, 62] Дар ҳақиқат, калимаҳои марбут ба узвҳои бадани инсон гувоҳи онанд, ки онҳо метавонанд хосиятҳои мазкурро дошта бошанд.

Дар баробари ин, муҳаққиқ Н.М.Шанский дар китоби “Фразеология современного русского языка” [181] моҳиятан соматизмҳоро ба гурӯҳҳои зерин табақабандӣ менамояд:

1.Лексикаи ифодакунандаи номи умумии бадан бо хосиятҳои марбут ба бадани мардонаю занона (общие обозначение тела/частей человеческого тела и названия, связанные со спецификой мужского и женского тела);

2.Лексикаи ифодакунандаи узвҳои дохилӣ, ки ғайриҷамъӣ ҳаёти инсонро таъмин мекунанд (обозначения внутренних органов, обеспечивающих жизнеспособность и жизнедеятельность человеческого организма);

3.Лексикаи ифодакунандаи модда (субстансия)-и бадани одам ва узвҳои он (обозначения материи (субстанции) тела человека и его органов. [181, 62] Аммо муҳаққиқ Н. С.Жукова зимни таҳқиқи забони селкупӣ дар ҳайати фразеологизмҳо истифода гардидани соматизмҳоро низ баррасӣ карда, ду гурӯҳи ибораҳои фразеологиро нишон медиҳад: асли ва фаръӣ (ядерную и периферийную) ва мутобиқ ба ҳамин гурӯҳҳо ба баррасии ибораҳои фразеологӣ пардохта, ба ин натиҷа мерасад, ки соматизмҳои ҳастанд, ки барои сохтани фразеологизмҳо ғайриҷамъӣ ва ё баръакс қисми дигари соматизмҳо дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ нақши ҳосе надоранд [131, 57]. Бо вучуди ин, бояд иқрор шуд, ки калимаҳои ифодакунандаи узви бадан дар забони тоҷикӣ дар сохтани ибораҳои аслию маҷозӣ, воҳидҳои фразеологӣ хеле ғайриҷамъӣ ва ё баръакс қисми дигари соматизмҳо дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ нақши ҳосе надоранд [131, 57].

соматизмҳо яке аз қабатҳои асосӣ ва қадимии таркиби луғавии забонамон буда, аксарияти онҳо баромади тоҷикӣ дошта, ба мурури замон ҳамчун калимаҳои меҳварии фонди луғавии забон баромад мекунанд. Ҳатто метавон гуфт, ки соматизмҳо оммавӣю халқӣ будани ибораҳои фразеологиро таъмин карда, аломат ва хусусиятҳои содаи грамматикӣю услубӣ доранд. Тавассути соматизмҳо дар фразеологизмҳо эҳсосоте баён мегардад, ки барои башар хеле наздик аст ва маъниҳои тавассути онҳо ба миён омада, тасодуфӣ набуда, аз ҳаёти воқеии мардум манша мегиранд ва барои одамон наздиканд.

Агар ба таҳқиқи Р. М. Вайнтрауб назар афканем, мебинем, ки зимни муқоисаи воҳидҳои фразеологӣю забонҳои славянӣ ин воҳидҳоро ба ду гурӯҳ: табиӣ ва интисобӣ (натуральные и конвенциональные) [127, 33] ҷудо карда, ба гурӯҳи аввал вожаҳои сар, пой, даст (голова, нога, рука), ки тавассути андешаи башар ба вучуд омадаанд, шомил намуда, ба гурӯҳи дуюм соматизмҳоеро мансуб медонад, ки барои ҳар халқ характери алоҳида доранд ва барои забони русӣ калимаи “душа”-ро мисол меорад. Ин андеша ба назари мо ҳам аз ин ҷиҳат илмӣ ва қобили қабул аст, ки дар мисоли маводи забони тоҷикӣ метавон барои ҳамин гурӯҳбандӣ мисолҳои зиёдеро овард, ки ба гурӯҳи аввалӣ на танҳо вожаҳои сар, пой, даст, балки дил, рӯй, пӯсту устухон ва ба гурӯҳи дуюм ақл, идрок, ҳастӣ ва рӯҳу равони инсониро ворид сохтан мумкин аст.

Яке аз таҳқиқгароне, ки ба баррасии соматизмҳо дар ҳаёти воҳидҳои фразеологӣ дар забони русӣю қирғизӣ ба таври муқоисавӣ пардохтааст, Л. О. Кармишков [132] мебошад. Ин муаллиф соматизмҳоро мутобиқи вазифаҳои, ки дар бадани одам доранд, табақабандӣ карда, ба ин андеша аст, ки ҳамаи узвҳои инсон вазифа ва корбурдҳои доранд ва воҳидҳои луғавӣю ифодакунандаи ин гурӯҳ асосӣ буда, аз калимаҳои системаи хуну рағҳои дил сар карда, то ба пӯсту устухон мерасанд, аммо гурӯҳи дуюмро ба ҳаёти узвҳои бадан марбут намедонад, ҳарчанд аз бадани инсон берун меоянд, мисли калимаҳои арақи бадан ва ашки чашмон [132].

Соматизмҳо дар таҳқиқоти забоншиносони тоҷик, ки марбут ба забонҳои бостонӣ [79; 144], забони адабии тоҷикӣ – форсӣ [37; 45; 151; 50; 7; 56; 85; 110; 134; 38; 30; 31; 81 ва диг.], дар осори лексикографӣ [204; 200; 201; 202; 203 ва ғ.] ва таҳқиқоти шевашиносон [108; 95; 9; 10; 94 ва диг.] мебошанд, ба назар мерасанд.

Дар тадқиқоти М. Н. Азимова соматизмҳо ба таври муқоиса дар ҳайати фразеологизмҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ баррасӣ шудаанд (117).

Ҳар таҳқиқгар вожаҳои соматикиро аз рӯйи мақсаду вазифаи дар пешгузоштааш баррасӣ кардааст. Аксари муҳаққиқон калимаҳои марбут ба узвҳои баданро барои нишон додани хусусиятҳои сермаъноӣ ва иштироки онҳо дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ баррасӣ намудаанд. Аз ҷумла, доир ба забони форсии бостон тадқиқот анҷом дода Д. Саймиддинов бахши махсусро бо номи “Номи узвҳои бадан” [79, 81] бахшидааст, ки аз қадимӣ будани ин қабати луғавӣ дарак медиҳад. Ин муаллиф чунин ақида дорад, ки “ин гурӯҳи вожаҳо чун дигар гурӯҳҳои маъноӣ яке аз бахшҳои вижаи луғати форсии миёна ба шумор меравад. Номи узвҳои бадан яке аз он луғатест, ки дар осори форсии миёна қариб ба пуррагӣ маҳфуз мондааст. Манбаи ҷолиб ва пураризиш дар мавриди ин бахши луғат ҷуз осори форсии миёна Ҷаҳанномаҳои авестой ба паҳлавӣ ва оромӣ ба паҳлавӣ, ки тахти номи “Ҷаҳанг-и оим-еваг” (бахши 3) ва “Ҷаҳанг-и паҳлавиг” (бахши 10) маъруфанд, маҳсуб мегардад. Теъдоди ин гурӯҳи луғот дар тарҷумаҳои паҳлавии Авесто арзиши матни Авесторо дар фарогирии истилоҳоти пизишк ва дониши суннати тибби қадим ба хубӣ собит менамояд [79, 81].

Ҷангоми таҳқиқи лексикаи забони яғнобӣ муҳаққиқи яғнобшинос Мирзоев. С ба таҳқиқи калимаҳои марбут ба узвҳои бадан дар забони мазкур пардохта, чунин ақида дорад: “Бо вучуди муродифоти дигар доштан, ин мафҳумҳо тавассути калимаҳои яғнобӣ баён мешаванд ва онҳоро метавон дар ёдгориҳои суғдию монавӣ, суғдию христианин ва суғдию буддой ба мушоҳида гирифт” [144, 5], ки аз қадимӣ будани ин қабати луғавӣ дарак медиҳад.

Истифодаи соматизмҳо дар таърихи забони адабии тоҷикӣ аз тарафи муҳаққиқони зиёде нишон дода шудааст. Аз ҷумла, муҳаққиқ М.Н.Қосимова муҳим будани мақоми соматизмҳо дар ҳодисаи сермаъноии забон баён менамояд ва менигорад: “Дар забони тоҷикӣ калимаҳои ифодагари узвҳои инсон, мисли сар, даст, дил, чашм, забон ва ғ. инҳо, бештар сермаъно шудаанд.... Ҳамин тавр, дар забони осори ин қарнҳо (мақсад асрҳои XI – XII – Ҷ. Ф.) чун асрҳои пешин миқдори воҳидҳои луғавии сермаъно хеле зиёд аст” [30, 64-65]. Муҳаққиқ Ҳ. Мачидов зимни баррасии масоили луғатшиносии забони адабии муосири тоҷикӣ истифодаи калимаҳои соматикиро дар баёни ташбеҳот, сермаъноии калимаҳо, калимаҳои ҳамовоз ва умумиистеъмол, муродифоти луғавӣ ва ғайри муҳим арзёбӣ менамояд. [37. 243].

Истифодаи калимаҳои марбут ба узвҳои баданро Ф. Шарипова дар “Кашф-ул-махҷуб”-и Алиии Ҳучравӣ ба риштаи таҳқиқ кашида, рӯйи ин ақида аст, ки “вожаҳои мансуб ба узвҳои бадан таърихи қадима дошта, дар забон мавқеи устуворро ишғол намудаанд. Аз ин ҷост, ки муродифоти онҳо аз забонҳои дигар (арабӣ) иқтибос нашудаанд. Махсусан, вожаҳои сар, гӯш, чашм, забон, даст, пой, дил аз забони авестой маншаъ гирифтаанд” [110, 9].

Яке аз мутахассисоне, ки ба баррасии хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ, бадеию услубии воҳидҳои фразеологии асарҳои С.Айнӣ (“Марги судхӯр” ва “Ёддоштҳо”) машғул шудааст, муҳаққиқ М.Мирзоева мебошад. Ӯ дар монографияи худ таҳти унвони “Воҳидҳои фразеологии асарҳои С.Айнӣ ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ” [45] ба баррасии хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва бадеию услубии воҳидҳои фразеологии осори С.Айнӣ даст зада, мақоми соматизмҳо дар ташаккули муродифоти фразеологӣ, вариатсияи фразеологӣ, воҳидҳои фразеологии сермаъно, наздикталаффуз, ҳамчун, муқобилмаъно, дар баёни хусусиятҳои маҷоз, ташбеҳ, истиора, муболиға ва дигар санъатҳои лафзӣ муҳим арзёбӣ менамояд. [Мирзоева 2008].

Дар баррасии хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ муҳаққиқ Қ.Мухторӣ саҳм гирифтааст ва зимни таҳқиқи калимаҳои шоирона аз соматизмҳо ёдовар шуда менависад, ки “калимаҳои *рӯй, лаб, зулф, даҳон, дандон, абрӯ, чини пешонӣ, забзаб, чаши* аз ҷумлаи калимаҳои эронӣ, ки боиси ба вуҷуд омадани тасвирҳои шоирона гардидаанд. Тасвирҳои шоирона бошанд, бо калимаҳои шоирона ифода меёбанд. Ашё, мафҳуме, ки нафосат, латофат, тару тозагӣ, зебоияш инсонро шефта, ба худ ҷалб мекунад, объекти тавсифу тасвири ӯ қарор мегирад. Ҳар ашёи диққати шахс - нигорандаро ҷалб намуда, образҳои худро пайдо мекунад” [50, 77]. Дар ҳақиқат калимаҳои марбут ба узвҳои бадани инсон бо наздик буданашон ба баёни мардумӣ дар шеърӣ шоир таъсири калон расонида шоирона шудани нутқи адибро таъмин кардаанд.

Ҳангоми баррасии таҳлили луғавӣ-маъноии зарбулмасал ва мақол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муҳаққиқ Ш. Р. Қаҳҳоров ба вожаҳои соматикӣ фасли алоҳидаеро бахшида, ташаккули зарбулмасалу мақолҳои забонҳои муқоисашавандаро бо соматизмҳо мавриди баррасӣ қарор медиҳад ва ба хулосае меояд, ки “таҳлилҳо мусоидат менамоянд, ки чунин хулосабандӣ намоям. Дар зарбулмасалҳои забонҳои муқоисашаванда бештар узвҳои зоҳирии танаи инсон - *сар-head, рӯй-face* (ва ҷузъҳои таркибии он - *бинӣ-pose, чашм-eye, даҳон mouth, гӯш-ear*) - аз як тараф ва аз тарафи дигар, дасту по - *hand and foot* истифода шудаанд [27, 79].

Муҳаққиқ Хоркашев С. (ҳоло С. Раҳматуллозода) низ зимни баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ забони тоҷикӣ боби алоҳидаро ба таҳқиқи ин қабати луғавӣ бахшида, зимни таҳқиқ андешаи худро чунин баён кардааст: “Истилоҳоти марбут ба узвҳои бадани инсон, ҳайвон, ҳашарот, ҳазанда ва ғайра дар таркиби луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ва дигар шеваҳои забони тоҷикӣ яке аз қабатҳои асосӣ буда, дар тули асрҳо ҳамқадами зиндагии мардум шудаанд.... Аксарияти калимаҳои асосии ин гурӯҳ барои забони адабии тоҷикӣ, шеваҳои забони тоҷикӣ ва, умуман, забонҳои эронӣ муштарак ҳисоб мешаванд. Ба ин

воҳидҳои луғавии содаи **сар, чашм, гӯш, даст, забон, дил, гардан, по, дандон, даҳон, бинӣ, ангушт, нохун, мӯй, пӯст, хун, рӯда, меъда, ноф, китф, рон** ва ғайра дохил мешаванд. Ин калимаҳо дар ҳаёти мардум барои сохтани дигар истилоҳот ва на танҳо вожаҳои марбут ба аъзои бадан, балки сермаъно шуда, калимаю ибораҳои фразеологӣ низ сохтаанд [95, 115].

Зимни баррасии хусусиятҳои воҳидҳои фразеологии лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб муҳаққиқ Н.Гадоев ба масъалаи ташаккули фразеологизмҳо тавассути соматизмҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, чунин андеша дорад, ки “дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла дар ғӯйиши мардуми минтақаи Кӯлоб, таъбирҳоеро дучор омадан мумкин аст, ки дар онҳо ҷузъи асосӣ воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи аъзои бадани инсон – дил, гӯш, чашм, даҳон, даст, рӯй ва амсоли ин хеле зиёданд. Чунин ибораҳои фразеологӣ дар маҳалҳои номбурда дар ҳар қадам дар забони соҳибони лаҳҷа корбаст шуда, сухани онҳоро бою рангин менамояд ва аз лиҳози мазмуну мундариҷа дар пояи баланд меистанд” [10, 148].

Ҳамчунин, перомуни масоили соматизмҳо муҳаққиқон А.В.Дибо, А.Вежбитская, Н. Д. Арутюнова, Ф.О.Вакк, Р.Ю. Мугу, Р.М.Вайнтрауб, И. К. Исаков, М. Ш. Халилов, А.М.Качеваткин, Н. В. Кунитская, П.М. Аркадев, П. Т. Магомедова, А.Ф. Маевич, Н.С. Мамаева, И. Х. Абдуллаев, А. В. Прожилов, С.Э.Саидова, Д.Базарова, Т.Сзюн, Чой Юн Хи, Т. М.Ахмедов, Д. Саймиддинов, С.Сулаймонов, Б.Камолиддинов, Ҳ. Мачидов, Д. Хочаев, Ф.Шарифова, С. Назарзода, М. Султон, М. Саломов, Ғ. Ҷӯраев, Б-Н. Ғаффор, М.Мирзоева, С. Раҳматуллозода, Н. Гадоев, С. Мирзоев, М. Н. Азимова, А.Юсуфов, Қ.Мухторӣ, Б.Тӯраев ва дигарон таҳқиқот анҷом дода, андешаҳои муҳимми илмӣ баён кардаанд, ки дар ташаккули масоили назариявӣ ва амалии масъалаи соматизмҳо ҷойгоҳи муҳимми илмӣ доранд. Агар фикру мулоҳидаҳои умумии донишмандонро ба инобат гирем, лексикаи марбут ба узвҳои баданро метавон ба қабатҳои зерин тақсим кард:

1. Лексикаи соматикӣ. Ин бахши соматизмҳо калимаҳои зиёди марбут ба узвҳои баданро фаро мегиранд, ки метавон онҳоро ба чунин қисмҳо марбут донист:

- номи умумии узвҳои бадан;
- номи сар ва узвҳои дар он ҷойгирифта;
- номи гардану бадан;
- номи ақсоми даст;
- номи ақсоми по.

2. Лексикаи остеологӣ (устухонҳо). Ин қабат калимаҳоеро дар назар дорад, ки марбут ба номи устухонҳои бадани инсон мебошанд, ки дар навбати худ, чунанд:

- номи умумии устухонҳои бадани инсон;
- номи устухонҳои сари инсон;
- номи устухонҳои дастони инсон;
- номи устухонҳои пойҳои инсон.

3. Лексикаи спланхнология (узвҳои дарунӣ). Ин гурӯҳи калимаҳоеро фаро мегирад, ки марбут ба аъзои дохилии бадани инсон мебошанд, ки ба қисмҳои зерин шомиланд:

- номи умумии узвҳои дохилии бадани инсон;
- номи узвҳои ҳозима;
- номи увҳои нафаскашӣ;
- номи узвҳои пешобдон.

4. Лексикаи сенсионимӣ (узвҳои ҳисси инсонӣ), ки ба қисмҳои зерин чудо мешаванд:

- номи узвҳои босира (биной);
- номи узвҳои сомеа (шунавой);
- номи узвҳои шомма (бӯй) ва зоиқа (мазза);
- номи узвҳои ломиса (ламс).

5. Лексикаи ангеологӣ (узвҳои хунгузар).

6. Лексикаи марбут ба беморию дардҳо ва нороҳатихои бадани инсон.

Ҳамин тариқ, ҳамаи ин қабатҳо бевосита ба номи аъзои бадани инсон вобаста буда, дар фанҳои марбут ба тиб омӯхта мешаванд. Онҳо ҷо хусусиятҳои тиббӣю физиологии онҳо баррасӣ мегардад. Аммо дар ашъори адибон дар ду ҳолат дида мешавад. Якум ҳамчун узви инсон. Дуюм дар таркиби ибораҳои фразеологӣ ба маъноҳои маҷозӣ. Дар осори устод Рӯдакӣ чандин калимаҳои соматикӣ во меҳӯранд, ки маҳз аз рӯйи ду хусусияти мазкур истифода шудаанд, ки ин масъала дар фасли баъдӣ мавриди баррасӣ қарор мегирад.

.2.2. Истифодаи соматизмҳо дар ашъори Рӯдакӣ.

Калимаҳои марбут ба узвҳои бадан яке аз қабатҳои асосии таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Онҳо дар соҳаи тиб ҳамчун узви инсон ба маънои асосии худ истифода мешаванд, аммо дар осори адабӣ ва лафзи мардум аз қадим дар баробари маънои асосӣ ба маъноҳои гуногуни маҷозӣ низ маъмуланд, ки дар обурангии асари бадеӣ бо сохтани ибораҳои намакини фразеологӣ нақши вижа доранд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ин қабати луғавӣ ба ҳаёти мардум ворид шуда, аз онҳо дар сохтани зарбулмасалу мақол ва воҳидҳои фразеологӣ ба таври фаровон истифода мебаранд. Серистеъмолии онҳо ба ташаккули таркиби луғавӣ ва вожаҳои забони тоҷикӣ мусоидат карда, истифодаи онҳо дар адабиёти беш аз ҳазорсоламон гувоҳи мансубияти онҳо ба серистеъмоли мебошанд. Дар осори адабӣ онҳо барои сохтани унсурҳои маҷозии ташбеҳу истиора, метафораю метонимия ва синекдоха аҳаммияти муҳим пайдо кардаанд. Дар ин ҳолат калимаҳои марбут ба соматизмҳо хусусияти умумистеъмоли касб карда, мансуб будани худро ба захираи асосии луғавӣ аз рӯйи ба категорияи калимаҳои аслии дохил шуданашон муайян мекунанд. “Бештарини калимаҳои умумистеъмом низ вожаҳои қадимаи решагиро ташкил дода, дар ифодаи мафҳумҳои ҳаётан муҳимми зиёде ба қор бурда мешаванд. Онҳо дар байни гурӯҳҳои мухталифи луғавӣ бо сермаъноиву доираи васеи истеъмомро фаро гирифтани худ фарқ мекунанд. Чунин калимаҳо, одатан, бо маънои асосии луғавии

худ умумиистеъмол буда, барои дарк кардани он овардани ин ё он матн, ё мисол зарур нест [37, 138].

Ин хусусиятҳо дар ашъори Рӯдакӣ низ дида мешаванд, ки барои халқият ва тоҷикона будани шеърӣ шоир мусоидат кардаанд. Ин ҷо месазад, ки андешаи Асосгузори сулҳ ва ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти мухтарамии кишвар Эмомалӣ Раҳмонро оид ба шеърӣ Рӯдакӣ ба ёд орем: “Забон ва тарзи гӯйиши ин нобиғаи илму фарҳанг ончунон тоҷикона аст, ки кас гумон мекунад, ки ин шеърҳо дар айёми мо суруда шудаанд... Имрӯз моро аз ҳарвақта бештар зарур аст, ки осори ин абармарди фарҳангу миллатро омӯхта, нисбат ба осор ва рӯзгори ӯ маълумоти кофиро пайдо намоем” (Рӯдакӣ, 2008). Дар ҷойи дигар шеърӣ Рӯдакиро Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин баҳо додааст: “Дар ашъори Рӯдакӣ аксари вожаву таркибҳо аз забони зиндаи мардум қорбасти шудаанд, аз ин хотир ин сурудаҳо ба зиндагӣ ва воқеиятҳо бештар созгорӣ доранд”. [71, 281].

Дар ҳақиқат осори Рӯдакӣ аз забони зиндаи халқ об хӯрда, дар шакли адабии сайқалёфта пешниҳод гардидааст, ки таркиби луғавии он саршор аз қабатҳои гуногуни луғавӣ аст ва яке аз онҳо соматизмҳо мебошад.

Дар осори Рӯдакӣ калимаҳои зерини соматикӣ истифода шудаанд, ки дар ҷадвал нишон додани дараҷаи қорбурд ва муродифоти онҳоро лозим медонем.

№	Калимаи истифодашуда	Дараҷаи қорбурд	Муродиф	Дараҷаи қорбуди муродиф	Мулоҳизот
1	Дил	46 бор			
2	Чашм	17 бор	Дида	2 бор	
			Наргис	2 бор	
3	Рӯй	20 бор	Рух	6 бор	
			Гуна	2 бор	
			Чеҳра	1 бор	

			Талъат	1 бор	
			Чамол	3 бор	
4	Даст	11 бор			
5	Зулф	11 бор	Зулфак	2 бор	
			Турра	1 бор	
6	Тан	10 бор	Чисм	1 бор	
			Колбад	3 бор	
7	Сар	8 бор			
8	Гӯш	8 бор			
9	Лаб	7 бор			
10	Мӯй	6 бор	Гесу	1 бор	
			Мӯ	1 бор	
11	Пой	6 бор	По	1 бор	
12	Дандон	5 бор			
13	Забон	5 бор	Зуфон	1 бор	
14	Хун	5 бор			
15	Каф	3 бор			
16	Хол	3 бор			
17	Чигар	3 бор			
18	Дахан	2 бор			
19	Мижа	2 бор			
20	Ком	2 бор			
21	Пистон	2 бор			

22	Панча	2 бор			
23	Ангушт	2 бор			
24	Раг	1 бор			
25	Қомат	1 бор			
26	Абрӯ	1 бор			
27	Пешонӣ	1 бор			
28	Димоғ	1 бор			
29	Гулу	1 бор			
30	Ғабғаб	1 бор			
31	Сина	1 бор			
32	Занахдон	1 бор			
33	Мушт	1 бор			
34	Захра	1 бор	Сафро	1 бор	
35	Ашк	1 бор	Сиришк	2 бор	
36	Миён	1 бор			
37	Чин (чини пешонӣ)	1 бор			
38	Риж (риш)	1 бор			

Соматизмҳо дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ назар ба чадвали овардашуда ба маротиб зиёданд, аммо мо дар ин ҷо фақат ба калимаҳои сари қор дорем, ки дар осори устод Рӯдакӣ истифода шудаанд. Калимаҳои дар чадвал овардашуда маҷмуи соматизмҳои мебошанд, ки дар эҷодиёти Рӯдакӣ ба қор рафтаанд. Агар онҳоро тибқи қабатҳои, ки дар боло матраҳ шуданд оварем, чунин ҳолатро дида метавонем:

1. Лексикаи соматикӣ.

- **номи умумии узвҳои бадан:** тан (10)¹, қомат (1), мӯ//мӯй (6), хол (3);
- **номи сар ва узвҳои дар он ҷойгирифта:** сар (8), чашм (17), дида (2), рӯй (20), гуна (2); чехра (1), рух (6), зулф (11), зулфак (2), лаб (7), дандон (5), гесу (1), гӯш (8), даҳан (2), забон (5), зуфон (1), мижа (2), ком (2), абрӯ (1), пешонӣ (1), димоғ (1), занаҳдон (1), турра (1).

Қисме аз калимаҳои мазкур ба унвони номи узвҳои босираю сомеа ва шоммаю зоика доништа мешаванд, зеро дар қисми сари инсон ҷой гирифта хусусиятҳои биноию шунавой ва бӯйидану ҳисси мацца ба дӯши онҳост.

- **номи гардан:** гулу (1), ғабғаб (1), турра (1);
- **номи ақсоми дасту по:** даст (11), каф (3), панча (2), ангушт (2), мушт (1), по (1), пой (6);
- **номи болоии қафаси сина:** сина (1), пистон (2).

2. Лексикаи спланхнология (узвҳои дарунӣ). Дар ин гурӯҳ танҳо дар ду ҳолат калимаҳоро мушоҳида кардан мумкин аст:

- **номи умумии узвҳои дохилии бадани инсон:** дил (46), чигар (3);
- **номи узвҳои ҳозима:** захра (1), сафро (1 бор).

3. Лексикаи сенсионимӣ (узвҳои ҳисси инсонӣ). Аз баррасии маъноии калимаҳои ба гурӯҳи аввал (лексикаи соматикӣ) маълум мешавад, ки як қисми калимаҳои он ба лексикаи сенсионимӣ низ марбут мешавад ва вазифаи муштаракро фаро мегиранд. Аз ҷумла:

- **номи узвҳои босира** (биноӣ): чашм (17), дида (2), наргис (2);
- **номи узвҳои сомеа** (шунавой): гӯш (8);
- **номи узвҳои шомма** (бӯй) ва **зоика** (мацца); димоғ (1), даҳан (3), забон (5), зуфон (1), ком (2);
- **номи узвҳои ломиса** (ламс) даст (11), каф (3), панча (2), ангушт (2).

4. Лексикаи ангеологӣ (узвҳои хунгузар). хун (5), раг (1).

5. Лексикаи остеологӣ (устухонҳо). Дар осори А. Рӯдакӣ мазкур калимаҳои ифодакунандаи устухонҳо ба мушоҳида нарасид.

Дар ашъори устод Рӯдакӣ калимаҳои **чамол, колбад, ашк, сиришк, сафро** во мехӯрад, ки ба таври мушаххас узве аз инсонро ифода намекунанд.

¹Дар қавсайн омили истифодаи калимаҳо дар ашъори устод Рӯдакӣ дода мешавад.

Калимаҳои **чамол** ва **колбад** тамоми сару тани одамро ба таври умумӣ ифода карда, ба гурӯҳи калимаҳои услуби баланд шомил аст. Ҳамчунин, вожаҳои **ашк** ва **сиришк** ҳам маҳсули бадани инсонанд ва тавассути эҳсосоти мусбат ё манфӣ аз бадани одам ҳосил мешаванд. Вожаи **сафро** ба маънои шираи меъда истифода шудааст ва ба гурӯҳи калимаҳои услуби баланд мансуб аст. Аз ин рӯ, мо онҳоро ба гурӯҳи 7 шомил сохта, онро лексикаи эҳсосотӣ номгузорӣ менамоем.

Муҳаққиқ Қ. Мухторӣ дар рисолааш “Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ” [50] аз мавҷудияти калимаҳои **кек** (мардуми чашм), **фурунч** (атрофи даҳон), **хабок** (фарқи сар) ёдовар мешавад, аммо дар “Девон”-и Рӯдакӣ (2018), ки мо дар асоси он қорамонро тарҳрезӣ намудаем, дида нашуданд.

Барои равшан шудани моҳияти истифодаи калимаҳои марбут ба узвҳои бадан месазад, ки онҳоро дар алоҳидагӣ баррасӣ кард. Аз ҷумла:

ДИЛ. Дил – қалб калимаи аслан тоҷикӣ буда, узви инсон вазнаш 300 г дар миёнадевори поёни ковокии қафаси сина ҷойгир буда, меҳвари дарозрӯяш яктарафа аз рост ба чап, боло ба поён ва аз қафо тарафи чапи инсон ҷойгир аст, ки организмро ҳамеша бо хун таъмин мекунад ва доимо бо сухани хуб ва амали шоистаи инсонӣ ниёз дорад. Вожаи **дил** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ дар шакли узви хунгардонӣ - халтачаи мушакӣ шарҳ ёфтааст. [200, 370]

Дар ФТЗТ маънои вожаи “дил” чунин нишон дода шудааст: 1. узви марказии низоми гардиши хуни одам ва ҳайвон, ки ҳаракати хунро идора мекунад, қалб; 2. маҷ. марказ, васат, миён, дарун; 3. замир; хотир, ботин; 4. маҷ. майл, хоҳиш ҳавас; азму ирода, ният; 5. кит., маҷ. ҷуръат; далерӣ, часорат [202, 446]. Тавре дар боло ишора шуд, яке аз калимаҳои серистеъмоли марбут ба узвҳои бадан лексемаи **дил** ба шумор меравад. Ин ба он маънӣ аст, ки калимаи дил ҳамчун соматизм дар ашъори Рӯдакӣ назар ба дигар калимаҳои марбут ба узвҳои бадан зиёдтар истифода шудааст. Ин калима чун узви инсон ба маънои аслий ва дар ҳайати ибораҳои гуногун ба

маъноӣ маҷозӣ истифода мешавад. Ба маъноӣ аслӣ камтар, аммо ба маъноӣ маҷозӣ зиёд истифода шудааст.

Ба маъноӣ аслӣ:

Дили ман арзана, ишқи ту кӯҳе,
Чӣ соӣи зерӣ кӯҳе арзанеро?! [23]¹

***

Эй Маҷ, кунун ту шеърӣ ман аз бар куну бихон,
Аз ман дилу сӣголиш, аз ту тану равон. [48]

Зимни баёни семантикаи ғайриаслӣ дар таркиби ибораҳои фразеологии зиёде омадааст. Аз ҷумла, аз маводи гирдовардаи мо дар маҷмуъ ибораҳои зерин ба даст омаданд, ки дар онҳо калимаи **дил** истифода шуда, чун ҷузъи асосӣ баромад мекунад ва барои баёни маъниҳои гуногун истифода шудааст. Дар ташаккули ин воҳидҳои фразеологӣ воситаи алоқаи изофи асосӣ бошад ҳам дар баробари он воситаи алоқаи ҳамроҳӣ ва вобастагӣ низ дида мешавад ва аксарияти кулли ин воҳидҳо хусусияти предикативӣ доранд: **дил хизонаи пурганҷ будан, дил форохмайдон будан, қасам бар дили оҳан хӯрдан, ба дил шабоб ёфтан, зи сангиндилон мудоро наидан, андар дил дуои мустаҷоб будан, дилҳо хароб будан, мушавваш будани дил, дарди дил таскин шудан, дил бедор будан, оташ андар дили ҳусн афкандан, дил ба касе бигморидан, сипоҳи ғамон бар дил шикастан, ба дил тир гузоштан, дил ба Худованд супоридан, ба чизе дил ниҳодан, ба чизе дил мондан, насиби дили касе будан, ба дили касе чизеро наовардан, ба чашми дил дидан, дил пуроташ будан, кори дил гиреҳ мондан, бо дили шод зистан, дил аз ғами чизе хун будан, гузаргоҳи дил будан, дили нарм доштан, дил хаста будан, дил зинда шудан, бо дили танг гаштан, пайдо ва ё барҷо будани дил, санги хоро будани дил, фиғон кардани дил, меҳрубон кардани дил, ба дил фурухтани дидор, ҳазор дил дар банд будан, дил аз чизе сер нагардидан, дил бар хираду илму дониш бифнудан, шод**

---

¹ Мисолҳо аз Рӯдакӣ. Девон. – Душанбе, 2018, 484 саҳ. гирифта шудаанд. Минбаъд саҳифаи мисолҳои гирифташуда баъд аз шеър дар кавсайн дода мешавад.

шудани дил, бар дил талхтар будани чизе, дар дил чароғи равшан будани чизе ва ғайра.

Бояд кайд кард, ки агар қисме аз воҳидҳои луғавии номбаршуда моли андеша ва тафаккури устод Рӯдакӣ бошанд, қисми дигар аз забони халқ гирифта шудаанд. Онҳо дар забони мардум сайқал ёфтаанд ва шоир аз онҳо барои обуранги бадеии шеър истифода кардааст. Ба андешаи Н. Маъсумӣ «таъбирҳои халқӣ монанди гурӯҳҳои ҷудогонаи луғавӣ ба соҳаҳои гуногуни зиндагӣ дахлдор буда, хусусият, рӯҳия, характер, идея ва амалиёти ҳархелаи одамонро ифода менамоянд» [39, 106].

Агар ба маънии ин воҳидҳои фразеологӣ назар афканем, хоҳем дид, ки ҷузъҳои онҳо бо семантикаи аслии худ наомадаанд, балки маънои нав гирифта, ба мазмуни ибораю ҷумлаҳо маъноҳое бахшидаанд, ки барои пуробуранг ва образнок ифода ёфтани суҳан мусоидат кардаанд. Ҳамин ҳолат имрӯз дар таҳқиқи шевашиносон ҳам мушоҳида гардидааст. Аз ҷумла, Н.Гадоев зимни баррасии хусусиятҳои фразеологӣ лаҳҷаҳои чанубии забони тоҷикӣ (минтақаи Кулоб) ба баррасии соматизмҳо дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ даст зада, ба ин андеша аст, ки “Воҳидҳои фразеологӣ, ки дар таркиби онҳо воҳидҳои луғавӣ ифодакунандаи узвҳои бадани инсон ширкат меварзанд, дар лаҳҷаҳои номбурда ҳарчанд зиёд набошанд ҳам, вале нутқи соҳибони лаҳҷаро таъсирбахшу ҷаззоб мегардонанд. Онҳо маъноҳои монандӣ, ҳислату хусусияти шахс, тарзи иҷроиши қору бор, эҳсосот ва мазмунҳои ҳархеларо ифода менамоянд” [11, 215].

Дар ҳақиқат ҳамин тобишҳои маъноӣ ҳазор сол пеш дар забони мардум будааст, зеро ин маъноҳо дар осори устод Рӯдакӣ инъикос ёфтааст.

Воҳидҳои фразеологӣ, ки дар осори Рӯдакӣ тавассути вожаи “дил” сурат гирифтаанд, маъноҳои зеринро ифода мекунанд:

1. Маънавиёти ботинӣ, ақлу ҳуш ва фаҳму замири бедор. Дар ифодаи ин маъноӣ ибораҳои фразеологӣ дар *дил чароғи равшан будани дониш, бедор будани дил, хазинаи пурганҷ будани дил, дил бигморидан ба ҳар*

кас, ба чашми дил дидани ҷаҳон, дил бар хирад бифнудан ва ғ., ки дар осори Рӯдакӣ чунин омадаанд:

Дониш андар дил ҷароғи равшан аст,
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст! [117]

***

Дилам хизонаи пурганҷ буду ганҷ сухан,
Нишони номаи мо муҳру шеър унвон буд. [12]

***

Ин ҷаҳон пок хобкирдор аст,
Он шиносад, ки **дил-ш бедор аст.** [30]

***

Қасам бар он **дили оҳан** хурам, ки аз саҳтӣ
Ҳазор тарҳ ниҳодаст санги хороро. [24]

***

Гӯйӣ, гумоштаст балое ӯ
Бар ҳар кӣ ту дил бар-ӯ **бигморӣ!** [37]

***

Ба **чашми дила**т дид **бояд ҷаҳон,**
Ки чашми сари ту набинад ниҳон. [69]

***

Бифнуд танам бар дираму обу замин,
Дил бар хираду илму ба дониш **бифнуд.** [108]

2. Нишоту фараҳ. Баъд аз Рӯдакӣ ифодаи ин маънӣ дар осори адибони давраҳои гуногун ба ҳукми анъана даромадааст, аммо нахустеухан аз Рӯдакӣ аст. Барои баёни ин маънӣ ибораҳои *нишоту фараҳро фарохмайдон будани дил, ба дил ёфтани шабоб, насиби дили аъдо будани чизе, бо хотири дили шод зистан, дил зи фараҳ зинда шудан, шод шудани дили касе* ва ғайра, ки дар шеъри шоир чунин омадаанд:

Дилам нишоту тарабро фарохмайдон буд.

Ҳамеша чашмам зӣ зулфакони чобук буд. [12]

***

Гетӣ **ба дил ёфт шабоб** аз пайи машиб,
Чархи бузургвор яке лашкаре бикард. [20]

***

Май ҳасту дирам ҳасту бути лоларухон ҳаст,
Ғам нест в-агар ҳаст, **насиби дили аъдост**. [66]

***

Ҳон, Рӯдакӣ, аз қайди ғам озод бизӣ!
Бо хотири хурраму дили шод бизӣ! [82]

***

Номат шунавам, **дил зи фараҳ зинда шавад**,
Ҳоли ман аз иқболи ту фархунда шавад. [92]

***

Ҳаргиз накунад сӯйи мани хаста нигоҳе,
Оранг нахоҳад, ки шавад **шод дили ман**. [108]

3. Мушаввашхотирӣ. Пастию баландиҳои рӯзгор, ғаму андӯҳи замона хотири шоирро ба ташвиш меорад ва бо истифода аз калимаи **дил** ибораҳои фразеологии *дили сӯзон, мушавваш будани дил, хароб будани дилҳо, шикастани сипоҳи ғам дар дил, дил пуроташ будан, кори дил дар гиреҳ мондан, дил сер нагардидан зи бедодгарӣ* ва ғайраро истифода карда, онҳоро дар осори хеш чунин ба қалам додааст:

Қӯш барорад, бинолад **аз дили сӯзон**,
Гоҳ забар зер гардад аз ғаму гаҳ боз. [14]

***

Мушавваш аст дилам аз карашмаи Салмо,
Чунон ки хотири Мачнун зи турраи Лайло! [28]

***

Агар май нестӣ, яксар ҳама **дилҳо хароб астӣ**,

Агар дар колбад ҷонро надидастӣ, шароб астӣ. [26]

***

То **бишканӣ сипохи ғамон бар дил**,

Он бех, ки май биёрию бигсорӣ! [37].

***

Дар манзили ғам фиканда мафраш моем,

В-аз оби ду чашм **дил пуроташ** моем. [76]

***

Чун **кори дилам** зи зулфи **ӯ монд гирех**,

Бар ҳар раги ҷон сад орзу монд гирех. [78]

***

Дил сер нагардада зи бедодгарӣ,

Чашм об нагардадат, чу дар ман нигарӣ. [99]

4. Орзуи нек. Нияти нек, андешаю гуфтори нек дар таърихи забони тоҷикӣ решаҳои амиқ дорад. Ин орзуҳои нек дар шеъри Рӯдакӣ бо истифода аз калимаи **дил** дар ибораҳои *дар дил дуои мустаҷоб будан, дарди дил таскин шудан, дидор ба дил фуруҳтан* ва ғайра дида мешавад:

Саҳоб астӣ қадах гӯйию май қатрай саҳоб астӣ,

Тараб гӯйӣ, ки **андар дил дуои мустаҷоб астӣ**. [26]

***

Чу гулшакар диҳиям, **дарди дил шавад таскин**,

Чу туршрӯй шавӣ, вораҳонӣ аз сафро. [28]

***

Дидор ба дил фуруҳт, нафруҳт гарон,

Бӯса ба равон фурушаду ҳаст арзон. [96]

***

Оре, ки чу он моҳ бувад бозаргон,

Дидор ба дил фурушаду бӯса ба ҷон! [96]

5. Изтироб. Шоир аз воқеаю ҳодисаҳои рӯзгор ба изтироб меояд ва онро дар шеъраш мунъакис мекунад. Барои баёни андеша аз ибораҳои

фразеологии *дар дил афкандани оташ, дар дил гузоштани тир, гузаргоҳи дили маҳзун будан, аз ғами ҳичрат хун будани дил, хаставу баста будани дил, бо дили танг ғаштани ҷаҳон, санги хоро будани дил, фиғон кардани дил, дар дил талхтар будани фироқи дӯст* ва ғайраҳо истифода мебарад. Чунончи дар ашъори шоир омадааст:

Бифканад оташ андар дили хусн,
Он чи ҳичрони ту аз сина фиканд. [31]

***

Тани ӯ тир не, замон ба замон
Ба дил андар ҳамегузорад тир. [38]

***

Бо он ки дилам аз ғами ҳачрат хун аст,
Шодӣ ба ғами туам зи ғам афзун аст! [83]

***

Қое, ки гузаргоҳи дили маҳзун аст,
Он чо ду ҳазор найза боло хун аст. [85]

***

Тақдир, ки бар куштанат озарм надошт,
Бар хусну ҷавоният **дили нарм надошт.** [86]

***

Дил хаставу бастаи мусалсалмӯест,
Хунгаштаву куштаи бути ҳиндуест. [88]

***

Дар ҷустани он нигори пуркиनावу ҷанг
Ғаштем саропойи ҷаҳон бо дили танг. [93]

***

Ин ғам, ки марост, кӯҳи Қоф аст, на ғам,
Ин дил, ки турост, **санги хорост,** на дил! [94]

***

Юсуфрӯе, к-аз ӯ **фиғон кард дилам,**

Чун дасти занони мисриён кард дилам. [95]

***

Ҳеҷ талхӣ **нест бар дил талхтар**

Аз **фироқи дӯстони** пурҳунар! [116]

6. Дилбастагӣ. Зиндагӣ ва таҷрибаи рӯзгор дилбастагии одамонро ба масоили гуногун водор месозад. Ин ҳолат ҳам аз диди шоир дур намондааст ва барои ироаи матлаб аз ибораҳои фразеологие, ки дар онҳо калимаи **дил** истифода мешавад, мустафид мегардад. Ин ибораҳо дар осори шоир ба таври зер омадаанд:

Биё, **дилу чонро** ба Худованд **супорем**,

Андӯхи дирамму ғами динор надорем. [47]

***

Ба сарои сипанҷ меҳмонро

Дил ниҳодан ҳамешагӣ на равост. [53]

***

Рӯй ба меҳроб ниҳодан чӣ суд,

Дил ба Бухорову бутони Тароз! [54]

***

Рухам монад бад-он аввал, **дилам монад** бад-он сонӣ,

Насиби ман шавад дар васл он пирохани дигар?! [61]

***

Бар ишқи туам на сабр **пайдост, на дил**,

Бе рӯйи туам на ақл **барчост, на дил**. [94]

***

З-оғоз ба бӯса **меҳрубон** кард дилам,

Имрӯз нишонаи ғамон кард дилам! [95]

6. Гардиши рӯзгор. Гардиши рӯзгор беист буда, дар як ҳолат намеистад ва гуногуннавъ боқӣ мемонад:

Чарх наёрад ба дили ту зи халоиқ,

В-он ки туро зод, низ чун ту назояд. [68]

***

Дар ҳар банде **ҳазор дил дар бандаш**,

Дар ҳар пече ҳазор чон печида. [97]

7. Мурочиат ва нидо. Ин ҳолат тавассути илҳоқ шудани пасванди –о ба калимаи **дил** сураат мегирад:

Дило, то кай ҳамечӯйӣ маниро,

Чӣ дорӣ дӯст ҳарза душманиро?! [23]

***

Басо **дило**, ки ба сони ҳарир карда ба шеър,

Аз он сипас, ки ба кирдори сангу сангдон буд. [12]

8.Калимаи **дил** дар ҳайати калимаҳои мураккаб ҳамчун ҷузъи тобеъ омада, дар сохтани калимаҳои **дилбарак**, **сангиндил** ва **диловар** саҳм дорад:

Моҳи тамом аст рӯйи **дилбараки** ман

В-аз ду гули сурх андар ӯ паргола! [109]

***

Ки аз ту ҳеч мурувват тамаъ намедорам,

Ки кас **надида зи сангиндилон мудороро**. [24]

***

Зуфт шавад родмарду суи **диловар**,

Гар бичашад з-ӯю рӯйзард гулистон. [15]

Ҳамин тариқ, маълум мегардад, ки калимаи **дил**, асосан, дар ташаккули воҳидҳои фразеологии ашъори Рӯдакӣ нақши муҳим дошта, барои ифодаи маъниҳои гуногун хизмат кардааст. Ба андешаи Ҳ.Мачидов розӣ шудан мумкин аст, ки “калимаҳои мансуби назм бисёр вақт оҳангҳои мутантан, шукӯҳ ва шаҳоматро ифода мекунанд. Истифодаи чунин калимаҳо дар нигориш ва гуфтор салобату тантананокии махсусро тавлид месозад” [37, 157]. Калимаи **дил** 46 маротиба истифода шудааст ва тибқи маводи мо дар доираи ибораҳои фразеологӣ салобати гуфторро таъмин кардааст. Муродифи он **қалб**, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ маъмул мебошад, дар шеъри Рӯдакӣ дида нашуд.

ЧАШМ. Калимаи чашм барои ифодаи узви бинои инсон ва ҳайвонот истифода мешавад. Ин вожа яке аз лексемаҳои калидии забон аз тарафи донишмандон дар забонҳои гуногун мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар қорҳои марбут ба баррасиҳои лексикологӣ, таҳқиқи хусусиятҳои сохторию маъноии осори адибон, таҳқиқоти муқоисавии соматизмҳои забонҳои гуногун, баррасиҳои масоили марбут ба сермаъноии калимаҳо калимаи чашм аз вожаҳои муҳим ба шумор меравад. Ин аст, ки дар қорҳои илмии донишмандоне чун М. Азимова [116], Қ. Мухторов [50], М.Н.Қосимова [31], Ҳ. Маҷидов [37], Д.Хочаев [96; 97], Л.Р. Сакаева [167], Д. А. Бабаджанова [123], С.Хоркашев [95], Д. И. Маҷидова [141], М. Сабинова [165], М. Б. Нағзибекова [147], И. В. Одинсова [148], Н. Гулзода [15] ва дигарон ба масъалаи истифодаи вожаи чашм ҳамчун унсурӣ сермаъно, серистемол, калимасоз ва истифодаи он дар ҳаёти фразеологизмҳо нишон дода мешавад. Муаллифони мазкур ба масъалаи истифодаи вожаи чашм назари ягонадоранд, ки онро Н.Гулзода чунин чамъбаст кардааст: “Вожаи “чашм” дар “Шоҳнома” яке аз вожаҳои серистемолтарин ба шумор меравад, ки чи ба маънои асли ва чи маҷозӣ фаровон истифода шудааст” [15, 80].

Муҳаққиқ И. В. Одинсова ба масъалаи тарзи ташкили воҳидҳои фразеологӣ дар забони русӣ даст зада, рӯйи ин ақида аст, ки “в основу соматической фреймовой сети фразеологизмов могут быть положены названия частей тела человека: голова, рот, язык, нос, волосы, уши, глаза и т.д. и их основные характеристики, отраженные и способные быть отраженными во фразеологизмах: характер человека, его эмоциональное и физиологическое состояние, его повседневное и ритуальное поведение, трудовая деятельность человека, его социальное положение и т. д.” [148, 126].

Муҳаққиқ Қ. Мухторӣ зимни таҳқиқи масоили марбут ба таркиби луғавии осори Рӯдакӣ аз ҷиҳати баромад, калимаи чашмро чун вожаи аслии тоҷикӣ қаламдод карда [50, 15], аз ҷумлаи калимаҳои мешуморад, ки “боиси ба вучуд омадани тасвирҳои шоирона” (50, 80) гаштааст.

Бояд зикр намуд, ки дар сароғози истифодаи вожаи **чашм** ба маъноҳои мазкур шеъри устод Рӯдакӣ меистад. Ин аст, ки дар осори устод калимаи чашм ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ нисбатан серистеъмол аст. Аз ҷумла, ба маънои асли дар шеъри Рӯдакӣ дар 13 маврид дида мешавад. Дар ин ҳолат калимаи чашм чун узви инсон барои назора кардан ва дидан омада, дар ҳолате ҳам барои баёни ин ки узви инсон аст, истифода шудааст:

Басо нигор, ки хайрон будӣ бад-ӯ дар **чашм**,
Ба рӯйи ӯ дар **чашмам** ҳамеша хайрон буд. [11]

***

Ҳарчанд навбаҳор ҷаҳон аст ба **чашм** хуб,
Дидори хоҷа хубтар, он меҳтари ҳасиб. [12]

***

Ба чашмат андар болор нангарӣ ту бар рӯз,
Ба шаб ба **чашми** қасон андарун бибинӣ қоҳ. [33]

***

Ҳамеша **чашмам** зӣ зулфакони қобук буд,
Ҳамеша гӯшам зӣ мардуми суҳандон буд. [12]

***

Ба чашми дилат дид бояд ҷаҳон,
Ки **чашми** сари ту набинад ниҳон. [69]

***

Гунги фасеҳ аст, **чашм** нею ҷаҳонбин.
Тезии шамшер дораду равиши мор. [72]

***

В-аз оби ду **чашм** дил пуроташ моем.
Олам чу ситам кунад, ситамқаш моем. [76]

***

В-ар қон ба лаб оядам, ба ҷуз мардуми **чашм**,
Як қатраи об бар лабам қас накунад! [84]

Аз шумори ду **чашм** як тан кам,
В-аз шумори хирад ҳазорон беш. [120]

***

Чаҳон ҳамеша чу **чашмест** гирду гардон аст,
Ҳамеша, то бувад оин-ш, гирдгардон буд. [11]

Ба вожаи **чашм** сифати сиёҳ ҳамроҳ шуда, калимаи мураккаби тобеи **сиёҳчашмро** сохтааст, ки ба маънои асли далолат мекунад:

Аз кафи **турке сиёҳчашми парирӯй**,
Қомат чун сарву зулфаконаш чавгон. [14]

***

Шод зӣ бо сиёҳчашмон, шод,
Ки чаҳон нест чуз фасонаву бод! [29]

Дар шакли хурдию навозиш бо пасванди -ақ истифода шудани калимаи **чашм** дар “Девон”-и Рӯдакӣ [205] дида нашуд, аммо Қ.Мухторӣ онро дар байти

Ба зулф каж, валекин ба қадду боло рост,
Ба тан дуруст, валекин ба чашмакон бемор. [50, 70]

овардааст, ки дар ин ҳолат ҳам ба маънии асли дар шакли тасғир истифода шудааст ва ин ҳолат аз ҳаёти воқеии мардумӣ маншаъ мегирад.

Дар баробари маънои асли ба маънои маҷозӣ истифода шудани калимаи **чашм** дар 5 ҳолат ба назар расида, дар ҳайати ибораҳои **туфон будани чашм, чашм об нагардидан, ба чашми хирад нигариста, равшан гаштани чашми тар, ба чашми дил дидани чаҳон** истифода гахтааст:

Абру киштию чини пешонӣ мавҷ,
Гирдоби бало ғабғабу **чашмат тӯфон!** [77]

***

Чашм об нагардадат, чу дар ман нигарӣ.
Ин турфа, ки дӯсттар зи чонат дорам. [99]

***

Ин ҷаҳонро **нигар ба чашми хирад**,
Не бад-он чашм, к-андар ӯ нигарӣ. [59]

***

Яке аз кайд шуд пурхун, дувум шуд чок аз тухмат,
Севум Яъқубро аз бӯ-ш **равшан гашт чашми тар**. [61]

***

Ба чашми дилат дид бояд ҷаҳон,
Ки чашми сари ту набинад ниҳон. [69]

Ҷамчун муродифи калимаи **чашм** истифода шудани калимаҳои **дида** ва **нарғис** низ дар шеъри Рӯдакӣ ба мушоҳида мерасад ва ин ҳолат минбаъд ба ҳукми анъана даромада дар осри аксарияти шоирон во меҳӯранд. Вожаи **дида** дар ду ҳолат ба маънои маҷозӣ дар ибораҳои **дидаи хирад** ва **дар дидаи беҳоб хоб будан** истифода шудааст:

Бияндешу **дидаи хирад** баргумор.
Або барқу бо ҷастани соиқа. [22]

***

Ба хушшӣ, гӯйӣ, **андар дидаи беҳоб хоб астӣ**.
Саҳоб астӣ қадаҳ гӯйию май қатрай саҳоб астӣ. [26]

Калимаи **нарғис** дар байти зерин ба маънои чашм омадааст:

Бибурда **нарғиси** ту оби ҷодуи Бобил,
Кушода ғунҷаи ту боби муъҷизи Мӯсо. [28]

Вожаи **нарғис** ба маънои аслии худ – гиёҳ дар таркиби **гулу гиёҳ** низ истифода шудааст:

Зар хоҳию турунҷ, инак ин ду рухи ман,
Май хоҳию **гулу нарғис**, аз он ду рух ҷӯй! [110]

Вожаи **назар**, ки аслан арабӣ аст, дар ибораи **назар дӯхтан** ба маънои **нигоҳ кардан** меояд, ки дар ин ҳолат муродифи ибораи **чашм дӯхтан** буда метавонад, ки дар шеъри шоир чунин садо медиҳад:

Назар чӣ гуна **бидӯзам**, ки баҳри дидани дӯст

Зи хоки ман ҳама наргис дамад ба чойи гиёҳ?! [33]

Дар байти мазкур таркиби **чӣ гуна** бар он мусоидат мекунад, ки ибораи **назар дӯхтан** маънои акси онро дошта бошад, яъне **назар дӯхтан натавонистан**, ки ин ҳолат ибораи рехтаи **чашм пӯшиданро** ба ёд меорад.

Ҳамин тариқ, калимаи **чашм** бо муродифоташ дар шеъри Рӯдакӣ мавқеи муҳим дошта, дар ташаккули калимаю ибораҳо иштирок мекунад.

РӯЙ. Вожаи **рӯй** дар забони тоҷикӣ дар ду шакл - **рӯй//рӯ** истифода шуда, умумистеъмолу сермаъно ва серистеъмолу дорои хусусиятҳои адабию бадеӣ мебошад. Бояд хотирнишон кард, ки “калима дар таълифоти донишмандони пешин ҳамчун воҳиди маънодори калом на фақат дар доираи луғатномаю фарҳангҳо шарҳ дода мешаванд, балки он аз ҷиҳатҳои гуногун: маъноҳои асосию маҷозӣ, сермаъноӣ, ҳаммаъноӣ (муродифот), ҳамшаклӣ (омонимӣ), тазодӣ (антонимӣ), баромад, доираи серистеъмол дар рисола ва асарҳои онҳо низ тавзеҳ ёфтааст, ки инҳо ба илми луғат (бо истилоҳи имрӯза лексикология ё луғатшиносӣ) тааллуқ доранд” [96, 16]. Ин аст, ки агар ба шарҳи “ФЗТ” назар афканем, дидан мумкин аст, калимаи мавриди таҳқиқ чунин шарҳ ёфтааст: “1. чехра, рухсор; 2. сатҳ, боло, сатҳи чизе; 3. Ҷониб, сӯ, тараф; канор, соҳил; 4. имкон, чора; 5. сабаб, боис, вачҳ, ҷиҳат; 6. чуръат, тавоноӣ; тоқат, тоб” [201, 155].

Дар осори Рӯдакӣ дар баробари калимаи **рӯй** барои ифодаи маънои узви инсон вожаҳои рух, чехра ва гуна низ истифода шудааст. Аммо аз назари истеъмол калимаи **рӯй** бештар ба кор рафтааст. Мутобиқи маводи мо дар 20 байт калимаи **рӯй** истифода шудааст, ки дар 16 маврид ба маънои аслии дида мешавад. Дар абёти зерин айни ҳамин маъноӣ омадааст:

Бе **рӯйи** ту хуршеди ҷаҳонсӯз мабод,
Ҳам бе ту ҷароғи оламафрӯз мабод! [89]

***

Ҳеч шодӣ нест андар ин ҷаҳон,
Баргар аз дидори **рӯйи** дӯстон! [116]

***

Ба **рӯйи** ӯ-дар чашмам ҳамеша ҳайрон буд.
Шуд он замона, ки ӯ шод буду хуррам буд. [11]

***

Набиди равшану дидори хубу **рӯйи** латиф,
Агар гарон буд, зӣ ман ҳамеша арзон буд. [12]

***

Оби Ҷайхун аз нишоти **рӯйи** дӯст,
Хинги моро то миён ояд ҳаме. [13]

***

З-он майи хушбӯй соғаре биситонад,
Ёд кунад **рӯйи** шаҳрери Сичистон. [15]

***

Инак ӯяст ошкоро Ризвон.
Хуб ниғаҳ кун бад-он латофату он **рӯй**. [16]

***

Сифла табъи мор дорад, беҳилоф,
Ҷаҳд кун, то **рӯйи** сифла нангарӣ! [73]

***

Гулранг шавад, чу **рӯй** шӯйӣ, ҳама чӯ,
Мушкин гардад, чу мӯ фишонӣ, ҳама кӯ! [79]

***

Бар ишқи туам на сабр пайдост, на дил,
Бе **рӯйи** туам на ақл барҷост, на дил. [94]

***

Моҳи тамом аст **рӯйи** дилбараки ман
В-аз ду гули сурх андар ӯ паргола! [109]

***

Сарв аст он ё боло, моҳ аст он ё **рӯй**?!
Зулф аст он ё чавгон, хол аст он ё гӯй?! [114]

Академик А. Мирзоев зимни баррасии ҳаёт ва фаёолияти устод Рӯдакӣ ба масъалаҳои ирфонии абёти шоир даст зада, дар байти зерин, ки калимаи **рӯй** истифода шудааст, андеша худро чунин баён кардааст: «Дар айнаи ҳол дар ду қитъаи шеърӣ **ӯ** баъзе ишораҳо, албатта, хеле заиф, ба ишқи тасаввуфӣ, ишқи Илоҳӣ низ карда шудааст:

Рӯй ба меҳроб ниҳодан чӣ суд?

Дил ба Бухорову бутони Тироз!

Эзиди мо васвасаи ошиқӣ

Аз ту пазирад, напазирад намоз» [41, 210].

Дар се ҳолат лексемаи **рӯй** бо калимаҳои моҳ ва парӣ ҳамроҳ шуда, калимаҳои мураккаби тобеъ сохтааст, ки ба сифати инсон далолат мекунад:

Ҳама чӣ донӣ, эй **моҳрӯйи** мушкинмӯй,

Ки ҳоли банда аз ин пеш бар чӣ сомон буд? [11]

***

Ману он чаҳдмӯйи ғолиябӯй,

Ману он **моҳрӯйи** хурнаҷод. [29]

***

Аз кафи турке сиёхчашми **парирӯй**,

Қомат чун сарву зулфаконаш чавгон [15]

Дар ҳайати ибораҳои маҷозии **зи рӯйи дин** (сабаб, муносибат), **рӯйзард шудани гулистон** (хазон шудан), **дамидани рӯйи Хуршед** (пурра, комиш шудан), **туршрӯй шудан** (нороҳатӣ) истифода шудани калимаи **рӯй** дар байтҳои зерин дида мешаванд:

Он гаҳ шояд **зи рӯйи дину** раҳи дод,

Бачча ба зиндони тангу модар қурбон. [14]

***

Зуфт шавад родмарду суст диловар,

Гар бичашад з-ӯю **рӯйзард гулистон**. [15]

Хуршедро зи абр **дамад рӯй** гоҳ-гоҳ,

Чунон ҳисорие, ки гузар дорад аз рақиб. [20]

***

Чу гулшакар диҳиям, дарди дил шавад таскин,

Чу **туршрӯй шавӣ**, вораҳонӣ аз сафро. [28]

Яке аз гунаҳои калимаи рӯй дар забонамон лексемаи рух ба шумор меравад, ки ҳанӯз дар забони Рӯдакӣ истифода мешудааст. Дар ФЗТ [201] се маънои калимаи рухро додааст: **РУХ** I руй, гуна, рухсора, чехра. **РУХ** II яке аз муҳраҳои шатранҷ, ки ба шакли бурҷ аст. **РУХ** III паррандаи афсонавии мавҳум ва бисъёр бузург. Дар шеъри устод Рӯдакӣ асосан ба маънои аслӣ истифода шудааст. Масалан, дар байти зерин бо истифода аз санъати ташбеҳ зебоии рухи маъшукро ба офтоб монанд кардааст, ки семантикаи аслии калимаро медиҳад:

Чун ту берун кунӣ **рух** аз чилбеб¹,

Ба ҳичоб-андарун шавад хуршед. [25]

Дар байтҳои зерин ҳам ба маъни аслӣ ва дар ивази рӯй омадааст:

Зар хоҳию турунҷ, инак ин ду рухи ман,

Май хоҳию гулу наргис, аз он ду рух чӯй! [110]

Дар як ҳолат барои сохтани калимаи мураккаби тобеъ мусоидат карда, вожаи **лоларух** сохтааст:

Май ҳасту дирам ҳасту бути лоларухон ҳаст,

Ғам нест в-агар ҳаст, насиби дили аъдост. [66]

Дар порчаи зерин калимаи **рух** дар таркиби фразеологизми **рух рабудан** омада, маънои маҷозӣ касб кардааст:

Эй аз гули сурх ранг бибрудаву бӯ,

Ранг аз пайи **рух рабуда**, бӯ аз пайи мӯ!

Гулранг шавад, чу рӯй шӯйӣ, ҳама чӯ,

Мушкин гардад, чу мӯ фишонӣ, ҳама кӯ! [79]

---

¹ Чилбеб - рӯпӯши кушод

Яке аз гунаҳои калимаи **рӯй** лексемаи **чехра** аст. Дар ФЗТ [201] бо се маъно шарҳ ёфтааст: “1. ЧЕХР//ЧЕХРА 1. руй, талъат; симо, сурат); 2. симо, сурат, шаклу шамоил; манзара, намуд; 3. маҷ. дидор, мулоқо”. Мутобиқи маводи мо дар осори Рӯдакӣ дар як ҳолат истифода шудааст, ки ба маънои рӯй омадааст:

Дониши ӯ на хубу **чехраш** хуб,
Зишткирдору хубдидор аст. [30]

Аз рӯйи маъниҳои мазкур ва дар сохтани калимаҳои нав (чехраафрӯз, чехрагулгун, чехраоро ва ғ.) нисбат ба осори Рӯдакӣ фаъол шудани калимаи чехра маводи осори адибони баъдӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки барои он мисолҳои фаровон дар ФЗТ [201] оварда шудааст.

Калимаи дигаре, ки ба унвони муродифи вожаи **рӯй** дар забонамон маъмул аст, лексемаи **гуна** аст. “Гуна калимаи қадима буда, дар форсии миёна *go // gonak* маънои «1.ранг, 2..рухсор, 3.навъ, 4.тарз, равиш» [194, 3474]-ро доштааст. Дар осори устод Рӯдакӣ ба маънои рухсор ва навъи ёкут истифода гардидааст:

Тезии шамшер дораду равиши мор,
Колбади ошиқону **гунаи** ғамгин. [117]

***

Гунаи ёкути сурх гираду марҷон,
Чанд аз ӯ сурх чун ақиқи ямонӣ. [14]

Вожаи **чамол** дар ФТЗТ дар шакли “ЧАМОЛ а. 1. хушрӯй, зебой, ҳусн; хубии сурат ва сират; ҳусну чамол зебой, хушрӯии комил. 2. маҷ. рӯи зебо, чехраи тобону дурахшон; чамоли ҷаҳоноро чехраи тобон, рӯи зебо” [203] шарҳ ёфтааст, ба маънои дуюмаш, ки шеъри устод Рӯдакӣ ҳам гувоҳи он аст, семантикаи калимаи рӯйро дорад. Аз ин ҷиҳат метавон гуфт, ки калимаи **чамол** дар се маврид дида шуда, ифодагари маънои рӯйю чехраи зебо мавриди истифода қарор гирифта, ба унвони муродифи лексемаи рӯй мебошад:

Андар ачабам зи чонситон, к-аз чу туге,
Чон бистаду аз **чамоли** ту шарм надошт! [86]

***

Норафта ба шохроҳи васлат гоме,
Ноёфта аз ҳусни **чамолат** коме. [102]

***

Зихй, физуда **чамоли** ту зебу орооро,
Шикаста сунбули зулфи ту мушки сороро. [24]

Даст. Калимаи **даст** ҳамчун узви инсон яке аз калимаҳои сермаҳсули забонамон ба шумор меравад. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» бо маъноҳои зерин меояд: 1. Даст узви бадани инсон аз шона то нӯги ангуштон, каф ва панҷаи даст: 2. Маҷозан ҷавр, бедод, таадӣ (аз дасти замона): 3. Сӯй, тараф, ҷониб, дасти рост, дасти чап [202,154], аммо дар ФЗТ [200] 9 маънои он дода шудааст ва ин вожа дар сохтани фразеологизмҳо фаъолона иштирок мекунад. Дар “Фарҳанги кучаки забони паҳлавӣ” [191] дар шакли *dašt* истифода мешудааст. Дар осори Рӯдакӣ 11 бор истифода шудааст. Аз нух маънии ФЗТ [200] яке аз онҳо узви бадани инсон аз шона то нуги ангуштон; каф ва панҷаи даст мебошад, ки ба ҳамин маънӣ дар шеъри Рӯдакӣ дар шаш байт во меҳӯрад, ки маънии умумии абёт барои ифодаи масоили ишқу муҳаббат, майгусорӣ ва панду ахлоқ хизмат мекунад:

Боз бад-он гаҳ ки май ба **даст** бигирад,
Абри баҳорӣ чун ӯ наборад борон. [17]

***

Майи лаъл пеш ору пеши ман ой,
Ба як **даст** чому ба як даст чанг. [45]

***

Бад нохурем бода, ки мастонем
В-аз **дасти** некувон май бистонем. [46]

***

Ба теғи ҳиндӣ, гӯ, **дасти** ман чудо бикунанд,
Агар нагирам рӯзе ман остини туро. [32]

***

Чун теғ ба **даст** орӣ, мардум натавон кушт,
Наздики Худованд бадӣ нест фаромушт. [41]

***

Юсуфрӯе, к-аз ӯ фиғон кард дилам,
Чун **дасти** занони мисриён кард дилам. [95]

***

Шоир зӣ ӯ равад факиру тихидаст,
Бо зари бисёр бозгардаду ҳумлон. [14]

Доир ба истифодаи калимаи **даст** дар асарҳои бадеӣ сохташавии воҳидҳои фразеологии феълӣ аз тарафи Б.Махсумова дар мақолаи “Ибораҳои фразеологӣ бо калимаи “даст” [33, 23] таҳқиқ шуда бошад, бо истифода аз маводи лаҳҷаҳои чанубии забони тоҷикӣ (минтақаи Кулоб) муҳаққиқ Н. Гадоев таҳқиқот анҷом дода, баён менамояд, ки “Вожаи «дъст» низ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ба маъноҳои ғайриасосӣ омада, мазмунҳои мухталифро ба бар кардааст, ки таркибан ихчаму бутун ба назар мерасанд” [12, 234].

Дар осори Рӯдакӣ дар ҳайати калимаҳои фразеологии **ду даст рангин кардан, латифдаст будан, дасти фиғодаеро гирифтаан, дасти хуши рӯзгор** калимаи **дастро** ба маънои маҷозӣ истифода карда, ба некӯи ва накӯкорӣ чиҳати беҳбудии рӯзгор роҳнамоӣ мекунад:

Нопасуда **ду даст** рангин кард,
Ночашида ба торақ-андар тохт. [27]

***

Агарчи чангнавозон **латифдаст** бувад,
Фидои дасти қалам бод дасти чангнавоз! [70]

Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар **дасти** фитодае бигирӣ, мардӣ! [75]

***

Олам чу ситам кунад, ситамкаш моем,
Дасти хуши рӯзгори ноху(в)аш моем. [76]

Дар ибораи **аз кор рафтани даст** маънои маҷозӣ касб карда, гардиши
рӯзгорро ифода карда, сояи маъносӣ дар он намудор аст:

Шуд **даст** зи қору рафт пой аз рафтор,
Ин баски ба сар задему он баски ба санг. [93]

Муҳаққиқ Қ. Мухторӣ бо пасванди –ак истифода шудани калимаи
дастро нишон додааст, ки дар маводи таҳқиқи мо во нахӯрд. Ба андешаи
муаллифи номбурда “ин гурӯҳи калимаҳо оҳанги тасвир ё баёни фикрро ба
забони халқ хеле наздик мегардонанд ва муассир месозанд:

*Чун гусе кардамат ба дастаки хеш,
Гунаҳи хеш бар ту афкандам.
Хона аз рӯйи ту тухӣ кардам,
Дида аз хуни ту дил биёгандам (2.6, 99).*

Дар ин ҷо *бо даст*и худ *гусел* кардан - ибораи фразеологии гуфтугӯӣ
аст, «*бо даст*и худ *кореро* анҷом додан» маънои таъкиди ро медихад, яъне
«*маҳз* худ *ман* на *қаси* дигар» [50, 69].

Ҳамчунин, Ҳ.Мачидов зимни баррасии хусусиятҳои луғавию семантикии
забони адабии муосири тоҷикӣ ба масъалаи парадигмаи калимаҳо таваҷҷуҳ карда
баён менамояд, ки “мавриди муайян кардани калимаи ҷудо онро аз калимаҳои
сохта ва мураккаби ҳамин решаро дошта низ фарқ кардан зарур аст. Масалан,
калимаҳои **дастёр, дастгир, даста, дастак, дастболо, бадаста** ва монанди инҳо бо
калимаи **даст** фақат умумияти решаро доранду бас. Бо ифодаи маъно,
парадигмаҳои мухталифи худ ҳар яке аз онҳо аз дигаре ба пуррагӣ фарқ карда
чун вожаҳои мустакмили луғавӣ зоҳир мешаванд” [37, 14].

Соختани калимаҳои сохтаю мураккаб ва ибораҳои фразеологӣ бо
калимаи **даст** дар осори адибони баъдӣ ривоч ёфтааст. Аз ҷумла, муҳаққиқ

М. Сабирова зимни баррасии соматизмҳо дар осори К.Хучандӣ муайян сохтааст, ки дар осори ин адиб калимаҳои сохтаю мураккаби зиёде аз қабилӣ даста, дастгоҳ, дастор, дастбӯсӣ, дастомӯзӣ, кутоҳдастӣ, дасттангӣ, даступоларзонӣ, дастрасӣ, дилафрӯзон, дилшудагон, зиндадилон, дилрабоён дилафгорон, дилситонон, девонадилон, дилнигарон, дилшикастагон, дилдорӣ, сангдилӣ, дилрабой, дилсӯзӣ, дилбандӣ, дилбастагӣ, дилгармӣ сохта шуда, дар ташкили 84 ибори фразеологӣ иштирок намудааст [165, 16-17], ки аз сермахсул будани вожаи **даст** гувоҳӣ медиҳад.

Дар осори Рӯдакӣ ба истиснои вожаҳои **латифдаст** ва **тихидаст** сохтани ин гуна калимаҳо ва ташаккули парадигмаҳои ин вожа дида нашуд, аммо метавон гуфт, ки вожаи **даст** дар осори Рӯдакӣ бо маънои аслию маҷозӣ ба қор рафта, барои минбаъд дар забонамон пурратар гардидани таркиби луғавӣ заминаи муҳимме гузоштааст.

Мӯй. Мӯй, ки гунаи **мӯ** низ дорад яке аз вожаҳои асосии соматикӣ забонамон мебошад. Калимаҳои марбут ба доираи луғавӣ мӯй аз қабилӣ гесу, зулф ва турра низ дар забони тоҷикӣ хеле зиёд истифода мешаванд. Калимаи дигаре ки дар забони тоҷикӣ барои ифодаи навъи мӯй истифода мешавад, лексемаи иқтибосии чаъд буда, дар шакли чаъдмӯй (мучаъъад, марғула, печдории мӯй, мӯйи чингила) низ калимаи нав сохтааст.

Дар ФЗТ [200] ва ФТЗТ [202] калимаи мӯй чун узви инсон шарҳ ёфта, иштироки онро дар сохтани калимаю ибораҳои зиёде нишон медиҳад. Дар осори Рӯдакӣ калимаи **мӯй** 6 маротиба, шакли ихтисориаш **мӯ** 1 бор ва муродифи он **гесу** ҳам 1 маротиба истифода шудааст. Ҳамчунин, вожаи **зулф** (дастаи мӯйи атрофи гӯш) дар ашъори Рӯдакӣ 11 бор ва муродифи он **турра** 1 маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ба маънои аслии калимаи мӯй барои нишон додани замони пирию барноӣ ба қалам оварда шудааст:

Ман **мӯйи** хешро на аз он мекунам сиёҳ,

То боз навчавон шавам ба нав кунам гуноҳ. [40]

Чун чомаҳо ба вақти мусибат сияҳ кунанд,
Ман **мӯй** аз мусибати пирӣ кунам сиёҳ. [50]

Аммо замоне буд, ки мӯяш мисли қатрон сиёҳ буд:

Шуд он замона, ки рӯяш ба сони дебо буд,
Шуд он замона, ки **мӯяш** ба сони қатрон буд. [11]

Гунаи ихтисории калимаи мӯй дар шакли **мӯ** се маротиба истифода шуда, дар шеър дар таркиби ибораҳои **аз пайи мӯ бӯ бурдан, ба мӯе шикастан** ва **мӯ фишондан** омадааст, ки дар мавқеи муносиб барои баёни мақсади шоир – пайгирӣ кардан, иҷрои амал ва монандӣ истифода гардидааст:

Эй аз гули сурх ранг бирбудаду бӯ,
Ранг аз пайи рух рабуда, бӯ аз пайи **мӯ**! [79]

***

Шона набуд ӯ, ки ба **мӯе** шикаст,
Дона набуд ӯ, ки заминаш фишурд. [119]

***

Гулранг шавад, чу рӯй шӯйӣ, ҳама чӯ,
Мушкин гардад, чу **мӯ** фишонӣ, ҳама кӯ! [79]

Дар осори Рӯдакӣ калимаи мӯй се адад вожаи мураккаби **мушкинмӯй**, **мусалсалмӯ** ва **чаъдмӯй** сохтааст, ки ба дорой ва монандии мӯй ба чизе далолат мекунанд:

Ҳама чӣ донӣ, эй моҳрӯйи **мушкинмӯй**,
Ки ҳоли банда аз ин пеш бар чӣ сомон буд? [11]

***

Дил хаставу бастаи **мусалсалмӯест**,
Хунгаштаву куштаи бути ҳиндуест. [88]

***

Ману он **чаъдмӯйи** ғолиябӯй,
Ману он моҳрӯйи хурнажод. [29]

Зимни баррасии байти

Эй рӯйи ту чу рӯзи далели муваҳҳидон

В-эй мӯйи ту чунон чу шаби мулҳид аз лаҳад

муҳаққиқ Қ.Мухторӣ баён менамояд, ки “дар адабиёти ҳазорсолаи тоҷик шояд кам ташбеҳе бошад, ки мӯйи маъшуқаро ба торикии шаби қабр баробар карда бошад. Ин ханӯз дар ҳусн иғроқи муболиға (ниг.:1.57,66) аст. Калимаҳои *мулҳиду лаҳадро*, гарчи бо *зулф* ба воситаи *шаб* таносубдоранд, нафосату зебоие нест, аммо муқобилгузори барҷастае бо «*рӯзи далели муваҳҳидон*» ба вучуд овардаанд. Ин гуна калимаҳои арабӣ бисёранд, ки маҳорати Рӯдакӣ барин шоирони мо ба онҳо тарутозагӣ ва ҳусни шоирона бахшидааст” [50, 46] ва ин ҳолат ҳақиқати бебаҳс аст.

Агар калимаи **мӯй** дар ҳамаи услубҳои забон истифода шавад, вожаи **гесу**, ки муродифи вожаи мӯй ба шумор меравад, асосан, дар услуби адабӣ-китобӣ мавриди истифода қарор мегирад. Ин калима таърихи дуру дарози истифода дорад. Д.Н.Маккензӣ дар “Фарҳанги кучаки забони паҳлавӣ” дар шакли *gēs* [191, 297] истифода шудани онро дар забони паҳлавӣ ёдрас мешавад. Дар ФТЗТ [202] калимаи гесу дар ду шакл “ГЕСУ//ГЕСӮ” оварда шуда, “мӯи дарози занон, мӯи бофтаи занон, печа, милла” шарҳ ёфта, бо он сохтани ибораҳои “**гесуи мушкин** мӯи сиёҳи муаттар; **гесуи тобдода** мӯи бофта; **гесуи чанг** торҳои чанг” нишон дода мешавад. Ҳамчунин имрӯз дар забонамон бо ин вожа унсурҳои луғавии гесубанд, гесубурида, гесудор низ мавҷуд аст [202], ки дар замони Рӯдакӣ шояд ханӯз ин вожаҳо маъмул набудаанд. Аммо мавҷудияти калимаи гесу дар шеърҳои шоир ҷойи баҳс надорад ва зимни истифодаи ин калима ҷиҳати назокату латофат ва навозиш пасванди –ак, ки хусусияти абстраксии гуфторро зиннат бахшида, онро мардумӣ мекунад, ба қор рафтааст ва гесуро хушбӯй муаррифӣ карда, калимаи зулфро, ки мӯйи баногӯш аст, ҷиҳати гурез аз такрори калима ва зебоии сухан ба қор бурда, нақҳати онро ба настанарану раъно шабоҳат медиҳад:

Аз **гесуи** ӯ насимаки мушк ояд,

Аз зулфаки ӯ насимаки настарван. [104]

Муҳаққиқ Ҳ.Мачидов зимни баррасии хосиятҳои луғавию семантикии калимаҳо ба масъалаи мавҷудияти калимаҳои услуби баланд дахл карда, менигорад, ки: “Ба ҷумлаи луғати услуби баланд, ки дар онҳо оҳангу чилваҳои мусбати эҳсосиву иродавӣ ифода шудаанд, лиризмҳо, поэтизмҳо, архаизмҳо, неологизмҳо. як гурӯҳ экзотизмҳо ва ҳама гуна калимаҳои эвфемистӣ дохил мешаванд”. Қисмати зиёди ин гурӯҳи калимаҳо мансуби забони назм, ба хусус, мансуби ҳиссаи лирикии он аст. Дар лиризмҳо эҳсосоти баланди саршор аз меҳру муҳаббати бепоён нисбат ба зебӣ ифода шудааст. Аксари чунин калимаҳо маҳз дар назм, дар лирикаи он ба кор мераванд, онҳо қариб мавридҳои истеъмоли дигарро надоранд. Чунончи, калимаҳои **равон** «ҷон», **накхат** «бӯйи хуш»: **накхати гул; бадр** «моҳи пурра», ҳилол «моҳи серӯза», **мушкин** «муаттар»: **гесувони мушкин; тобдор** «печида, қач»: **мӯйҳои тобдор; анбарин** «хушбӯ», **наргисин** «монанди гули наргис», **шакарин** «ширин» [37, 157]. Аз андешаи муҳаққиқ бармеояд, ки калимаи мавриди баррасии мо – **гесу** ба гурӯҳи лиризмҳо ва услуби баланд шомил аст.

Зулф дар осори Рӯдакӣ назар ба гесӯ зиёдтар истифода шудааст. Бояд ёдовар шуд, ки агар мӯй тамоми мӯйи сарро дар назар дошта бошад, вожаи зулф қисме аз онро мефаҳмонад, ки ин дар шарҳи ФТЗТ равшан намоён буда, ду маънои он оварда мешавад: “ЗУЛФ زلف 1. дастаи борики мӯи сар, ки занон ба баногӯш оварда, тоб дода ё қач карда, худро оро медиҳанд, гесӯ: зулфи дароз, зулфи сиёҳ, сари зулфи ёр; **зулфи мушкин** гесӯи сиёҳ ва муаттар. 2. ҳалқаҳои филизии ороиши чилави асп”. [202]. Дар осори адибони давраҳои гуногун ин калима фаровон истифода шудааст. Аз ҷумла, дар шеъри Камоли Хучандӣ дар сохтани 32 ибораи гуногун истифода шудааст [165, 18].

Дар шеъри устод Рӯдакӣ лексемаи **зулф** ба маънои асли ва маҷозӣ истифода гардидааст. Зимни истифодаи маънои асли сифатҳои қач (қач) ва анбарин истифода шудааст:

Рӯш майи сурху **зулфу** қачдаш райҳон.

Бо дадиҳанда буте бадеъ зи хубон [15]

Гирифт хоҳам зулфайни анбарини туро,
Ба бӯса нақш кунам барги ёсамини туро. [32]

***

Рӯят дарёи ҳусну лаълат марҷон,
Зулфат анбар, садаф даҳан, дур дандон. [77]

Дар байтҳои зерин калимаи **зулф** барои баёни ҳолатҳои гуногун корбурд гардидааст. Аз ҷумла, шоир онро дар як маврид ба ҳарфи чим ва чавгон монанд карда бошад, дар байтҳои дигар интизорӣ, зебоии зулф, хушбӯйии мисли гул доштани зулф, амалҳои марбут ба зулф анҷомёфтаре нишон медиҳад:

Зулфи туро “чим” кӣ кард, он ки ӯ
Холи туро нуктаи он “чим” кард. [44]

***

Чун кори дилам зи **зулфи** ӯ монд гирех,
Бар ҳар раги ҷон сад орзу монд гирех. [78]

***

Зулфаш бикашӣ, шаби дароз андозад
В-ар бикшӯӣ, чангули боз андозад. [91]

***

Зулфат дидам, сар аз ҷамон печида,
В-андар гули сурхи арғавон печида. [97]

***

Аз гесуи ӯ насимаки мушк ояд,
Аз **зулфаки** ӯ насимаки настарван. [104]

***

Сарв аст он ё боло, моҳ аст он ё рӯӣ?!
Зулф аст он ё чавгон, хол аст он ё гӯӣ?! [114]

Зимни истифодаи маъноӣ маҷозӣ калимаи зулф дар ҳайати ибораҳои **зулф чавгон будан, чашм ба зулфакони чобук будан, шикастани сунбули**

зулф, каманд будани зулф омада, сифатҳои зебӣ ва дилрабоии онро инъикос менамояд:

Ба **зулфи** чавгон нозиш ҳамекунӣ ту бад-ӯ,
Надидӣ он гаҳ ӯро, ки зулф чавгон буд? [11]

***

Ҳамеша чашмам зӣ **зулфакони** чобук буд,
Ҳамеша гӯшам зӣ мардуми сухандон буд. [12]

***

Қомат чун сарву **зулфаконаш** чавгон
З-он майи хушбӯӣ соғаре биситонад [15]

***

Зихӣ, физуда чамоли ту зебу ороро,
Шикаста сунбули **зулфи** ту мушки сороро. [24]

***

Пас, чаро бастаи ӯям ҳама умр,
Агар он **зулфи** дуто нест каманд?! [31]

Муҳаққиқ Қ. Мухторӣ вожаи зулфро дар қисмати калимаҳои иқтибоии осори Рӯдакӣ таҳқиқи илмӣ карда, изҳор кардааст, ки: “Дар иқтибосоти ашъори ошиқона, баҳорияҳо калимаҳо бо назокат ва зебоии худ, ки аз мазмуни мисраъ ва байтҳо касб кардаанд, фарқ мекунанд. Дар ин гуна шеърҳо бештар иқтибосоте ба назар мерасанд, ки нишонаҳои маъшуқа, ҳоли зори дилдода, ҳоли рақиб, замона, тасвири табиатро ё бевосита ифода мекунанд ё қувват бахшида бо онҳо мутаносиб меоянд:

Зулфи туро чим кӣ кард, он ки ӯ,

Холи туро нуқтаи он чим кард... (2.6,61).

Дар ин пораи шеърӣ калимаҳои *зулф* ва *чим* (Ч - номи ҳарфе аз алифбои арабӣ, ки қачақ аст чун сари зулф), *далел* ва *муваҳхид* (имоноварда ба ягонагӣ, ваҳдати Худованд), *мулҳид* (шаковарда ба ягонагии Худованд) ва *лаҳад* (қабр) мутаносиб оварда шудаанд [50, 46].

Дар яке аз абёти шеъри Рӯдакӣ муродифи вожаи **зулф** калимаи **турра** мавриди истифода қарор гирифтааст. Калимаи **турра** дар ФЗТ [1969] бо 4 маънӣ шарҳ ёфтааст ва маънои дуюми он дар ин фарҳанг “ 2. мӯйи тобида дар канори пешонӣ, зулф” мебошад [ФЗТ, 1969, 379]. Дар шеъри Рӯдакӣ маҳз ба маънои зулф қорбурд шудааст:

Мушавваш аст дилам аз карашмаи Салмо,

Чунон ки хотири Мачнун зи **турраи** Лайло! [28]

Бо ҳамин, метавон гуфт, ки вожаи мӯй ва гунаҳои он дар осори Рӯдакӣ қорбурди гуногун дошта, барои рангинии суҳан на танҳо ба маънои аслӣ, балки ба маънои маҷозӣ дар ташаккули ибораҳои фразеологӣ низ истифода шудаанд.

Тан. Ба ҳайси яке аз калимаҳои асосии соматӣ вожаи **тан** дар забонамон серистеъмол аст. Ин ҳолат аз давраҳои қадим маншаъ гирифтааст. Аз ҷумла, дар шеъри Рӯдакӣ вожаи **тан** 10 маротиба истифода гардидааст. Устод Рӯдакӣ ба ҳайси муродифи ин калима аз лексемаҳои қолбад 3 бор ва ҷисм 1 бор маротиба истифода кардааст. Аз нигоҳи баромади забонӣ калимаи **тан** тоҷикӣ ва **ҷисм** арабӣ ва **қолбад** юнонӣ мебошад. Дар баробари ин, осори мавҷудаи лексикографӣ гувоҳи онанд, ки дар забони тоҷикӣ барои ифодаи ин мафҳум калимаҳои **ҷасад**, **бадан**, **ҳайкал**, **андом** низ истифода мешаванд, ки дар осори Рӯдакӣ дида намешавад. Дар забонамон таркиби **шаклу шамоил** дида мешавад, ки мутобиқи маънои дуюми калимаи арабии **шамоил** (муфрадаш шамила) ба қиёфа ва намуди берунӣ [201, 623] шаҳодат медиҳад. Албатта, калимаҳои мазкур сермаъноянд ва яке аз маъноҳои онҳо соматӣ аст.

Муҳаққиқ М. А. Сабинова зимни таҳқиқи калимаҳои соматӣ дар осори К.Хучандӣ истифодаи гунаҳои **андом** –«тело», **ҳайкал** –«тело, ғиғура», **ҷисм** –«тело», **шамоил** –«лик», **қолбад** –«тело, туловище» [165, 8] ва ғайраро нишон додааст, ки танҳо гунаҳои **ҷисм** ва **қолбад** ҳанӯз дар Рӯдакӣ истифода гардида буданд.

Инак, дар осори Рӯдакӣ калимаи **тан** ба маънои аслию маҷозӣ истифода шудааст. Зимни баёни маънои асли аз осудагии ҳаёти худ, аз ғам осуда будан тавассути тандурустӣ, муқобилгузорӣ бо равон баён мегардад:

Аёл на, зану фарзанд на, маъунат на,
Аз ин ҳама **танам** осуда буду осон буд. [12]

***

Тани ӯ тир не, замон ба замон
Ба дил-андар ҳамегузорад тир. [38]

***

Чаҳор чиз мар озодро зи ғам бихарад:
Тани дурусту хуӣи неку номи неку хирад. [56]

***

Эй Маҷ, кунун ту шеъри ман аз бар куну бихон,
Аз ман дилу сиголиш, аз ту **тану** равон. [48]

Зимни баёни маънои маҷозӣ дар таркиби ибораҳои **кӯҳи тан, ба тани хеш меҳмон будан, дониш чавшани тан будан, фунудани тан, тани бечон** ва ғайра ба маъноҳои пурқуввату бурдбор будан, муборизаю чадал, тарғиби ақлу дониш, фирефтаю ғарра шудан ба моли дунё, харобию лоғарӣ ва ғайра истифода шудааст:

Гарчи ба ҳангоми ҳилм кӯҳи **тани** ӯӣ,
Кӯҳи Сиём аст, ки кас набинад ҷунбон. [17]

***

Узри раҳи заъфу нотавонию пирӣ,
К-ӯ ба **тани** хеш аз ин наёмад меҳмон. [18]

***

Дониш андар дил чароғи равшан аст
В-аз ҳама бад бар **тани** ту чавшан аст! [117]

***

Бифнуд **танам** бар дирамӯ обу замин,
Дил бар хираду илму ба дониш бифнуд. [108]

***

Биё инак, ниғаҳ кун Рӯдакиро,

Агар бечон равон хоҳӣ **танеро**. [23]

Дар як ҳолат вожаи **тан** нумеративи калимаи як шудааст:

Аз шумори ду чашм як **тан** кам,

В-аз шумори хирад ҳазорон беш. [120]

Калимаи **колбад** дар шеъри Рӯдакӣ тавре болотар зикр шуд дар се ҳолат истифода шудааст, ки ҳамаи ҳолатҳо ба маънои маҷозӣ дар таркиби ибораҳои фразеологии **дар колбад дидани чон, тезии шамшеру равиши мор доштани колбади ошиқон, колбади тира ба модар супоридан** омада, маъноҳои ҳамнишинии руҳу чон, ҳолату вазъияти тани ошиқон, бозгашт ба асл ва ғайраро ифода мекунанд:

Агар май нестӣ, яксар ҳама дилҳо хароб астӣ,

Агар дар **колбад** чонро надидастӣ, шароб астӣ. [26]

***

Тезии шамшер дораду равиши мор,

Колбади ошиқону гунаи ғамгин. [72]

***

Мурд Муродӣ, на ҳамоно, ки мурд,

Марги чунон хоҷа на корест хурд.

Ҷони гиромӣ ба падар боздод,

Колбади тира ба модар супурд. [119]

Дар як ҳолат вожаи **чисм** дида шуд, ки ба маънои тан мавриди истифода қарор гирифтааст:

Барои парвариши **чисм** чон чӣ ранҷа кунам,

Ки ҳайф бошад рӯҳулқудус ба сағбонӣ! [52]

Бо ҳамин, метавон гуфт, ки дар баробари калимаи тан вожаҳои колбад, чисм ва чамол дар шеъри Рӯдакӣ истифода шуда бошанд, ҳам аз ҷиҳати омӯрӣ маҳдудистеъмоланд.

Лаб. Лаб ҳам яке аз калимаҳои соматикӣ мисли дигар аъзои бадан аз рӯйи хусусиятҳои физиологӣ вазифа ва хусусиятҳои махсус дорад. Дар катори пеши даҳон ҷой дошта, даҳан, забон, ком ва дандонхоро пӯшонда, аз сармою гармо муҳофизат мекунад. Дар гуфтор ҳам истифода шуда, барои талаффузи қисме аз ҳамсадоҳо истифода мешавад. Дар забони адабии имрӯз [37] ва дар шеваҳо [12] ин калима ғаъол ва сермаҳсул буда, барои сохтани воҳидҳои фразеологӣ зиёде хизмат мекунад, ки дар ин ҳолатҳо аз хусусияти маҷозӣ касб кардани вожаи мазкур дарак медиҳад.

Дар шеъри Рӯдакӣ ҳамагӣ дар 7 ҳолат истифода шуда, бо ин исбот шудааст, ки ханӯз дар ҳазор сол муқаддам калимаи **лаб** на танҳо узви инсон, балки ҳамчун вожаи ташаккулдиҳандаи воҳидҳои фразеологӣ истифода шуда метавонад. Дар шеъри шоир ба маънои аслии узви инсон омада, бо худ сифатҳои мувофиқ гирифтааст: лаби лаъл, лаби тар, ақиқ, шакар, зебо ва ғайра:

Ба яке ҷон натавон кард суол,
К-аз **лаби** лаъли ту як бӯс ба чанд? [31]

***

Гӯрӣ кунему бода хурему бузем шод,
Бӯса диҳем бар ду **лабони** паривашон. [48]

***

Додам-ш ду бӯса. Бар кучо? Бар **лаби** тар!
Лаб буд? На! Чӣ буд? Ақиқ! Чун буд? Чу шакар! [81]

Намунаи дар ҳайати воҳидҳои фразеологӣ истифода шудани калимаи **лаб** ҳам дар се ҳолат ба мушоҳида мерасад: **ҷон ба лаб расидан** (тангии рӯзгор), **об ба лаб кардан** (кумак расонидан), **себи бихишт будани лаб** (киноя аз зебоии лаб), ки то имрӯз на танҳо дар забони адабии меъёр, балки дар гуфтори мардум ҳам мавриди истифода доранд:

В-ар ҷон ба **лаб** оядам, ба ҷуз мардуми чашм,
Як қатраи об бар **лабам** кас накунад! [84]

***

Лаб-т себи бихишту ман мухтоҷ,

Ёфтанро ҳаме намеёбам вел. [107]

Ҳамин тавр, вожаи лаб дар шеъри сардафтари адабиёти классикии тоҷикии форсӣ бозкушоандаи маъониест, ки минбаъд дар забону адабиёти хаттию шифоҳӣ маъмул гаштааст.

Сар. Калимаи **сар** дар забони тоҷикӣ яке аз калимаҳои қадимии забон ба шумор меравад ва дар тули садсолаҳо ба маънои аслии узви бадан истифода шуда, ҳамзамон серистеъмоли боиси ба вучуд омадани маъноҳои иловагии он шудаанд. Доир ба ин масъала муҳаққиқ Ҳ.Мачидов баррасӣ анҷом дода, ба чунин натиҷаи илмӣ расидааст, ки “Дар тасвири ҳолати имрӯзаи маъноҳои луғавии калима ин маъноро маънои асосӣ номидан ва маъноҳои боқимондари ба гурӯҳи маъноҳои иловагӣ чудо кардан ба мақсад мувофиқ аст”. Маъноҳои иловагии луғавӣ давоми мантикии маънои асосӣ мебошанд. Дар онҳо аломатҳои гуногуни маънои асосӣ, паҳлуҳои мухталиф ва нишонаҳои фарқноки он инъикос меёбанд. Робитаи байни маъноҳои гуногуни калимаҳои сермаъно маҳз дар ҳамин ҳосияти онҳо зоҳир мегардад. Инро дар силсилаи маъноҳои калимаи **сар** баръалоина мушоҳида кардан мумкин аст. Калимаи сар маъноҳои зайли ба ҳам алоқамандро ифода карда метавонад: 1. «яке аз узвҳои бадан, ки аз гардан боло аст»: Ў дар сар рӯймоли сиёҳ ва дар бар пирохани обшустаи чити раҳдор дошг (А. Шукӯҳӣ). 2. «ибтидо»: сари саҳар, сари вақт. 3. «нӯг»: сари кӯҳ, сари дарахт, сари ришта. 4. «боло»: сари китф, сари бом. 5. «пеш, назд»: сари раҳ, сари дастархон. 6. «хӯша, лӯнда»; сари ангур, сари канд. 7. «мӯйҳо»: сари сафед. 8. «ихтиёр»: сари ёрӣ, сари шунидани ашъор. 9. «роҳбар. сардор»: сари оила, сари идора. 10. «ҳаёт. зиндагӣ» [37, 48].

Андешаҳои мазкури Ҳ.Мачидов ҳақиқати мантикии мазмуну моҳияти калимаи **сарро** ифода менамояд. Ин ҳолат ҳанӯз аз эҷодиёти устод Рӯдакӣ маншаъ гирифтааст. Ифодаи маънои аслии вожаи **сар** узви инсон аст, ки мавқеи чойгиршавии он болотар ва аввалтар аз ҳамаи узвҳои дигари бадан мебошад. Шакли зоҳирӣ яъне дар мавқеи боло ва аввал қарор гирифтани сар боис шудааст, ки барои ифодаи маъноҳои марбут ба аввал, шуруъ ва қисми

иртифои ҳар гуна ашё истифода шуда, ба ин васила хусусияти полисемӣ пайдо намояд. Яъне калимаи сар ба чуз маънои асосӣ маънои иловагӣ касб менамояд, ки аз маънои аслии он берун меоянд.

Мисолҳои гирдовардаи мо гувоҳи он аст, ки дар осори Рӯдакӣ калимаи **сар** дар ду ҳолате ба маънои аслиӣ ва маҷозӣ (сермаъноӣ) истифода шудааст. Аз ҷумла, дар байти зерин калимаи сар ба унвони муайнкунандаи вожаи чашм ва мантиқи умумии байт бешубҳаи узви инсонро ифода кардааст:

Ба чашми дилат дид бояд ҷаҳон,
Ки чашми **сари** ту набинад ниҳон. [69]

Аммо дар мисраи аввали байти зерин ибораи **сар-ш расида ба моҳ** воҳиди фразеологии **сар ба осмон расиданро** ба ёд меорад, ки калимаи сар узви умумии воҳиди мазкур шудааст:

Сар-ш расида ба моҳ - бар ба баландӣ,
В-они муъодӣ ба зери моҳӣ пинҳон! [19]

Дар байтҳои зерин ба маънои ибтидо, аввал, боло, пеш, назар омадани калимаи сар равшан намудор аст, ки аз маънои аслии калима ибтидо мегирад. Барои ин маъноҳоро ифода кардан унсурҳои луғавию грамматикӣ дар атрофи калимаи сар истифодашуда кумак кардаанд. Аз ҷумла, пешоянди бар, то, аз, ангушт ва ғайра:

Ғар бар **сари** нафси худ амирӣ, мардӣ!
Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, мардӣ! [75]

***

То нахӯрад шир ҳафт маҳ ба тамоми
Аз **сари** урдибиҳишт то буни обон. [14]

***

То ҷаҳон буд аз **сари** Одам фароз,
Кас набуд аз рози дониш бениёз. [115]

***

Соф буд, омехта бо дурди май,
Бар **сари** хум рафту ҷудо шуд зи дурд. [119]

Офтобӣ, ки зи чобукқадамӣ

Бар **сари** зарра намояд чавлон. [71]

***

Исо ба раҳе дид яке кушта фитода,

Ҳайрон шуду бигрифт ба дандон **сари** ангушт. [41]

Бо ҳамин, метавон гуфт, ки сермаъноии калимаи соматикӣ сар, харчанд ки маҷмуан 8 маротиба истифода шуда бошад ҳам, ханӯз аз шеъри Рӯдакӣ оғоз гардида, то имрӯз шакли оммавино гирифтааст. Чун мисол метавон гуфт, ки дар осори К.Хучандӣ бо вожаи сар 103 ибора [165, 18] сохта шудааст.

Дандон. Ҳамчун узви инсон дар забони тоҷикӣ вожаи серистеъмол ва маъмул ба шумор меравад, ки ин хусусияти қадимии калимаи мазкур мебошад. Дар ФТЗТ гуфта мешавад, ки «дандон узви устухонӣ дар даҳони инсон ва ҳайвонот вазифаи хоида хӯрдани хӯрок ва газиданро иҷро мекунад» [202, 421]. Калимаи мазкур дар забони тоҷикӣ ҳамчун калимаи сода ба маъноҳои гуногун меояд ва метавонад бо калимаҳои дигар ҳамроҳ шуда калимаи нав созад ва дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ саҳмгузор аст. Зимни баррасии хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва сохтори воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ Н. Гадоев дар он андеша аст, ки “ба воситаи ин вожа (манзураш дандон аст – Ҷ.Ф.) таркибҳои фразеологӣ сохта мешавад, ки ба маънои аслии дандон ҳеҷ иртиботе надорад. Ибораҳои фразеологӣ бо иштироки дандон сохта шуда, маъноҳои ба ғазаб омадан, тааммул намудан, сабру тоқат кардан, касеро ба иҷрои коре маҷбур намудан ва ҳоказоро ифода менамояд. Мазмуну мундариҷаи қариб аксарияти чунин воҳидҳои фразеологӣ манфианд” [12, 244].

Ба маънои узви инсон ва маъноҳои маҷозӣ истифода шудани вожаи соматӣ дандон аз назми устод Рӯдакӣ сарчашма мегирад. Дар назми шоир 5 бор дида мешавад. Дар қасидаи “Шикоят аз пирӣ” калимаи дандонро ба маънои аслии истифода карда, вазъи феълии дандонҳояшро бо замони

чавониаш муқоиса намуда, ба ин васила якнавохт намондани рӯзгорро тасвир кардааст:

Маро бисуду фурӯ рехт, ҳар чӣ **дандон** буд,
Набуд **дандон**, ло бал чароғи тобон буд.
Сапеду симрада буду дурру марчон буд,
Ситораи сахарӣ буду қатраборон буд.
Яке намонд кунун 3-он, хама бисуду бирехт,
Чӣ наҳс буд? - Ҳамоно, ки наҳси Кайвон буд. [11]

Дар шеъри дигар калимаи дандонро ба маънои асли истифода карда онро ба санги қиматбаҳои дурру марчон ташбеҳ кардааст:

Рӯят дарёи хусну лаълат марчон,
Зулфат анбар, садаф даҳан, дур **дандон**. [77]

Дар ҳолатҳои дигар бо истифода аз вожаи дандон ҳайронӣ ва заҳматҳои кашадаашро баён менамояд:

Исо ба раҳе дид яке кушта фитода,
Ҳайрон шуду бигрифт ба **дандон** сари ангушт. [41]

***

Худ бидавӣ ба сони пайки мурағтаб,
Хидмати ӯро гирифта чома ба **дандон**. [18]

Дар шеъри Рӯдакӣ бо вожаи дандон сохтани калимаҳои нав дида нашуд, аммо ФТЗТ гувоҳи он аст, ки имрӯз ба гузашти айём ба зарурати иҷтимоӣ бо ин воҳиди луғавӣ калимаҳою ибораҳои зиёде сохта шудааст. Барои мисол: дандона, дандонабурӣ, дандонадор, дандоншикан, дандонамола, дандонбар, дандонгир, дандонгузар, дандондard, дандондароз, дандондор, дандонзад, дандонзанӣ, дандонӣ, дандонкан, дандонков(ак), дандонмола, дандоннамо, дандонпизишк, дандонпизишкӣ, дандонрехта, дандонсадаф, дандоншӯӣ, дандоншӯяк, дандони ашк, дандони курсӣ, дандони сунӣ, дандони тилло, дандон хоидан, дандон гиз кардан [202] ва даҳҳои дигар.

Гӯш. Ин воҳиди луғавӣ ҳам яке аз калимаҳои соматӣ ба шумор рафта, дар забон мавқеи махсус дорад. Доир ба ин вожа дар ФТЗТ гуфта мешавад, ки «Гӯш узви шунавоии инсон ва ҳайвон, узви ҳиссии сомеа, ки дар сар воқеъ аст» [202, 371]. Дар забонамон бо калимаи гӯш ибораҳои фразеологии зиёде сохта шудаанд, ки ба тарзе бо ҳуди вожаи мазкур умумияти семантикӣ зоҳир менамоянд.

Дар шеъри Рӯдакӣ вожаи гӯш ба маъноҳои гуногун истифода шудааст.

Аз ҷумла:

Шунидани сухан:

В-ар сухани ӯ расад ба **гӯши** ту як раҳ,
Саъд шавад мар туро нуҳусати Кайвон. [16]

Шабоҳат ба мухраи афъо//афъӣ:

Ба ғунҷаи ту шакарханда нашъаи бода,
Ба сунбули ту дури **гӯш** мухраи афъо. [28]

Завқу салиқа:

Дӯсто, он хурӯши барбати ту,
Хуштар ояд ба **гӯшам** аз такбир! [38]

Тавачҷух кардан:

Ҳамеша чашмам зӣ зулфакони чобук буд,
Ҳамеша **гӯшам** зӣ мардumi сухандон буд. [12]

Гуш кардан, шунидан:

Гар бикӯшояд зуфон ба илму ба ҳикмат,
Гӯш кун инак, ба илму ҳикмати Лукмон! [16]

Дорӣ:

Аё савсанбуногӯше, ки дорӣ,
Ба рашки хештан ҳар савсанеро! [23]

Шунавандаи ҳар чиз:

Ланги равандаст, **гӯш** нею суханёб,
Гунги фасеҳ аст, чашм нею ҷаҳонбин. [72]

Тавачҷух:

Гӯши ту солу маҳ ба руду суруд,
Нашнавӣ неваи хурӯшонро! [102]

Метавон гуфт, ки калимаи гӯш таърихи дуру дарози истифода дошта, аз осори устод Рӯдакӣ сар карда, ҳамчун калимаи серистеъмол дар осори хамаи адибон ва гуфтори мардум истифода мешавад. Аз ҷумла, дар осори Камоли Хуҷандӣ барои сохтани 8 ибораи фразеологӣ хизмат кардааст [165, 18].

Пой. Ин калима ҳам яке унсурҳои луғавии соматикӣ аст, ки дар забони тоҷикӣ серистеъмол буда, дар назму насри ҳазорсоламон ба маъноҳои аслию маҷозӣ истифода шудааст. Ин вожа дар ФЗТ чунин тавзеҳ ёфтааст: «**По(й)** - узви бадани инсон ва ҳайвон, ки воситаи рафтан аст ва бадан дар болои он қарор гирифтааст [201, 103]. Дар ФТЗТ шарҳи бештареро доир ба пой дидан мумкин аст, ки чунин аст: “**ПО(Й)** 1. узви бадани инсон ва ҳайвон, ки воситаи рафтан аст ва бадан дар болои онҳо қарор гирифтааст. 2. бо изофат – (қисми зери чизе; тағ, зер, бун) пой... зери..., тағи..., буни.... 3. қисми зерини пой, қадам. 4. маҷ. тоқои пойафзол ё як почаи шим, эзор ва ғ. 5. ба тарзи истиора истифода шудааст” [203, 105]. Гузашта аз ин, дар ин фарҳанг дар ҳайати даҳҳо ибора ба маънои маҷозӣ қорбаст шуда, сохтани калимаҳои зиёде тавассути вожаи мазкур мушоҳида мешаванд, ки аз қироии лексемаи пой дарак медиҳад.

На танҳо дар забони адабии тоҷикӣ, балки дар лаҳҷаҳо низ доираи васеи истифода дорад. Аз серистеъмолии ин воҳиди луғавӣ чунин гуфта мешавад: “Унсури луғавии «по» ҳамчун узви бадани инсон дар лаҳҷаҳои минтақаи Кулоб серистеъмол буда, маъноҳои мухталифро ифода мекунад”. [12, 238].

Дар шеърӣ Рӯдакӣ ба маънои аслии ва дар заминаи он барои ифодаи маъноҳои гуногун истифода шудааст. Аз ҷумла ба маънои узви инсон:

Реги Омуву дурушти роҳи ӯ
Зери **поям** парниён ояд ҳаме! [13]

Ҳамчунин, дар абёти зер ба маъноҳои гуногун омадааст. Аз ҷумла,

Ҳолати омодабош ва ҳаракат:

Турк хазорон ба **пой** пеши саф-андар,
Ҳар як чун моҳи бар ду ҳафта дурафшон. [15]

Ҳолати гирифторӣ ва мусибат:

Замона гуфт маро: -“Ҳашми хеш дор нигоҳ,
Киро забон на ба банд аст, **пой** дар банд аст!» [51]

Шиканча, азоб ва бераҳмӣ:

Мардӣ набувад фитодаро **пой** задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ, мардӣ! [75]

Марзу бум, тамоми марз:

Дар чувтани он нигори пуркиनावу чанг,
Гаштем саропойи чаҳон бо дили танг. [93]

Ҳолати мусибатвор, аз ҳаракат бозмондан:

Шуд даст зи кору рафт **пой** аз рафтор,
Ин баски ба сар задему он баски ба санг. [93]

Ҳамин тавр, калимаи пой ҳанӯз аз замони Рӯдакӣ дар назму насри осори адибон ва гуфтори мардум мақоми махсус дошта, барои ифодаи маъноҳои гуногун истифода мешудааст.

Забон. Забон пеш аз он ки воситаи муоширати одамон бошад, узви инсон аст. Беҳуда нест, ки дар ФТЗТ [202] 5 маънои калимаи мазкурро оварда. дар маънои аввал гуфта мешавад, ки “1. узви дохили даҳон, ки барои ба гулу фурӯ додани ғизо, дониستاني таъм ва, инчунин, дар инсон барои нутқ хизмат мекунад”. Дар фарҳанги мазкур бо калимаи забон сохтани даҳҳо ибораҳои фразеологӣ ва калимаҳо ба мушоҳида мерасад, ки аз ҷаълу сермаҳсул будани ин калима дарак медиҳад.

Дар шеърӣ Рӯдакӣ 5 маротиба дар шакли **забон** ва 1 бор чун **зуфон** мавриди истифода қарор гирифтааст, ки ба маъноҳои зерин аст:

Чун воситаи муошират:

Мардумони бихрад андар ҳар замон,
Рози донишро ба ҳар гуна **забон**. [117]

Сухангӯйи камҳавсала:

Он забоновару забонаш не,
Хабари ошиқон кунад тафсир. [38]

Забони сурх сари сабз ба дор оварад:

Замона гуфт маро: -“Хашми хеш дор нигоҳ,
Киро **забон** на ба банд аст, пой дар банд аст!». [51]

Сухан, харф, такаллум:

Агарчи хомӯш мардум, ки шеър бояд гуфт,
Забони ман ба равӣ гардад офарини туро. [32]

Суханрони кардан:

Гар бикушояд **зуфон** ба илму ба ҳикмат,
Гӯш кун инак, ба илму ҳикмати Луқмон! [16]

Сухани А. Рӯдакӣ гувоҳи он аст, ки маншаи маъноҳои мутааддиди калимаи **забон** (зуфон) аз замони ҳамин шоири забардаст мебошад.

Хун. Ин калимаро узв гуфтани чандон ҷои нест, аммо дар ҳамаи аъзои одам дида мешавад ва дар ниғаҳдошти ҳаёти одамӣ чизи асосӣ аст. Вай дар осори устод Рӯдакӣ 5 бор истифода шуда, ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ ба қор рафтааст. Ба маънои асосӣ дар шеъре бо матлаи “Нигорино, шунидастам, ки гоҳи меҳнату роҳат”, ки ба масъалаи се пираҳан доштани ҳазрати Юсуф бахшида шудааст, истифода гашта, мегӯяд, ки:

Яке аз кайд шуд **пурхун**, дувум шуд чок аз тухмат,
Севум Яъқубро аз бӯ-ш равшан гашт чашми тар. [61]

Дар чор ҳолати дигар дар таркиби ибораҳои “гиряи хунин”, “хунгаштаву куштаи бути ҳинду будан”, “дил хун будан” ва “ду ҳазор найза болои хун будан” дида мешавад, ки ба маънои ғайриаслӣ истифода гардидааст:

Дар ишқ чу Рӯдакӣ шудам сер аз чон,
Аз гиряи **хунин** мижаам шуд марҷон. [74]

Дил хаставу бастаи мусалсалмӯест,
Хунгаштаву куштаи бути ҳиндуест. [88]

***

Бо он ки дилам аз ғами ҳаҷрат хун аст,
Шодӣ ба ғами туам зи ғам афзун аст! [84]

***

Чое, ки гузаргоҳи дили маҳзун аст,
Он чо ду ҳазор найза боло хун аст. [85]

Дар шеъри устод Рӯдакӣ калимаҳои дигаре низ мавҷуд аст, ки онҳо доираи ками истеъмол доранд. Аз ҷумла, калимаи **хол**, **каф** ва **чигар** 3 маротибагӣ, **пистон**, **панча**, **даҳан**, **сиришк**, **мижа**, **ком** ва **ангушт** ҳар кадомашон 2 бор ва калимаҳои **мушт**, **ашк**, **раг**, **қомат**, **абрӯ**, **пешонӣ**, **ғабғаб**, **гулу**, **димоғ**, **сина**, **занаҳдон**, **заҳра** ва **сафро** (шираи меъда) як маротибагӣ истифода шудаанд. Чанд мисол:

Холи туро нуқтаи он “чим” кард.

В-он даҳани танги ту, гӯйӣ, кас. [44]

***

Бо ҳар кӣ сухан гӯям, агар хоҳаму гар не,
Аввалсуханам номи ту андар **даҳан** ояд. [35]

Бо ҳамин, метавон гуфт, ки воҳидҳои марбут ба узвҳои бадан яке аз қабатҳои асосии таркиби луғавии осори устод Рӯдакӣ буда, аксарияти онҳо то имрӯз ба ҳамон маъноҳои аслию маҷозие, ки он замон дар муомилоти забонӣ буданд, истифода мешаванд.

1.3. Баррасии воҳидҳои луғавии ифодакунандаи шахс

1.3.1. Таҳқиқи калимаҳои хешутаборӣ. Дар байни калимаҳои ифодакунандаи шахс воҳидҳои луғавии марбут ба хешовандӣ мақоми махсусро ифода мекунанд. “Терминҳои хешутаборӣ номҳои оила, авлод ва қавмро дар бар гирифта, бо мурури замон доираи худро васеъ мекунанд ва мо ба тӯфайли онҳо тафовутҳои ҷинсию хешӣ ва синнусолии аъзоёни ҷамъиятро мефаҳмем, ҳар як шахс дар навбати худ сарчашмаи авлод, оила ва ё хешу

табор ба шумор меравад, зеро оила, хешутабор ва авлод аз ӯ сар шуда, инкишоф меёбад. Чунин муносибатҳои хешутаборӣ дар чамбияти инсонӣ ба туфайли силсилаи калимаҳо — номҳо таъин карда мешаванд. Ифодаҳои падар, кӯдак, додар, хоҳар танҳо номҳои фахрӣ набуда, балки номҳои мебошанд, ки вазифаҳои тамоман муайян ва ниҳоят муҳимми байни якдигарро ба миён меоваранд. Дар натиҷаи зиндагонии дуру дароз саршумори аъзоёни оила ва оиладорӣ торафт меафзояд. Аммо номгузорӣ - системаи хешовандӣ дар як доираи муайян меистад.” [108, 195].

Ин қабати луғавӣ бо таваҷҷуҳ ба хеле қадимӣ будани воҳидҳои луғавиаш диққати донишмандони зиёдеро ҷалб кардааст. Рушду такомули онҳо низ мисли дигар қабатҳои луғавӣ мушоҳида мешавад. Мутобиқи таҳқиқи олимон: “Ташаккули ин қабати луғавӣ бо ду роҳ сурат гирифтааст. Аввалан, ин воҳидҳои луғавӣ, бунёдан, идомаи таърихии гуфтори мардуми ҳавзаи оилаи ҳиндуаврупой буда, тадричан, дар ҳамнишинӣ бо дигар қавму миллатҳо ва ҳаводиси сиёсӣ иҷтимоӣ тақвими ёфта, синонимҳо пайдо кардаанд ва барои ифодаи як мафҳум чандин вожа дар истифода қарор гирифтааст. Роҳи дигари такомули лексикаи хешутаборӣ тариқи роҳи василаҳои вожаҳои истилоҳии забон сурат гирифтааст, ки ҳам қолибҳои сермаҳсул ва ҳам қаммаҳсул дорад”. [95, 4].

Таҳқиқи ин қабати луғавӣ диққати донишмандони зиёдеро ҷалб кардааст [ниг.: 153; 34; 164; 106; 17; 18; 19; 20; 108, 37; 9; 95; 91, 171]. Аз ҷумла, Ҳ.Маҷидов зимни баррасии хусусиятҳои луғавии забони адабии муосири тоҷикӣ калимаҳои хешутабориро дар ҳайати “Калимаҳои аслии тоҷикӣ” [Маҷидов, 2007, 88] ва дар ҳайати “Калимаҳои умумиистеъмол [Маҷидов, 2007, 138] мавриди баррасӣ қарор медиҳад, ки аз қадимӣ ва қорбурди умумихалқии ин қабати луғавӣ дарак медиҳад.

Муҳаққиқ А. К. Писарчик [153] истилоҳоти хешовандиро дар заминаи хусусиятҳои этнографӣ мавриди баррасӣ қарор дода, робитаи онҳоро бо анъанаҳои миллӣ нишон додааст. Ю. И. Богорад [125] низ ба ин масъала таваҷҷуҳ карда чанд намунаи калимаҳои ин гурӯҳро номбар менамояд.

Дар асару мақолаҳои Л. В. Успенская, Р. Л. Неменова, А. З. Розенфелд, О. Чалолов, М. Махмудов, Ҷ. Мурватов низ ин калимаҳо дида мешаванд, ки асосан, хусусияти лексикографӣ доранд (доир ба феҳристи осори ин донишмандон ниг.: [36]).

Муҳаққиқон Р. Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев дар китоби «Шеваи чанубии забони тоҷикӣ» [59, 193-194] истилоҳоти хешутабориро ба ҳамхун ва ғайриҳамхун чудо карда, таҳқиқи илмӣ намудаанд. Баъдан, зимни баррасии вожашиносии забони форсии миёна Д.Саймиддинов ҳам дар асоси маводи давраи мазкур вожаҳои хешовандиро мисли муҳаққиқони мазкур ба ҳамхун ва ғайриҳамхун [79, 84-86] тақсим менамояд. Аммо муҳаққиқи дигар С. Хоркашев (ҳоло С.Раҳматуллозода) зимни баррасии хусусиятҳои калимасозии қабатҳои луғавии шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқии забони тоҷикӣ ба чунин хулоса меояд, ки: “Зимни таҳлили калимасозӣ барои нишон додани самаранокии вожасозии истилоҳоти мазкур (манзур хешовандӣ аст – Ҷ.Ф.), аз рӯйи ҷинсияти лексикашон ба се гурӯҳ тақсим кардан мувофиқи мақсад мебошад, ки таҷрибаи аввал аст:

1. Калимаҳои хешутабории мансуб ба ҷинси мардона.
2. Калимаҳои хешутабории мансуб ба ҷинси занона.
3. Калимаҳои хешутабории умумичинс [95, 5]

Ин қабати луғавӣ дар осори адибони давраҳои гуногун зиёд истифода мешавад. Зимни баррасии масоили забонии осори Ҷонибек Ақобиров муҳаққиқ Д.Ҳоҷаев ба масъалаҳои таркиби луғавии он ҳам дахл намуда, доир ба калимаҳои хешутаборӣ менависад, ки: “Калимаҳои ифодакунандаи муносибатҳои хешутаборӣ, мурочиату эҳтиром дар гӯйиши мардуми чануб дар қолаби изофӣ машхуранд ва ин хусусияти онҳо аз ҷониби адиб риоя ҳам шудааст: амаки бой, кампири Орифа, бобои Шифо, ҷони бобо, шери бобо, эшони Сангин, очаи Шодмон, падари Шифо, модари Марзия, мӯйсафеди Шифо. Мутаассифона, гоҳе ин хусусияти инҳо дар асар риоя нашудааст. Мисол, «Аммо ҷӣ илоҷ, бойбобо мисли девори сангин роҳи хушбахтии моро мебандад» Ё ин ки: «Раҳм кунед, боймак» [96, 183].

Зимни баррасии калимаҳои аслии тоҷикӣ муҳаққиқ Ҳ. Мачидов ба масъалаи решаи ҳиндуаврупоӣ доштан ва дар қолабҳои духичой истифода шуданашон ишора намуда, аз ҷумла менигорад, ки “мавриди қайд аст, ки калимаҳои аслии решаҳои қадимаи ҳиндуаврупоӣ дошта, фақат дар доираи қолаби калимаҳои якҷичой маҳдуд намешаванд. Онҳо, ҳамчунин, дар қолабҳои духичой ва бисёрҷичой низ вуҷуд доранд, вале ҳамаи чунин калимаҳо баъдтар дар заминаи решаҳои якҷичоии қадима ба вуҷуд омадаанд. Аммо ин шаҳодати он нест, ки калимаҳои духичой ва бисёрҷичой ҳодисаи ниҳоят нави забон бошанд. Чунин тағйирёбиҳо ҳанӯз дар вазъияти моқабли таърихи забонамон низ ба вуқӯъ пайваста будаанд. Таркиби овозии -ар (-ор, -р) дар охири калимаҳои духичоии падар, модар, хоҳар, бародар, сунҳор, эвар ва монанди инҳо ҳанӯз дар ҳиндуаврупоии қадим пасванди махсуси ифодагари мафҳумҳои хешутаборӣ будааст” [37, 91].

Калимаҳои хешутаборӣ дар осори устод Рӯдакӣ чандон зиёд истифода нашудааст. Бо вуҷуди ин, онҳо реша дар умқи таърих доранд ва муносибатҳои бисёр неку ҳасанаи оилавию хонаводагиро нишон дода, муҳимтарин вожаҳои забонӣ ба шумор мераванд. Тавре А. А. Уфимсева таъкид мекунад: «Ба лексика то имрӯз дар бисёр асарҳои тадқиқотӣ на ҳамчун ба соҳаи баробархукуки системаи забон, балки чун ба материали бинокорӣ муносибат мекунанд ва ҳол он ки тадқиқи ин соҳа умуман гиреҳи бисёр муаммоҳоро кушода метавонад» [175, 48]. Аз ин рӯ, вақте ки мо **модар** мегӯем, муқаддастарин ва меҳрубонтарин шахс ва ё ҳангоми истифодаи вожаи **бача** дӯстоштатарин насли башар дар пеши назарамон меояд. Онҳо на танҳо калима ва воситаи забонӣ, балки истилоҳоте мебошанд, ки барои барангехтани эҳсосоти мо ҳам хизмат мекунанд.

Дар шеъри устод Рӯдакӣ калимаҳои хешутабории **мард** (14 маротиба), **бачча** (7 бор), **модар** (5 бор), **зан** (3 бор), **падар** (3 бор), **фарзанд** (3 бор), **хотун** (1 бор), **арус** (1 бор), **канизак** (1 бор), **аёл** (1 бор), **пур** (пури мири Хуросон) (1 бор), **писар** (1 бор), **модандар** (1 бор), **хеш** (яъне ақрабо 1 бор) ба қор рафтаанд. Агар таркиби луғавии забони адабии имрӯз назар афканем

ин рӯйхат хеле зиёд мешавад ва дар шеваҳоямон боз бештар аст, ки аз рушди онҳо дар тули таърих гувоҳӣ медиҳад. Агар онҳоро аз рӯйи чинсият тақсим кунем мебинем, ки калимаи **фарзанд** ба ду чинс (занонаю мардона), вожаҳои **мард, бача, падар, пур, писар** ба чинси мардона ва лексемаҳои **модар, зан, хотун, арус, канизак, аёл** ва **модандар** ба чинси занона марбутанд. Аз рӯйи вобастагии ҳамхунию ғайриҳамхунӣ вожаҳои **мард, бача, падар, пур, писар, фарзанд, модар, зан, хотун** ва **аёл** калимаҳои ҳамхун ва вожаҳои **канизак** ва **модандар** ғайриҳамхун ба шумор мераванд, ки дар тули беш аз ҳазор сол бо ҳамин хусусиятҳо дар хизмати мардум мебошанд. Дар байни калимаҳои мазкур, ки ба гурӯҳи ҳамхун қаламдод шудаанд, вожаҳои **фарзанд, пур, писар, бача** чун аз як падару модар ҳастанд ҳамхуни пурра шинохта мешаванд, аммо **падару модар марду зан, хотун** ва **аёл** ҳамхуни пурра шуда наметавонанд.

Вожаи **хеш** ба маънои **худ, хештан** чун ҷонишин зиёд истифода шудааст, аммо ба маънои **акрабо** низ ба назар расид, ки имрӯз ҳам яке аз вожаҳои асосии ин қабати луғавӣ ба шумор меравад:

Хеш бегона гардад аз пайи суд,

Хоҳӣ он рӯз музд камтар деш. [120]

Калимаи “хеш”- ро дар муқобили кас истифода кардааст:

Чӣ хуш гуфт он мард бо он хадеш:

“Макун бад ба **кас**, гар нахоҳӣ ба **хеш**”. [37]

Тавре ки дар боло дар қавсайн мебинем, истифодаи калимаҳои хешутаборӣ дар шеъри шоир аз рӯйи дараҷаи истифода якнавохт нест. Чанде аз онҳоро мутобиқи дараҷаи истеъмол меорем. Аз ҷумла, вожаи **мард** 14 маротиба дида мешавад. Ин калима дар ФТЗТ ба маъноҳои зерин омадааст: МАРД 1. чинси наринаи инсон; муқоб. зан; одам, инсон; мард бояд, ки ҳаросон нашавад, мушкеле нест, ки осон нашавад (зарб.). 2. шавҳар, шӯй. 3. маҷ. росткор, ба қавли худ устувор, содиқ, вафодор; *марди майдон* марди шоистаи майдони корзор; марди шучоъ ва часур; *марди мардон* а) марди аз хама часур, одами ниҳоят шучоъ; б) унвони сардори олуфтаҳои Бухорои

кӯҳна. 4. *маҷ.* шучоъ, далер, нотарс; муқоб. номард; *мард будан* далеру собитқадам будан; *мард(он)-и кор* аҳли кор; коргарон; он ки хубу диловарона кор мекунад; *ҳам зани хона, ҳам марди кӯча* зане ки ҳам вазифаи бонуи хонаро хуб адо мекунад ва ҳам мисли мардон машғули кори расмист [202, 760].

Калимаи **мард** таърихи қадимӣ дорад ва дар забони авестой дар шакли «мираг (martiya) - марди ҷавон, шавҳар» истифода мешудааст. [79, 87]. Дар шеъри Рӯдакӣ дар баробари калимаи хешутаборӣ будан ба маъноҳои зерин низ истифода шудааст:

1. Ба маънои чинси наринаи инсон (хонавода), муқобили зан, падар:

Шояд, ки **марди** пир бад-ин гаҳ шавад ҷавон,
Гетӣ бадил ёфт шабоб аз пайи машиб. [20]

***

Марди ҳарас кафкҳош пок бигирад,
То бишавад тирагишу гардад рахшон.
Охир, к-ором гираду начаҳад тез,
Дар-ш кунад устувор **марди** ниғаҳбон. [14]

2. Шахси бофарҳангу, соҳибмаърифат ва боақлу фаросат. Ин маънӣ ба шарофати ҳамшафати калимаҳои **адаб**, **хирад** ва **сухан** шудани лексемаи мард ба даст омадааст:

Марди адабро хирад фазояду ҳикмат,
Марди хирадро адаб фазояду имон. [16]

***

Марди суханро аз ӯ навохтану бир(р),
Марди адабро аз ӯ вазифаи девон. [17]

3. Саховату карам, лутфу меҳрубонию шоистагии одамро тасвир месозад. Ин маъниҳо тавассути ба калимаи **мард** илҳоқ шудани пасванди **-ӣ** ва вожаи **род** яъне аз роҳи калимасозӣ ба вучуд омадааст:

Гар бар сари нафси худ амирӣ, **мардӣ!**
Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, **мардӣ!**

Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ, **мардӣ!** [75]

***

Шуд он замона, ки ӯ унси **родмардон** буд,
Шуд он замона, ки ӯ пешкори мирон буд. [12]

***

Зуфт шавад **родмарду** сушт диловар,
Гар бичашад з-ӯю рӯйзард гулистон. [15]

4. Дар таркиби ибораи фразеологии **доди мардиро додан** омада, камолоти мардонагии инсонро далолат мекунад:

Чу мир дид сухан, **дод доди мардии** хеш,
Зи авлиёш чунон, к-аз амир фармон буд. [12]

Дар воқеъ вақте ки **мард** мегӯем, чинси наринаи одамӣ пеши назар меояд ва дар ин радиф калимаҳои бобо, падар, писар, бародар, бача, тағо, амак, домод, язна, хусур, падархонд, падарандар, падарарус, падарзан, хусурбача, холабача, амакбача ва ғайра ба ҳамин қабати луғавии хешовандӣ мансубанд. Нуктаи муҳим ин аст, ки аз вожаҳои номбаршуда вожаҳои калимаҳои **падар, писар** ва **бача** дар шеъри Рӯдакӣ во мехӯранд, аммо вожаҳои **бобо, бародар, тағо, амак, домод, язна, хусур, падархонд, падарарус, падарзан, падарандар, хусурбача, холабача, амакбача**, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ истифода мешаванд, дар шеъри устод Рӯдакӣ дида намешавад.

Яке аз мардони калидии хонавода вожаи **падар** аст, ки дар осори устод Рӯдакӣ 3 маротиба истифода гардидааст:

Омад бари ман, Кӣ? Ёр. Кай? Вақти саҳар.
Тарсанда зи кӣ? Зи хасм. Хасмаш кӣ? **Падар.** [81]

***

Ҷони гиромӣ ба **падар** боздод,
Колбади тира ба **модар** супурд. [19]

Вожаи **писар** ва шакли кутоҳи он **пур** ба маънои аслии худ - фарзанди нарина истифода шудаанд ва гунаи **пур** имрӯз чун ванди насабсоз маъмул шуда истодааст:

На моҳи Сиёмӣ, на моҳи фалак,
Кинат ғулом асту он пешкор.
На чун **пури** мири Хуросон, ки ӯ,
Аторо нишаста бувад кирдгор. [22]

***

Бибахшо, эй **писар**, бар ман бибахшо,
Макуш дар ишқ хира чун манеро!
Биё инак, ниғаҳ кун Рӯдакиро,
Агар бечон равон хоҳӣ танеро. [23]

Калимаи **модар ва бача** дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ хеле сермахсул мебошанд. Аз ҷумла, агар бар ФТЗТ [2008] мурочиат кунем, равшан маълум аст, ки бо вожаи модар дар забони тоҷикӣ 27 калимаи содаю мураккаб сохта шуда, ба маъноҳои зерин шарҳ меёбад: **МОДАР** 1. зан нисбат ба фарзанд(он)аш, волида. 2. калимаи мурочиати эҳтиромона нисбат ба зани калонсол; ум(м), оча: **модари меҳрубон, модари мушфик, модари серфарзанд, модари фарзандони ман; модари угай ниг. модарандар; модар шудан** фарзанд таваллуд кардан, соҳиби бача шудан; ◇ **модари айём//модари даҳр** замона, рӯзгор; **модари зори касеро нишон додан** ҷазои сазовори касеро додан, очаи зори касеро нишон додан; **модараш ҳоло назоидааст//аз модараш ханӯз нароидааст** ханӯз вучуд надорад, ҳоло ба вучуд наомадааст; **ба арвоҳи падару модар бахшидан** аз баҳри чизе гузаштан, чизеро садақа кардан [202].

Вожаи **бача** ҳам дар забони адабии имрӯз яке аз вожаҳои серистеъмоли забонамон ба шумор меравад. Ин ҳолатро дар шарҳи вожаи мазкур дар ФТЗТ [202] дидан мумкин аст, ки бо он 29 калимаи сохтаю мураккаб сохта шуда, дар ҳайати ибораҳои маҷозӣ низ омадааст. Фарҳанги мазкур калимаи мазкурро чунин шарҳ медиҳад: **БАЧА** 1. фарзанди одамизод, кӯдак, тифл.

боғчаи бачагон муассисае, ки бачаҳо аз сесолагӣ то мактаб рафтан дар он тарбия меёбанд, кӯдакистон; **хонаи бачаҳо** муассисае, ки дар он атфולי бепарастор ва ятим таълиму тарбия мегиранд; **бача партофтан** исқоти ҳамл, тифли нав дар раҳм пайдошударо бо роҳи сунъӣ нобуд кардан. 2. *ҳамчун калимаи муроҷиат ба хурдони мардина аз тарафи калонсолон гуфта мешавад*: чавон, чавонмард. 3. насли ҳайвон: **бачаи шер, бачаи гург; бачаю кача** зану фарзанд, аҳли оила; **очаю бача** ду чизи якҷинсаи хурду калон, ки яке аз дигаре ҳаҷман тафовути зиёд дорад; **дар қади зане бача будан** ҳомила (бордор) будани зане; **бача дар камар, номаш Музаффар** (зарб.) [202] .

Дар таҳқиқи шевашиносон низ калимаҳои **модар** (ба гунаи оча) ва **бача** хеле серистеъмол ба қалам дода шудааст, тавассути онҳо даҳҳо калима сохта шуда, дар ҳайати ибораҳои маҷозӣ мутадовил гаштааст. [59, 195; 95, 5-20].

Вожаи **бача** дар шеъри Рӯдакӣ дар шакли **бачча** (ба хотири таъмини ҳичо – вазн дар шеър) ҳафт бор ва лексемаи **модар** 5 маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст.

Замоне барқ пурханда, замоне раъд пурнола,
Чунон чун **модар** аз сӯги аруси сездаҳсола. [64]

***

Қони гиромӣ ба падар боздод,
Колбади тира ба **модар** супурд. [119]

Дар қасидаи “Модари май” калимаи хешутабории **модар** маҷозан ба маънои *ангур* ва вожаи **бача** ба маънои *меваи раз* омада, ташбеҳи ҳаётиеро рӯйи кор овардааст:

Модари майро бикард бояд қурбон,
Баччаи ўро гирифтӣ кард ба зиндон.
Баччаи ўро аз ў гирифтӣ надонӣ,
То-ш накӯбӣ нахусту з-ў накашӣ чон.
Қуз ки набошад ҳалол дур бикардан
Баччаи кӯчак зи шири **модару** пистон
То нахӯрад шир ҳафт маҳ ба тамоӣ

Аз сари урдибиҳишт то буни обон.
Он гаҳ шояд зи рӯйи дину раҳи дод
Бачча ба зиндони тангу **модар** курбон.

Чун бисупорӣ ба ҳабс **баччаи** ўро,
Ҳафт шаборӯз хира монаду хайрон.
...Бодадиҳанда буте бадеъ зи хубон,

Баччаи хотуни турку баччаи хоқон. [14-15]

Дар байти зерин калимаи **бача**, **модар** ва **модарандар** (дар шакли кутоҳи модандар омада) ба маънои хешутабориашон истифода шудаанд:

Чахоно, чунинӣ ту бо **баччагон**,
Ки гаҳ модарӣ, гоҳ модандаро! [49]

Калимаи **зан** ва **аёл** ҳам дар шеъри устод Рӯдакӣ ба маънои хешутабории ҳамсар, аҳли хона ва хонавода ба қалам дода шудааст. Ҳамин маъно ба гузашти беш аз ҳазор сол дар забони тоҷикии имрӯз ҳам мушоҳида мешавад. Дар ФТЗТ вожаи **аёл** чунин тавзеҳ ёфтааст: “АЁЛ а. (аслаш иёл) 1. ҳамсари мард, зан. 2. оила; зан ва фарзандон; аҳлу аёл оила, аҳли хона; зану фарзанд; хонавода” [202, 40]. Дар шеъри Рӯдакӣ:

Аёл на, **зану** фарзанд на, маъунат на,
Аз ин ҳама танам осуда буду осон буд. [12]

Дар ҷойи дигар вожаи **зан** якҷо бо калимаи **мард** ба маънои башар, одамон ва мардумон истифода гардидааст:

Бар ҳар **зану** ҳар мард кучо барвазад он бод?
Гӯйӣ, магар он бод ҳаме аз Хутан ояд. [35]

Калимаи **зан** дар шакли чамъ бо пасванди -он ишора (талмех) ба ҳодисаест, ки бо занони мисрӣ ҳангоми мулоқот бо ҳазрати Юсуф руҳ дода буд:

Юсуфрӯе, к-аз ӯ фиғон кард дилам,
Чун дасти **занони** мисриён кард дилам, [95]

Вожаи дигаре, ки ба маънои **зан** дар шеъри Рӯдакӣ истифода шудааст, калимаи туркии **хотун** мебошад, ки ба маънои кадбону, хонум ва ё сарвари хонадон истифода гардидааст:

Бодадиханда буте бадеъ зи хубон,

Баччаи **хотуни** турку баччаи хоқон. [15]

Яке аз вожаҳои хешовандие, ки мансуб ба чинсияти луғавии занона буда, иқтибос аз забони арабист, калимаи арус мебошад, ки имрӯз ҳамчун лексемаи ғаъл мустаъмал аст. Дар шеъри Рӯдакӣ зимни ташбеҳи *хандаи лола миёни кишт ба панҷаи аруси ҳиношуда* ба кор рафтааст:

Лола миёни кишт бихандад ҳаме зи дур,

Чун панҷаи **арус** ба ҳинно шуда хазиб. [20]

Вожаи дигаре, ки ба воҳиди луғавии **зан** алоқамандӣ дорад, калимаи **канизак** (хизматгорзан) мебошад, ки як маротиба дар шеъри шоир истифода гардидааст:

Басо **канизаки** некӯ, ки майл дошт бад-ӯ,

Ба шаб зи ёрии ӯ назди ҷумла пинҳон буд. [11]

Калимаи **фарзанд** яке аз вожаҳои хешовандиест, ки барои насли наринаю модина умумӣ аст ва писар ё духтаре, ки аз як падару модар ба дунё омадаанд, онро ифода мекунад. Дар шеъри шоир ба маънои хешовандӣ истифода шуда, чунин панд медиҳад:

Ой, дарего, ки хирадмандро

Бошад **фарзанду** хирадманд не!

В-арчи адаб дораду дониш **падар**,

Ҳосили мерос ба **фарзанд** не! [63]

***

Шеби ту бо фарозу фарози ту бо нишеб,

Фарзанди одамӣ ба ту- андар ба шебу теб. [20]

Ҳамин тавр, калимаҳои хешовандӣ яке аз қабатҳои муҳимми таркиби луғавии забон ба шумор рафта, аз қадим барои баровардани ниёзҳои мардумон истифода мешаванд. Тавре ки дида шуд, дар шеъри Рӯдакӣ

калимаҳои мард, падар, бачча, писар, пур, модар, зан, хотун, арус, аёл, модандар, канизак ва фарзанд, ки муносибатҳои хешро хонаводагиро ифода мекунанд, истифода гардидаанд, ки имрӯз тавассути онҳо дахҳо калимаи дигар сохта шудааст, ки ҷиҳати ташаккули таркиби луғавӣ мусоидат кардаанд.

1.3.2. Калимаҳои ифодакунандаи мансубият ва машғулияти одамон

Дар шеъри устод Рӯдакӣ як идда калимаҳои дида мешаванд, ки ба шахс далолат мекунанд ва аз рӯйи мазмуни онҳо маълум мегардад, ки шахсро аз рӯйи мансубияту машғулият ва мансабу вазифа ва рутбае, ки дар ҷамъият доранд нишон медиҳанд. Аз ҳамин нуктаи назар онҳоро метавон ба шакли зер овард.

1. Муносибат ва мансубияти шахс ба ҳолатҳои гуногуни қору ғайриҷамъият ва доду гирифтани инсонҳо вобаста аст, ки ин ҳолатро устод Рӯдакӣ бо калимаҳои ғолибан содаи баргирифта аз забони тоҷикию арабӣ баён кардааст. Аз назари теъдод лексемаҳои тоҷикию арабӣ баробар ба назар расиданд.

А. Калимаҳои тоҷикии ифодакунандаи муносибату мансубиятҳои гуногун, аз ҷумла:

– **муносибатҳои ҳасанаро ғайриҳасанаро:** душман (5 бор истифода шудааст), дӯст (5 бор), дӯстӣ (1 бор), некувон (1 бор), озодагон (1 бор), хубон (1 бор), меҳмон (3 бор), ҷонон (2 бор), ёр (3 бор), ниғор (2 бор). Мисолҳо дар шеъри шоир:

Дило, то кай ҳаҷеҷӯӣ манеро,

Чӣ дорӣ **дӯст** ҳарза **душман**иро?! [23]

***

Ҷонон ки хубии **меҳмон**у **дӯст** буд азиз,

Бишуд, ки боз наёмад, азиз **меҳмон** буд. [11]

***

Омад бари ман, Кӣ? **Ёр**. Кай? Вақти саҳар.

Тарсанда зи кӣ? Зи ҳасм. Ҳасмаш кӣ? Падар. [81]

***

Ҳам ба ҳар гаҳ **дӯстӣ** чӯям-ш ман,
Ҳам суҳан б-оҳистагӣ гӯям-ш ман. [118]

***

Шодии Бучаъфар Аҳмад ибни Муҳаммад,
Он меҳи **озодагону** мафҳари Эрон! [15]

– **мансубиятҳои равонию навоқиси ҷисмонӣ**: маст (6 бор), девона (3 бор),
ланг (1 бор), гунг (1 бор):

Бад нахӯрем бода, ки **мастонем**
В-аз дасти некувон май бистонем.
Девонагони беҳушамон хонанд,
Девонагон наем, ки **мастонем!** [46]

***

Ланги равандаст, гӯш нею суҳанёб,
Гунги фасеҳ аст, чашм нею ҷаҳонбин. [72]

– **муносибатҳои синнусолӣ**: меҳтар (3), пир (3), пирӣ (1 бор), ҷавон (7),
навҷавон (1 бор), ҷавонӣ (1 бор):

Меҳтарони ҷаҳон ҳама мурданд,
Маргро сар ҳама фурӯ карданд. [47]

***

Пири фартут гашта будам сахт,
Давлати ӯ маро бикард **ҷавон**. [103]

***

Ту **ҷавонмарду** давлати ту ҷавон,
Май ба баҳти ту навҷавон омад. [21]

***

Ман мӯйи хешро на аз он мекунам сиёҳ,
То боз **навҷавон** шаваму нав кунам гуноҳ. [50]

***

Тақдир, ки бар куштанат озарм надошт,

Бар хусну **чавоният** дили нарм надошт. [86]

– **мансубиятҳои динӣ** ва ғайра: фаришта (1 бор), парӣ (1 бор), бут (6), нажод (1 бор), анҷуман (1 бор), кас (4), лашкар (2). Мисолҳо:

В-арчи дусад тобиъа **фаришта** дорӣ,

Низ **парӣ** бозу ҳар-ч чиннию шайтон. [18]

Дар ФТЗТ калимаи **бут** ба ду маъно: 1. хайкали филизӣ ё аз чӯбу санг тарошидаи инсон ё ҳайвон, ки бутпарастон ба он ибодат мекунанд, санам. 2. маҷ. маъшуқаи соҳибчамол, нигори нозанин: бути нозанин, бути соҳибчамол [ФТЗТ, 2008, 249] шарҳ ёфтааст. Дар шеъри устод Рӯдакӣ дар хайати ибораҳои **бути мулукфиреб, бути таторӣ, бутони Тароз, бути лоларух, бути бодадиҳанда ва бути хинду** омадааст. Бо тавачҷуҳ ба маънои умумии шеърҳо ба назари мо калимаи бут, ҳарчанд заминаи динӣ дошта бошад ҳам, дар назми шоир ба маънои дуҷуми дар ФТЗТ шарҳёфта, истифода шудааст:

Май ҳасту дирам ҳасту **бути** лоларухон ҳаст,

Ғам нест в-агар ҳаст, насиби дили аъдост. [66]

***

Бодадиҳанда **буте** бадеъ зи хубон

Баччаи хотуни турку баччаи хоқон. [15]

Дар байни вожаҳои ин гурӯҳ ба туфайли пасвандҳои чамъсози -он, -гон ва -вон гирифтани калимаҳои неку, озода ва хуб хусусияти исмии онҳо равшантар зоҳир гардидааст: **хубон, озодагон, некувон**.

– **мансубият ба миллат**. Калимаҳои турк (2), хинду (1 бор), курд (1 бор) ва татор (1 бор, тотор), ки дар шеъри шоир истифода шуда, мансубият ба миллатро мефаҳмонанд. Ҳамчунин, истифодаи вожаҳои марвазию розию румӣ ва юнонӣ ҳам ба шахсоне далолат мекунанд, ки аз манотиқи асоси калимаанд.

Калимаи **турк** ба маънои маҳбуба, маъшук, ки дар адабиётамон маъмул аст, аз шеъри устод Рӯдакӣ маншаъ гирифтааст. Дар шеъри шоир панҷ бор истифода шуда, як бор барои ифодаи миллат ва чор маротиба ба маънои санам ва зани зебо омадааст:

Турк ҳазорон ба пой пеши саф-андар,
Ҳар як чун моҳи бар ду ҳафта дурафшон. [15]

***

Эй **турки** камарбаста, чунонам зи фироқат,
Гӯянд, кабои ту маро пираҳан ояд. [36]

***

Ҳамехариду ҳамесахт бешумор дирам,
Ба шахри ҳар кӣ яке **турки** норпистон буд . [11]

***

Аз кафи **турке** сиёҳчашми парирӯй,
Қомат чун сарву зулфаконаш чавгон. [15]

***

Бодадиханда буте бадеъ зи хубон
Баччаи хотуни **турку** баччаи хоқон. [15]

Мисол бо вожаи **ҳинду**:

Ба теги **ҳиндӣ**, гӯ, дасти ман чудо бикунанд,
Агар нагирам рӯзе ман остини туро. [32]

***

Дил хаставу бастаи мусалсалмӯест,
Хунгаштаву куштаи бути **ҳинду**ест. [88]

Мисол бо вожаи **курд, марвазию розию румӣ**:

Дар сафар афтанд ба ҳам, эй азиз,
Марвазию розию румию курд. [119]

Мисол бо вожаи **татор ва юнон**:

Гули баҳорӣ, бути **таторӣ**,
Набид дорӣ, чаро наёрӣ?! [34]

***

Маро зи мансаби таҳқиқи анбиёст насиб,
Чӣ об чӯям аз чӯйи хушки **юнонӣ**?! [52]

А. Калимаҳои арабии ифодакунандаи муносибату мансубиятҳои гуногун, аз ҷумла:

– **Мансубият ба инсонҳо:** мардум (6), одам (2), халқ (4), халоиқ (1 бор), насл (1 бор), ом (1 бор), санам (1 бор), хайл (1 бор), аҳл (1 бор). Мисолҳо:

Чун теғ ба даст ораи, **мардум** натавон кушт,
Наздики Худованд бадӣ нест фаромушт. [41]

***

То чаҳон буд аз сари **Одам** фароз,
Кас набуд аз рози дониш бениёз. [117]

***

Халқ зи хоку зи обу оташу боданд
В-ин малик аз офтоби гавҳари Сосон. [16]

Калимаи **санам** дар ФТЗТ ба ду маъно: бут; хайкале, ки аз санг тарошида, ё аз ҷӯбу филиз сохта, онро мепарастанд. 2. маҷ. маъшуқа, зани зебову дилбар. [203, 201]. Аз шеърӣ шоир пайдост, ки он ба маънои дуҷум истифода шуда, дар муносибати синонимӣ бо калимаи **бут** қарор дорад:

Кӯшам, ки бипӯшам, **санамо**, номи ту аз халқ,
То номи ту кам дар даҳани анҷуман ояд. [35]

– **мансубиятҳои неку ҳасанайи одамон:** ошиқ (6), азиз (3), ҳабиб (2), маҷнун (3), ҳур (2), шабоб (1 бор), машиб (1 бор), турфа (2), маъшук (1 бор). Мисолҳо:

Он абр бин, ки гиряд чун марди сӯғвор,
В-он раъд бин, ки нолад чун **ошиқи** каиб. [20]

***

Чунон ки хубии меҳмону дӯст буд **азиз**,
Бишуд, ки боз наёмад, **азиз** меҳмон буд. [11]

***

Акнун хуред бодаву акнун зиёд шод,
К-акнун барад насиб **ҳабиб** аз бари **ҳабиб**. [20]

***

Шояд, ки марди пир бад-ин гаҳ шавад чавон,

Гетӣ бадил ёфт **шабоб** аз пайи **машиб**. [20]

– **мансубиятҳои ақлони инсонҳо**: фасех (2), ҳаким (1 бор), муъодӣ (1 бор), набил (1 бор, яъне доно), ҳасиб (1 бор). Мисолҳо:

Ланги равандаст, гӯш нею суханёб,

Гунги **фасех** аст, чашм нею чаҳонбин [72]

***

В-ар ту **ҳакимию** роҳи ҳикмат чӯйӣ,

Сирати ӯ гиру хуб мазҳаби ӯ дон. [16]

***

Сар-ш расида ба моҳ - бар ба баландӣ,

В-они **муъодӣ** ба зери моҳӣ пинҳон! [19]

– **мансубиятҳои гуногун**: луъбат (1 бор), асир (1 бор), шайтон (2), ҳасм (2), акобир (1 бор), аъён (1 бор), рақиб (1 бор). Калимаи ҳисор 1 бор бо пасванди -ӣ васл шуда вожаи ҳисорӣ сохтааст, ки шаҳр ё одами муҳосирашударо мефаҳмонад. Мисолҳо:

Самоъу бодаи гулгуну **луъбатони** чу моҳ,

Агар фаришта бибинад, даруфтад дар чоҳ. [33]

***

Ба ҳусни савт чу булбул муқайяди назмам,

Ба ҷурми ҳусн чу Юсуф **асиру** зиндонӣ! [52]

***

Басо нишастам ман бо акобиру **аъён**,

Биёзмудамашон ошкору пинҳонӣ. [52]

Аз калимаҳои ифодакунандаи муносибат ва мансубияти шахс, ки ба ҳолатҳои гуногуни қору фаъолият ва доду гирифти инсонҳо вобаста, ки мансубияти забони онҳо ба тоҷикию арабӣ аст, як идда вожаҳои дида мешавад, ки онҳо ҳам ашё ва ҳам сифати ашёро дар худ муттаҳид кардаанд: **ҳасиб** (бузургвор, соҳиби фазилат), **пир**, **чавон**, **нигор**, **ҷонон**, **шабоб**,

машиб (куҳансолӣ), **хурр**, **азиз**, **хабиб**, **хубон**, **мачнун**, **набил** (доно), **фасех** (хушсухан), **маст** ва ғ. гувоҳи равшани маънӣ ҳамин маънист. Мисолҳо:

Ҳарчанд навбахор ҷаҳон аст ба чашм хуб,
Дидори хоҷа хубтар, он меҳтари **ҳасиб**. [20]

***

Пири фартут гашта будам сахт,
Давлати ӯ маро бикард **ҷавон**. [103]

***

Шояд, ки марди пир бад-ин гаҳ шавад ҷавон,
Гетӣ бадил ёфт **шабоб** аз пайи **машиб**. [20]

***

Дар ҷустани он **нигори** пуркиनावу ҷанг
Гаштем саропойи ҷаҳон бо дили танг. [93]

***

Ҷони дувумро, ки надонанд халқ,
Мисқалае карду ба **ҷонон** супурд. 119

***

Барбати Исову лаҳнҳои Фуодӣ,
Ҷанги Мудакниру нойи Чобуки **Ҷонон**.
Як саф мирону Балғамӣ биншаста,
Як саф **хурру**ну Пирсолеҳи деҳқон. [15]

***

Ҷунон ки хубии меҳмону дӯст буд **азиз**,
Бишуд, ки боз наёмад, **азиз** меҳмон буд. [11]

***

Акнун хуред бодаву акнун зиёд шод,
К-акнун барад насиб **хабиб** аз бари **хабиб**. [20]

ва ғайра.

2.Калимаҳои ифодакунандаи машғулияти одамон дар шеърӣ устод
Рӯдакӣ чандон зиёд нест. Онҳо, асосан, дар қолиби калимаҳои сода дида

мешаванд, аммо баъзе калимаҳои сохтаю мураккаб низ ба мушохида мерасанд. Аз ҷиҳати баромади забонӣ мансуб ба забони тоҷикӣ ва арабӣ мебошанд.

А.Калимаҳои марбут ба забони тоҷикӣ вожаҳои **бодадиҳанда** (1 бор), **деҳқон** (2 бор), **ридак** (1 бор), **савор** (2 бор), **дабир** (1), ки шуғли одамонро ифода мекунанд, шеъри Рӯдакиро оро додаанд.

Калимаи мураккаби **бодадиҳанда** ба маънои майкаш, ки дар байти боло дида мешавад, имрӯз дар забони адабӣ ва ғӯйишҳоямон ба назар намерасад ва калимаи арабии соқӣ ҷойи онро гирифтааст. Дар ФТЗТ [202] асоси он дар шакли “БОДА май, шароб” [202] ва муродифаш **бодакаш** дар шакли “БОДАКАШ 1. соқӣ. 2. майнӯш, шаробхӯр” [202] дида мешавад, аммо калимаи **бодадиҳанда** чун моддаи алоҳидаи луғавӣ дода нашудааст:

Бодадиҳанда буге бадеъ зи хубон

Баччаи хотуни турку баччаи хоқон. [15]

Калимаи **деҳқон** дар шеъри шоир ба маънои кишоварз ва барзгар омадааст, аммо дар забони паҳлавӣ дар шакли *dahigan* [191, 63] ба маънои “арбоби деҳа, кадхудо, деҳхудо; заминдори калон” омада ва аз замони Рӯдакӣ таҳаввулоти маъноии ин вожа то имрӯз давом дошта, семантикаи пешинааш архаистӣ шудааст.

Як саф мирону Балғамӣ биншаста,

Як саф хурруну Пирсолеҳи **деҳқон**. [15]

Калимаи **ридак** ҳам яке аз вожаҳои қадимӣ ва архаистиест, ки дар забони паҳлавӣ ба маънои ғуломбача [191, 130] ва дар ФТЗТ ба шакли “РИДАК *kit*. ғулом, ғуломи ҷавон” [202, 164] шарҳ ёфтааст, аммо имрӯз дар забони адабӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ ба назар намерасад ва ҷойи онро калимаи серистеъмоли ғуломбача гирифтааст. Дар шеъри устод Рӯдакӣ як бор дида шуд.

Дидӣ ту рижу ком бад-ӯ андарун басте,

Бо **ридакони** мутриб будӣ ба фарру зеб. [20]

Калимаи тоҷикии **савор** дар ФТЗТ ба гунаи “САВОР//СУВОР 1. он ки бо асп ё дигар воситаи нақлиёт аз ҷое ба ҷое меравад; муқоб. пиёда. 2. аспсавор, аспакӣ; [203, 190] шарҳ ётааст ва дар ҳақиқат гунаи аспакӣ на танҳо дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ, балки дар шеваҳоямон низ мустаъмал аст. Калимаҳои савор ва аспсавор тобиши баландтар дошта, дар услуби адабии бадеӣ мавқеъ доранд.

Соми **саворе**, ки то ситора битобад,
Асп набинад чун **ӯ савор** ба майдон. [16]

Б.Калимаҳои арабӣ табиб, соқӣ, шоир, ғулом, мутриб, соқӣ, наффот (оташафрӯз, нафтафрӯз), воиз, фақех, авлиё низ дар шеъри шоир ба маъноҳои дар асоси калима нухуфта истифода шудаанд. Чанд намуна:

Якчанд рӯзгор ҷаҳон дардманд буд,
Беҳ шуд, ки ёфт бӯйи суман, бодро **табиб**. [20]

***

К-аз **шоирони** наванд манаму навгувора
Як байти парниён кунам аз санги хора! [115]

***

Дидӣ ту рижу ком бад-ӯ андарун басте,
Бо ридакони **мутриб** будӣ ба фарру зеб. [20]

Аз асосҳои арабии **ғулом** ва **банда** калимаҳои ғуломӣ ва бандагӣ сохта шудааст, ки ҳамоно маънои умумии шуғлро ифода мекунанд:

Ту Рӯдакӣ ба **ғуломӣ** қабул агар бикунӣ,
Ба **бандагӣ** нарасандад ҳазор Дороро. [24]

3.Калимаҳои ифодакунандаи рутба ва мансаб. Ин қабил калимаҳо чандон зиёд нестанд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои мир (14), амир (6), шоҳ (6), малик (5), хоҷа (4), хусрав (4), мулук (4), шаҳрёр (1), вазир (1), нақиб (1бор), судур (1), хоқон (1) ва ғайраро шомил кардан мумкин аст.

Калимаи **хоҷа** дар чор ҳолат дар ҳайати ибораҳои **ниҳеби хоҷа, дидори хоҷа, ниюшаи хоҷа, марги хоҷа** омада, ба маъноҳои “бузург, соҳиб, соҳибкор, хучаин. 2. мансуб ба насли хоҷагон” [203, 454] истифода шудааст:

Мурд Муродӣ, на ҳамоно, ки мурд,
Марги чунон **хоча** на корест хурд. [119]

Калимаи **амир** дар осори устод Рӯдакӣ 6 маротиба дар ҳайати ибора ва ҷумлаҳои **амири Хуросон, мадҳи амир, амири Машриқ, бар сари нафси худ амир будан** ва **аз амир фармон доштан** истифода шудааст. Дар ибори **бар сари нафси худ амир будан** аз маънии асосии худ “амрдиханда, фармондиханда; ҳукмраво” [202, 59] маншаъ гирифта, ба семантикаи назораткунандаи аъмоли одамӣ ҳидоят мекунад:

Гар бар сари нафси худ **амирӣ**, мардӣ!
Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, мардӣ! [75]

Дар ҳолатҳои дигар аз рӯи маънии “лақаби ҳукмронони Осиёи Миёна ва Афғонистон” [202, 59] қорбурд дорад. Мисол:

Заҳра кучо будаме ба мадҳи **амире**,
К-аз пайи ӯ офарид гетӣ Яздон?!
В-ар-м заъифию бевудӣ-м набудӣ
В-он-к набуд аз **амири** Машриқ фармон. [18]

Шакли кутоҳшудаи лексемаи **амир** калимаи **мир** мебошад, ки дар маҷмӯъ 14 бор дар шеърҳои шоир дар таркиби ибораҳои **давлати мир афзун будан, мири сухандон, пешкори мирон, сазовори мир, як саф мирон, мир шодмон омадан, мир моҳ будан, мир сарв будан, мир сухан дидан, мири Мокон, мири Хуросон** дида шуд. Чанд милол:

Шуд он замона, ки ӯ унси родмардон буд,
Шуд он замона, ки ӯ пешкори **мирон** буд. [12]

***

Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ,
Мир зӣ ту шодмон ояд ҳаме!
Мир моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯйи осмон ояд ҳаме!
Мир сарв асту Бухоро бӯстон,
Сарв сӯйи бӯстон ояд ҳаме! [13]

***

Як саф **мирону** Балъамӣ биншаста,
Як саф хуррону Пирсолеҳи деҳқон. [15]

Яке аз калимаҳои асосӣ дар мансаби давлатӣ аз қадим то имрӯз вожаи **шоҳ** ба шумор меравад. Ин калима дар шакли сода ва яке аз ҷузъҳои калимаҳои сохтаю мураккаб дар ҳайати ибораҳои **шоҳи мулуки ҷаҳон шоҳи ҷаҳон, чира будан бар мадоеҳи шоҳон, ҷашни шоҳону хусравон, тақуки шоҳвор, шоҳроҳи васлат** истифода гардидааст.

Хусрав бар тахти пешгоҳ нишаста,
Шоҳи мулуки ҷаҳон - амири Хуросон. [15]

***

Чун-ш бигардад набид чанд ба шодӣ,
Шоҳи ҷаҳон шодмону хурраму хандон. [15]

***

Бурд чунин мадҳу арза кард замоне
В-арчи бувад чира бар мадоеҳи **шоҳон**. [18]

***

Малико, ҷашни Меҳргон омад!
Ҷашни **шоҳону** хусравон омад! [21]

Бо калимаи **шоҳ** пасванди –**вор** ҳамроҳ гардида, вожаи **шоҳвор** месозад, ки чун сифати вожаи тақуқ меояд. Вожаи **тақуқ** (takok) дар забони паҳлавӣ ба маънои “зарфе, ки аз тилло ё нуқра ё мис бар сурати паранда ё ҳайвоне бисозанд ва дар он шароб хуранд; зарфи ошомиданӣ” [191, 145] мавҷуд будааст. Дар калимаи **шоҳвор** вожаи **шоҳ** асосӣ калима мебошад ва **шоҳвор** ҳамчун вожаи сохтаи сифатӣ ҳамагӣ як маротиба истифода шудааст:

Хур ба шодӣ рӯзгори навбаҳор,
Май гусор андар тақуқи **шоҳвор**! [111]

Дар ҷойи дигар вожаи **шоҳ** бо калимаи **роҳ** илҳоқ гардида, лексемаи нави **шоҳроҳ** месозад, ки ба калимаи мураккаби типӣ тобеъ далолат мекунад

ва ин воҳиди луғавӣ имрӯз ҳам ба унвони унсури луғавии серистеъмол истифода мешавад:

Норафта ба **шохроҳи** васлат гоме,
Ноёфта аз хусни чамолат коме. [102]

Дар баробари калимаи **шоҳ** вожаи иҷтибосии арабии **малик** ва шакли чамъи шикастаи он **мулук** низ дар шеъри шоир дида мешавад. Лексемаи **малик** дар чор ҳолат ба маънои **шоҳ** омадааст:

Халқ зи хоку зи обу оташу боданд,
В-ин **малик** аз офтоби гавҳари Сосон. [16]

***

Малико, чашни Меҳргон омад!
Чашни шоҳону хусравон омад! [21]

Дар як ҳолат калимаи **малик** бо пасванди **—она** васл шуда, вожаи **маликона** сохтааст, тарзи иҷрои амалро ифода мекунад.

Маҷлис бояд бисохта **маликона**,
Аз гулу аз ёсамину хайрии алвон. [15]

Шакли чамъи калимаи **малик** вожаи **мулук** чор маротиба ба маънои шоҳон ба назар мерасад:

Хусрав бар тахти пешгоҳ нишаста,
Шоҳи **мулуки** чаҳон-амири Хуросон. [15]

***

Ҳамеша шеъри варо зӣ **мулук** девон аст,
Ҳамеша шеъри варо зӣ **мулук** девон буд. [12]

Дар мавриди дигар дар таркиби калимаи мулукфиреб барои сохтани калимаи мураккаби тобеъ истифода шудааст, ки муайянкунандаи лексемаи бут мебошад:

Ин ҳама яксара тамом шудааст,
Назди ту, эй бути **мулукфиреб!** [25]

Дар баробари вожаҳои **шоҳ**, **малик** (чамъи он **мулук**), **амир** калимаи **хусрав** низ ба ҳамин маънӣ омада, чун муродифи онҳо хизмат мекунад. Ин

вожа 4 бор мушоҳида шуд. Дар байти зерин устод Рӯдакӣ ин калимаҳоро тавре истифода кардааст, ки муроди ӯ будани онҳо равшан намоён мегардад, ки аз ин ҷиҳат каломии шоирро равоӣ зебо гардониданд:

Хусрав бар тахти пешгоҳ нишаста,

Шоҳи мулуки ҷаҳон-амири Хуросон. [15]

Дар калимаи **муборакхусрав** ҷун ҷузъи асосии калимаи мураккаб омада бошад ҳам, маънои асосии худ – шоҳро тағйир надидааст:

Бо расани афви он **муборакхусрав**

Ҳалқаи танг аст, ҳар-ч дашту биёбон. [17]

Барои ифодаи калимаҳои ифодакунандаи рутба ва мансаб ҳамчунин лексемаҳои **хоқон, шаҳрёр, вазир, нақиб** (раис) ва **судур** (болонишин) дар шеъри шоир ба мавқеъ як маротибагӣ истифодаи гардидаанд:

Бо дадиҳанда бӯте бадеъ зи хубон

Баччаи хотуни турку баччаи **хоқон**. [15]

***

З-он майи хушбӯй соғаре биситонад,

Ёд кунад рӯи **шаҳрӯри** Сичистон. [15]

***

Рои **вазирон** туро ба кор наёяд,

Ҳар ҷӣ савоб аст, бахт худ фармояд. [68]

***

Басо, ки маст дар ин хона будаму шодон,

Ҷунон-к ҷоҳи ман афзун буд аз **судуру** мулук. [60]

***

Ҷарҳи бузургвор яке лашкаре бикард,

Лашкар-ш - абри тираву боди сабо - **нақиб**. [20]

Бо ҳамин метавон гуфт, ки дар таркиби луғавии осори устод Рӯдакӣ калимаҳои ифодакунандаи рутба ва мансаб ҷойгоҳи муҳим доранд ва шоир дар шеъру қасоиди ба шоҳу амирон мулук бахшидааш муносибати худро тавассути калимаҳои таҳлилшуда нишон додааст. Ба ин гурӯҳ калимаҳои

мир, амир, шоҳ, малик, хоҷа, хусрав, мулук, шаҳрёр, вазир, нақиб, судур, хоқон ва ғайра шомиланд, ки асосан ба маънии аслии худ истифода шуда, басомади гуногун доранд.

Хулосаи боби якум

1. Бешубҳа шеърӣ шоири шоирон - устод Рӯдакӣ таваччуҳи олимону муҳаққиқон, шоирону нависандагон ва дар маҷмуъ аҳли башарро ҷалб намудааст, зеро ӯ аз аввалин шахсонест, ки бо лаҳни зебо ба забони тоҷикӣ шеър гуфта, дурри маънӣ суфтааст. Бо сухани волое, ки ӯ офаридааст дар муддати беш аз ҳазор сол вирди забони хосу ом аст ва аз замони зиндагии адиб то имрӯз таваччуҳи муҳаққиқони ҷаҳонро ҷалб кардааст. Ин аст, ки то имрӯз доир ба ин адиби забардаст ҳазорон асару мақолаҳои илмӣ рӯйи қор омадаанд, ки ба масоили гуногуни ҳаёт ва эҷодиёти ӯ марбутанд. Имрӯз ҳам таҳқиқоти масоили мазкур ба анҷом нарасидааст, балки ҳар нафаре ба шеърӣ шоир мурочиат менамояд, қизи наво меёбад ва сабаби нигориши наво мегардад.

2. Дар осори шоир, ки аз қасидаву ғазал, қитъаву рубоӣ ва маснавӣ иборатанд, қабатҳои гуногуни луғавӣ дида мешаванд, ки марбут ба соҳаҳои гуногуни ҳаёт мебошанд. Дар байни ин қабатҳои луғавӣ калимаҳои марбут ба узвҳои бадан (соматизмҳо) ва калимаҳои ифодакунандаи шахс ҷойгоҳи хоса доранд. Ин аз он хотир аст, ки вожаҳои марбут ба узвҳои бадан ва калимаҳои ифодакунандаи шахс серистифодатарин унсурҳои забон ба шумор мераванд ва устод Рӯдакӣ нозуқиҳои маъноӣ ин қабатҳои луғавиро нахустин шуда, бо маҳорати баланд ба риштаи назм қашидааст.

3. Бо таваччуҳ ба фикру андешаҳои донишмандон вожаҳои марбут ба узвҳои бадан аз луғоти соматикӣ: вожаҳои устухонҳо (остеологӣ), узвҳои дарунӣ (спланхнология), узвҳои ҳисси инсонӣ (сенсионимӣ), узвҳои хунгузар (ангеологӣ), калимаҳои марбут ба беморию дардҳо ва норухатиҳои бадани инсон тақсим мешаванд, ки ҳар кадом бо лексемаҳои махсуси забонӣ баён мегарданд.

4. Маводи шеъри устод Рӯдакӣ гувоҳи он аст, ки дар он калимаҳои соматикӣ дил, чашм, дида, наргис, рӯй, рух, гуна, чеҳра, талъат, ҷамол, даст, зулф, турра, тан, ҷисм, колбад, сар, гӯш, лаб, мӯй, мӯ, гесу, пой, дандон, забон, хун, каф, хол, чигар, даҳан, мижа, ком, пистон, панча, ангушт, раг, комат, абрӯ, пешонӣ, димоғ, гулу, ғабғаб, сина, занаҳдон, мушт, захра, сафро, ашк, сиришк, миён, чин, риж (риш) истифода шудаанд. Зимни баррасӣ маълум гардид, ки онҳо басомади гуногун ва маъноҳои гуногуни аслию маҷозӣ доранд.

5. Қабати дигари бисёр муҳимми таркиби луғавӣ осори шоирро воҳидҳои луғавӣ ифодакунандаи шахс ташкил менамоянд, ки дар асоси маводи мавҷуда ба калимаҳои хешутаборӣ ва вожаҳои ифодакунандаи мансубият ва машғулияти одамон табақабандӣ шуда мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтанд.

БОБИ II

ТАҲҚИҚИ СОҲТОРИИ ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ АШЪОРИ

УСТОД РҶДАКӢ

2.1. Матолиби муқаддамотӣ. Доир ба масъалаҳои забони осори адабиамон таҳқиқоти зиёди илмӣ забоншиносӣ ба вучуд омадааст. Бо вучуди ин, таҳқиқи соҳтории таркиби вожагонии назму насри осори давраҳои гуногуни адабиётмон яке аз масоили муҳимми илмӣ ба шумор меравад. Дар ин ҷода, муайян сохтани роҳҳои калимасозӣ дар осори ҳар марҳилаи таърихи забонамон барои корҳои ҷамъбасти таснифоти усулҳои калимасозӣ

аҳаммияти муҳимми илмӣ дорад. Ба назари мо, таҳқиқи қолибҳои калимаҳои сохтаю мураккаб дар шеъри устод Рӯдакӣ, ки аввалсухани шеъри тоҷикӣ марбут ба ўст, барои муайян кардани рушду тараққи зина ба зинаи масъалаи мазкур мусоидат мекунад.

Аз давраҳои бостон то имрӯз дар сохтани калимаҳои зиёде вандҳои калимасоз нақши калон доранд. Дар шеъри боқимондаи устод Рӯдакӣ ҳам як идда вандҳо истифода гардидаанд, ки реша дар таърихи забон доранд ва шуруъ аз Рӯдакӣ то имрӯз доираи истифодаи онҳо густариш ёфта, дар ташаккули таркиби луғавии забон саҳм гузоштаанд.

Дар баробари вандҳо дар сохтани калимаҳои мураккаб қолибҳои гуногуни забон истифода шуда, ғановати забонро афзудаанд.

Бо мақсади муайян сохтани нақши вандҳо ва калимаҳои мураккаби типи копулятивию детерминативӣ дар осори устод Рӯдакӣ дар фаслҳои ин боб ҳар ванд дар алоҳидагӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, то ҳадди имкон роҳи таърихии тайкардаи онҳо нишон дода шуда, қолибҳои калимасозии вожаҳои мураккаб баррасии илмӣ мегардад.

2.2. Пасвандҳои исмсоз дар назми устод Рӯдакӣ

2.2.1. Пасванди -й//-гӣ

Пасванди -й//-гӣ дар забони тоҷикии имрӯз яке аз пасвандҳои сермаҳсули забони тоҷикӣ ба шумор меравад. [13; 31; 143; 60; 71]. Ин унсуре грамматикӣ аз форсии миёна сарчашма дорад ва чун «йо» -и масдарӣ ба қалам дода мешавад [158, 31]. Истифодаи ин пасванд аз тарафи олимони соҳа дар адабиёти классикӣ баён гардидааст. Аз ҷумла, Хусрави Фаршедвард рӯи ин ақида аст, ки пасванди -й дар давраи Абулқосим Фирдавсӣ корбурди зиёд дорад. Ў чунин менависад: «Фаъолтарин пасвандҳои луғатсоз дар замони Фирдавсӣ низ монанди замони мо ҳамон «йо»-и масдарӣ ва «йо»-и нисбат аст, ки тақрибан ҳар сифатеро бадал ба исми маънӣ месозад, монанди сиёҳӣ, тезӣ, тундӣ ва дигари акси ин корро мекунад ва ҳар исми ҷомро бадал ба сифат менамояд, монанди ҷангӣ, дирангӣ ва сипоҳӣ» [98, 27]. Ҳамчунин,

мувофиқи тадқиқоти С.Ҳалимов дар «Гулистон»-и С.Шерозӣ бо як гурӯҳ калимаҳои исмию сифатӣ ва асосҳои феълӣ омада, ба гурӯҳе мансуб будани шахс: сипоҳӣ, лашкарӣ; ба касбу машғулияти шахс: корвонӣ, чавҳарӣ; исми ҳолат: бандӣ; исми шахс: ҳаромӣ, пешинӣ (амсоли пешиниён панд гиранд); мансубияти шахсро ба маҳаллу ҷой: шомӣ, рустойӣ [100, 297].

Истифодаи ин пасванд бо хусусиятҳои номбаршуда дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ва форсӣ аз тарафи муҳаққиқони соҳа зикр гардидаанд. Дар осори мутахассисон роҳи калимасозӣ ва қолибҳое, ки бо пасванди -ӣ дар забонҳои мазкур мавҷуданд, пурра омӯхта шуда, моҳияти ин унсури грамматикӣ муайян гаштааст. [ниг.: 119; 13; 31; 143; 60; 152; 72; 74; 92; 100; 49; 182, 1985; 113].

Бояд қайд намоем, ки хусусиятҳои калимасозии ин пасванд аз тарафи шевашиносон низ нишон дода шудааст. Аз ҷумла, дар баррасиҳои Ҷ.Мурватов ва С.Раҳматуллозода калимасозии ин пасванд дар шеваи ҷанубӣ ва ҷанубӣ шарқии забони тоҷикӣ ба таври нисбатан мукамал матраҳ гаштааст. Ҳамчунин, дар осори чанде аз шевашиносон [ниг.: 174; 161; 162; 178; 166; 142; 168; 35; 124; 49] ишораҳо роҷеъ ба истифодаи ин пасванд дар лаҳҷаҳои матраҳшуда дида мешавад.

Дар осори Рӯдакӣ пасванди -ӣ яке аз пасвандҳои сермаҳсул ба шумор меравад ва дар баъзе аз калимаҳо алломорфи -гӣ ҳам қорбурд дорад. Ба ҳайси асоси калимасозӣ воҳидҳои луғавии исмӣ ва сифатӣ иштирок кардаанд. Калимаҳои сохташуда ба аломату ҳолат ва мансубият далолат мекунанд, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба гузашти ҳазор сол ин ҳолат боқӣ мондааст [60; 13; 152; 74; 92; 100; 182]. Бо тавачҷуҳ ба маводе, ки дар даст дорем, хусусиятҳои зерини исмсозии пасванди -ӣ-ро дар осори Рӯдакӣ зикр кардан мумкин аст:

I. Аз исм исми нав месозад. Калимаҳои сохтаи ин қолибро чунин овардан мумкин аст:

1. Аз исмҳои ифодакунандаи шахс исмҳои маъние месозад, ки ифодакунандаи номи аломат ва ҳолат мебошанд: **одамӣ, мардӣ, ёрӣ, дӯстӣ, душманӣ, ғуломӣ, амирӣ, бандагӣ, солорӣ**. Мисолҳо дар шеъри шоир:

Гар бар сари нафси худ амирӣ, **мардӣ!**
Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, **мардӣ!**
Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ, **мардӣ!** [75]

***

Ҳам ба ҳар гаҳ **дӯстӣ** чӯям-ш ман,
Ҳам сухан б-охистагӣ гӯям-ш ман. [118]

***

Дило, то кай ҳамечӯӣ маниро,
Чӣ дорӣ **дӯст** ҳарза **душманиро?!** [23]

***

Андар балои саҳт падида оранд
Фазлу бузургмардию **солорӣ!** [37]

***

Ту Рӯдакӣ ба **ғуломӣ** қабул агар бикунӣ,
Ба **бандагӣ** напосандад ҳазор Дороро. [24]

Аз мисолҳои номбурда маълум мешавад, ки пасванди -ӣ на танҳо дар ташаккули исмҳои сохта, балкӣ дар сохтани калимаи мураккаби **бузургмардӣ** ҳам нақш дорад. Дар зинаи аввали калимасозӣ ин лексема дар қолабӣ сифат+исм калимаи **бузургмард** ва дар зинаи дуюм аз ин калима воҳиди луғавии **бузургмардӣ** ба вучуд омадааст. Ин ҳолат дар калимаи **покнажодӣ** ҳам дида мешавад, ки аввал вожаи мураккаби **покнажод** ва баъдан аз ин асос бо пасванди -ӣ калимаи **покнажодӣ** сохта шудааст.

Покии ахлоқи ӯю **покнажодӣ**,
Бо нияти неку бо макорими эҳсон. [16]

Ҳамчунин, пасванди -ӣ дар абёти боло барои сохтани шалкҳои феълӣ мусоидат кардааст. Ба ин маънӣ, дар калимаҳои **ҳамечӯӣ, дорӣ, бикунӣ**

барои сохтани шахси дуҷуми шумораи танҳо мусоидат кардааст. Дар вожаи **амирӣ** феъли **ҳаст** ба ҳодисаи эллипсис гирифта шуда, аз феъли таркибии **амир ҳастӣ** шакли ихтисории **амирӣ** боқӣ мондааст, ки дар ташаккули он нақши пасванди **-ӣ** дида мешавад. Ин ҳолат дар шеъри устод Рӯдакӣ зиёд ба назар мерасад:

Бо сад ҳазор мардум **танҳой**,
Бе сад ҳазор мардум **танҳой**. [114]

***

Чаҳоно, чунинӣ ту бо баччагон,
Ки гаҳ модарӣ, гоҳ модандаро! [49]

***

Узри **рахӣ** заъфу нотавонию пирӣ,
К-ӯ ба тани хеш аз ин наёмад меҳмон. [18]

Дар мисраи болоии “Ҳам суҳан б-**оҳистагӣ** гӯям-ш ман” зарфи тарзи амал сохтани алломорфи **-гӣ** равшан хувайдост. Ҳамин гуна ҳолат дар калимаи **беҳтарӣ** дар байти зерин мушоҳида мешавад:

Эзад ҳаргиз даре набандад бар ту,
То садди дигар ба **беҳтарӣ** нақшоёд. [68]

2. Аз исмҳои макон ва замон мансубиятро ба асосҳои калимаҳо далолат мекунад: **мисрӣ, ҳисорӣ, дӯзахӣ, зиндонӣ, рӯзӣ**. Мисолҳо дар шеъри шоир:

Юсуфрӯе, к-аз ӯ фиғон кард дилам,
Чун дасти занони **мисриён** кард дилам. [95]

***

Хуршедро зи абр дамад рӯй гоҳ-гоҳ,
Чунон **ҳисорие**, ки гузар дорад аз рақиб. [20]

***

Алқисса, ки аз бими азоби ҳичрон
Дар оташи рашкам дигар аз **дӯзахиён**. [74]

***

Ба ҳусни савт чу булбул муқайяди назмам,

Ба чурми хусн чу Юсуф асиру **зиндонӣ**! [52]

***

Чаҳор чиз мар озодаро зи ғам бихарад:

Тани дурусту хуйи неку номи неку хирад.

Ҳар он ки Эзадаш ин ҳар чаҳор **рӯзӣ** кард,

Сазад, ки шод зияд ҷовидону ғам нахурад. [56]

3. Аз исмҳои маънӣ исми нав месозад, ки ҳолатро ифода мекунанд: **огаҳӣ**, **дастурӣ**, **пушаймонӣ**, **пирӯзӣ**. Намунаҳо аз осори шоир:

Касе, ки **огаҳӣ** аз завқи ишқи ҷонон ёфт,

Зи хеш, ҳайф бувад, гар даме бувад огоҳ. [33]

***

Наҳостам зи таманно, магар ки дастурӣ,

Наёфтам зи атоҳо, магар **пушаймонӣ**! [52]

***

Имрӯз ба ҳар ҳоле Бағдод Бухорост,

Кучо мири Хуросон аст, **пирӯзӣ** он ҷост. [66]

Мутобиқи вазифаи мазкур ба калимаи **дастур** илҳоқ мегардад. Калимаи дастур дар ФТЗТ [202] чор маъно дорад, ки маънои чорумаш ба мазмуни шеъри шоир мувофиқ аст, ки он чунин аст: “4. *таър*. вазир, вазири соҳибмаснад”. Дар шеъри шоир:

В-ар на маро Буумар диловар кардӣ,

В-он гаҳ дастурии гузидаи Аднон. [18]

4. Аз **калимаи чин**, ки ҷамъи он ачина буда, махлуқест дар тасаввури одамон калимаи **чинӣ** сохтааст, ки ба маъни гирифтори беморие фаҳмида мешавад. Мисолҳо дар шеъри шоир:

В-арчи дусад тобиъа фаришта дорӣ,

Низ парӣ бозу ҳар-ч **чиннию** шайтон. [18]

5. Аз **асосҳои феълии ҳасту нест** калимаҳои **ҳастӣ**, **нестӣ** сохтааст, ки ба маънои ҳолат далолат мекунад. Мисолҳо дар шеъри шоир:

Агар май **нестӣ**, яксар ҳама дилҳо хароб астӣ,

Агар дар колбад чонро надидастӣ, шароб астӣ. [26]

***

То кай гӯйӣ, ки аҳли гетӣ

Дар ҳастию нестӣ лаиманд? [39]

II. Аз сифат исм месозад, ки ба ҳолатҳои гуногун ишора мекунад. Аз ҷумла:

1. Ба ҳолати хушии инсон: **шодӣ, хубӣ, хушшӣ, ободӣ, фузунӣ**. Мисолҳо дар шеъри шоир:

Кунун ҳамонаму хона ҳамону шаҳр ҳамон,

Маро нагӯӣ, к-аз чӣ шудааст **шодӣ** сук! [60]

***

Чунон ки **хубии** меҳмону дӯст буд азиз,

Бишуд, ки боз наёмад, азиз меҳмон буд. [11]

***

Ба покӣ, гӯйӣ, андар чом монанди гулоб астӣ,

Ба **хушшӣ**, гӯйӣ, андар дидаи беҳоб хоб астӣ. [26]

2. Ба ҳолати нохушию ногувории инсон: **тирагӣ, заъифӣ, сахтӣ, зорӣ, хорӣ, бадӣ, душворӣ, вайронӣ**. Мисолҳо дар шеъри шоир:

Марди ҳарас кафкҳош пок бигирад,

То бишавад **тираги**шу гардад рахшон. [14]

***

В-ар-м **заъифи**ю бевудӣ-м набудӣ,

В-он-к набуд аз амири Машриқ фармон. [18]

***

Қасам бар он дили оҳан хурам, ки аз **сахтӣ**,

Ҳазор тарҳ ниҳодаст санги хороро. [24]

***

Зории зеру ин мадор шигифт,

Гар зи дашт-андар оварад нахчир. [38]

***

Гар хор кунад мехтар, **хорӣ** накунад айб,
Чун боз навозад, шавад он доғи чафо сард. [63]

***

Чун теғ ба даст орӣ, мардум натавон кушт,
Наздики Худованд **бадӣ** нест фаромушт. [41]

***

Вайрони худ мангару **ободии** даҳр,
Вайрони даҳр бину обод бизӣ! [82]

3. Ҳолати айёми зиндагии шахсро далолат мекунад: **чавонӣ, пирӣ**.
Мисолҳо дар шеъри шоир:

Тақдир, ки бар куштанат озарм надошт,
Бар хусну **чавоният** дили нарм надошт. [86]

***

Чун чомаҳо ба вақти мусибат сияҳ кунанд,
Ман мӯй аз мусибати **пирӣ** кунам сиёҳ. [50]

4. Аломату хусусияти чизеро ном мебаранд: **бузургӣ, покӣ, баландӣ, хазонӣ, талхӣ, ободӣ, вайронӣ, пинҳонӣ, ниҳонӣ, тезӣ**. Мисолҳо дар шеъри шоир:

Киро **бузургию** неъмат зи ину он будӣ,
Варо **бузургию** неъмат зи Оли Сомон буд. [12]

***

Ба **покӣ**, гӯйӣ, андар чом монанди гулоб астӣ,
Ба хушшӣ, гӯйӣ, андар дидаи беҳоб хоб астӣ. [26]

***

Сар-ш расида ба моҳ - бар ба **баландӣ**,
В-они муъодӣ ба зери моҳӣ пинҳон! [19]

***

Бад-ин ошкорат бибин ошкор,
Ниҳонӣ-тро бар **ниҳонӣ** гумор!

***

Ҳеч **шодӣ** нест андар ин чаҳон,
Бартар аз дидори рӯйи дӯстон!
Ҳеч **талхӣ** нест бар дил талхтар
Аз фироқи дӯстони пурҳунар! [116]

***

Тезии шамшер дораду равиши мор,
Колбади ошикону гунаи ғамгин. [72]

5. Ҳолати руҳии шахсро мефаҳмонанд: **некуӣ**, **бахилӣ**. Мисолҳо дар шеъри шоир:

Ҳама ниюшаи хоҷа ба **некуию** ба сулҳ аст,
Ҳама ниюшаи нодон ба чангу фитнаву ғавғост. [115]

***

Туй, ки чавру **бахилӣ** ба ту гирифт нишеб,
Чунонки доду саховат ба ту гирифт фароз! [70]

Пасванди -ӣ аз калимаҳои сохтаи сифатии **нотавон**, **бедодгар**, **ҳамвор**, **душвор** ва зарфи **ҳамеша** калимаҳои нави **нотавонӣ**, **бедодгарӣ**, **ҳамворӣ**, **душворӣ** ва **ҳамешагӣ** сохтааст, ки дар осори устод Рӯдакӣ во меҳӯранд ва мисли вожаҳои боло ҳолат ва вазъиятро мефаҳмонанд. Мисолҳо дар шеъри шоир:

Узри раҳӣ заъфу **нотавонию** пирӣ,
К-ӯ ба тани хеш аз ин наёмад меҳмон. 18

***

Дил сер нагардадат зи **бедодгарӣ**,
Чашм об нагардадат, чу дар ман нигарӣ.

***

Ҳамвор кард хоҳӣ гетиро,
Гетист, кай пазирад **ҳамворӣ**?! [37]

***

Аз баҳри он кучо набарам номаш,
Тарсам, расад-т андуху **душворӣ**! [37]

***

Ба сарои сипанч меҳмонро

Дил ниҳодан **ҳамешагӣ** на равост. [53]

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки пасванди **-й//**-гӣ яке аз унсурҳои грамматикии сермаҳсули калимасозӣ дар осори устод Рӯдакӣ ба шумор меравад ва аз асосҳои исмию сифатӣ ва феълӣ исмҳои месозад, ки ифодакунандаи ҳолату вазъият мебошанд. Ш. Кабиров доир ба ҳамнишинии унсурҳои забонӣ дар занҷираи гуфтор таҳқиқот анҷом дода, перомуни пасвандҳои калимасоз аз давраи бостон то имрӯз маълумот дода, аз ҷумла, дар қатори онҳо ба пасванди **-й** ҳам андешаи мувофиқи илмӣ баён мекунад, ки “дар забони форсии миёна морфемаҳои **-ih**, **-išn** ва **-āy** роиҷ буда, бо асосҳои гуногуни номӣ ва чанде аз асосҳои феълӣ ҳамнишини шуда, исми маънӣ сохтаанд: **šāhīh** (шохӣ), **sarīh** (сарварӣ), **wadīh** (бадӣ)...” [25, 77]. Бо ҳамин хусусият дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ [13; 31; 60; 74; 144] ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ истифода мешавад ва фарқи асосӣ дар он аст, ки бо пешравии ҳаёти ҷомеа ва сохтшавии калимаҳои нав доираи қорбурди ин пасванд дар сохтани калимаҳои навбунёд зиёд ба назар мерасад ва басомади калимаҳои сохта дар забони адабии имрӯз ва лаҳҷаҳои забонамон нисбат ба осори Рӯдакӣ бештар аст, ки муқоисаи осори ҷопшуда гувоҳи ҳамин маънӣ аст. Агар дар осори устод Рӯдакӣ калимаҳои ин гурӯҳ наздик ба 60 бошад, дар “Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик”-и Садриддин Айнӣ ба маротиба зиёд аст. Таҳқиқи М.Зоитова нишон медиҳад, ки “Ин пасванд дар “Луғатнома”-и устод Айнӣ яке аз унсурҳои фаъоли калимасозӣ ба шумор меравад. Теъдоди исмҳои бо ин унсур сохташуда 202 адад, сифатҳо 80 калима ва калимаҳои, ки дар матн ҳам исму ҳам сифатанд 20 вожаҳо фаро гирифтаанд. Воҳидҳои луғавии сохташудаи исми маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Онҳо номи ашёҳо ва марбут будани онҳоро ба чизҳои гуногун аз қабилҳои хӯрок, нушокӣ, мева, даво, либос, зарф, касалӣ, шуғл, номи ранг, шахс, паранда, гулу гиёҳ, муносибату мансубият, макон, ҳарорат, ҳолат, исмҳои маънӣ ва ғайраро мефаҳмонанд” [22, 78]. Азбаски дар луғати устод

Айнӣ на танҳо калимаҳои забони адабӣ, балки вожаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ низ дохил шудаанд [4, 562], метавон гуфт, ки омили мазкур вазъи имрӯзаи истифодаи пасванди мазкурро пурра мунъакис мекунад. Дар мисоли пасванди -ӣ метавон гуфт, ки дар тури беш аз ҳазор сол баъд аз замони Рӯдакӣ хеле раванқ ёфтааст.

Пасванди -а

Бо таваҷҷуҳ ба осори илмӣ ва таълимӣ ин пасванд дар исмсозӣ сермаҳсул, аммо дар сифатсозӣ нисбатан каммаҳсул аст. Бо асосҳои исмӣ, сифатӣ, шумора, асоси замони ҳозираи феъл ва калимаҳои тақлидӣ омада, исми монандӣ, воҳиди вақт, узви инсон, ашёи воситаи амал, исми ифодакунандаи натиҷаи амал, исми амал ва ҳолат ва ғайраро месозад. Зимни сифатсозӣ аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ, сифатҳои аслию нисбии ифодакунандаи замон, чой ва ё аломати ашё месозад. Мутобиқи ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки дар забони адабии тоҷикӣ бо пасванди мазкур исмҳои ифодакунандаи шахс сохта намешавад. [155; 139; 161; 162; 163; 114; 105; 49; 50; 107; 66; 35; ШҚЗТ, 1979; 75; 13 ва ғ.]. Аммо дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ беш аз 10 вожа ба қайд гирифта шудааст, ки бо пасванди -а сохта ва ба исми шахс далоят мекунад [69, 48].

Мутобиқи маводи осори устод Рӯдакӣ бо пасванди -а 9 калима сохта шудааст, ки маъниҳои гуногунро ифода мекунад. Аз ҷумла:

1. Узви инсонро мефаҳмонад: **дида, чеҳра, захра**. Мисолҳо дар шеър:

Дониши ӯ на хубу **чеҳра**ш хуб,

Зиштқирдору хубдидор аст. [30]

***

Магӯ яксу афкан, ки худ ҳамчунин

Бияндешу **дида**и хирад баргумор. [22]

***

Ба покӣ, гӯйӣ, андар чом монанди гулоб астӣ,

Ба хушшӣ, гӯйӣ, андар **дида**и беҳоб хоб астӣ. [26]

***

Захра кучо будаде ба мадҳи амире,
К-аз пайи ӯ офарид гетӣ Яздон?! [18]

2. Барои ифодаи вақт хизмат мекунад, ки дар ин ҳолат бо калимаи замон илҳоқ мегардад ва воҳиди луғавии замона ба вучуд меояд, ки дар осори устод Рӯдакӣ дар қасидаи “Шикоят аз пирӣ” чандин маротиба такрор шуда, дар дигар порчаҳои шеърӣ низ ба мушоҳида мерасад:

Шуд он **замона**, ки рӯяш ба сони дебо буд,
Шуд он **замона**, ки мӯяш ба сони қатрон буд.
Шуд он **замона**, ки ӯ шод буду хуррам буд,
Нишоти ӯ ба фузун буду ғам ба нуқсон буд. [11]

***

Ту Рӯдакиро, эй моҳрӯ, ҳамебинӣ,
Бад-он **замона** надидӣ, ки инчунинон буд. [12]

***

Шуд он **замона**, ки ӯ унси родмардон буд,
Шуд он **замона**, ки ӯ пешкори мирон буд. [12]

***

Шуд он **замона**, ки шеъраш ҳама ҷаҳон бинвашт,
Шуд он **замона**, ки ӯ шоири Хуросон буд. [12]

***

Кунун **замона** дигар гашту ман дигар гаштам,
Асо биёр, ки вақти асову анбон буд! [12]

***

Он малики адлу офтоби **замона**,
Зинда бад-ӯ доду рӯшноии геҳон. [16]

***

Амр ибн-ул-Лайс зинда гашт бад-ӯ боз,
Бо ҳашами хешу он **замонаи** эшон. [17]

***

Замона панде озодвор дод маро,

Замонаро чу накӯ бингарӣ, хама панд аст.

***

Замона гуфт маро: -“Хашми хеш дор нигоҳ,
Киро забон на ба банд аст, пой дар банд аст!» [51]

***

Замона аспу ту роиз, ба рои хешат тоз,
Замона гӯю ту чавгон, барои хешат боз! [70]

Дар байти зерин дар ибораи **нимаи найсон** пасванди -а дар калимаи **нима** гӯё хусусияти шаклсозӣ дорад, аммо агар **ними найсон** гӯем, нима аз “моҳи ҳафтуми таквими қадими суриёнӣ, ки тақрибан ба моҳи апрел баробар меояд” [202] дар назар дошта мешавад ва дар шеъри шоир маънои замони ро ифода карда, хусусияти калимасозии пасванди –а-ро нишон медиҳад:

Ҳам ба хум-андар ҳамегузорад чунин,
То ба гаҳи навбаҳору **нимаи** найсон. [14]

3. Барои ифодаи ҳолат ва адресат: ранча, дода, гузида, нишона:

3-оғоз ба бӯса меҳрубон кард дилам,
Имрӯз **нишонаи** ғамон кард дилам! [95]

***

Ангушт макун **ранча** ба дар кӯфтани кас,
То кас накунад ранча ба дар кӯфтани мушт. [41]

***

Барои парвариши қисм қон чӣ **ранча** кунам,
Ки ҳайф бошад рӯҳулқудус ба сағбонӣ! [52]

***

Бо дода қаноат куну бо дод бизӣ,
Дар банди такаллуф машав, озод бизӣ! [100]

***

В-ар на маро Бӯумар диловар кардӣ,
В-он гаҳ дастӯрии **гузидаи** Аднон. [18]

Аз чихати омор истифодаи калимаҳои сохташуда гуногун аст. Масалан, агар калимаи **замона** 16 маротиба, **дида** ва **ранча** 2 маротибагӣ истифода шуда бошанд, лексемаҳои **гузида**, **дода**, **нишона**, **чехра** ва **захра** дар шеъри шоир якмаротибагӣ омадаанд.

Бо феълҳои **омадан**, **гузаштан**, **рафтан**, **печидан**, **куштан**, **фитодан** ва **бастан** омада, ҳолату вазъиятро мефаҳмонад:

З-омада шодмон бибояд буд,

В-аз гузашта накард бояд ёд. [29]

***

Шав, то қиёмат ояд, зой кун,

Кай **рафтаро** ба зорӣ боз орӣ?! [37]

***

Зулфат дидам, сар аз чамон **печида**,

В-андар гули сурхи арғавон **печида**

Дар ҳар банде ҳазор дил дар бандаш,

Дар ҳар пече ҳазор чон **печида**. [97]

***

Дил хаставу бастаи мусалсалмӯест,

Хунгаштаву **куштаи** бути ҳиндуест. [88]

***

Исо ба раҳе дид яке кушта **фитода**,

Ҳайрон шуду бигрифт ба дандон сари ангушт. [41]

Гуфто, ки: “Киро куштӣ, то **кушта** шудӣ зор?

То боз кӣ ўро бидушад, он ки туро кушт?” [41]

***

Пас, чаро **бастаи** ўям ҳама умр,

Агар он зулфи дуто нест каманд?! [31]

Ҳамин тариқ, пасванди -а дар шеъри устод Рӯдакӣ фаъол набошад ҳам, дар сарғаҳи калимасозии забони адабии тоҷикӣ қарор дошта, барои сохтани

калимаҳои нав дар асрҳои минбаъда заминаи мусоиди илмӣ фароҳам овардааст.

Пасванди -ак

Пасванди -ак дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ яке аз пасвандҳои ғазол ба шумор меравад. Дар забони давраи классикӣ ҳам дида мешавад, аммо каммаҳсул муаррифӣ мегардад. [60; 152, 1973, 1975; 74; 100; 163; 13; 136; 69; 70]. Ба андешаи А.Л. Хромов ин морфемаи грамматикӣ таърихи қадим дошта, аз забони суғдии -ак <-ака сарчашма мегирад ва дар забони яғнобӣ ҷиҳати ифодаи хурдию навозиш ва сохтани исмҳо хизмат мекунад [149]. Мувофиқи таҳқиқи С.Раҳматуллозода ин морфема «на танҳо дар забони адабии тоҷик ва шеваҳои забони тоҷикӣ, балки дар дигар забонҳои эронӣ (форсӣ, дарӣ, пашту, осетинӣ ва ғ.), маълум аст. Аммо доираи истифодаи вариантҳои он аз лиҳози таъдод баробар нест. Масалан, агар дар забони адабии тоҷикӣ пасванди -ак (-акак) (ЗАХТ, 1973, 118), дар забони форсӣ -ак (-екак) (Пейсиков, 1973, 71), пашту -ак (-а/кау, -икау) (ОИЯ, 1987, 141), яғнобӣ -ак (-к) (ОИЯ, 1987, 666), забонҳои шуғнонию рушонӣ -к (-ик, -ёк), (ОИЯ, 1987, 343), язғуломӣ -ак (-ък, ўг//ўк) (ОИЯ, 1987, 405), ишкошимӣ -к (-ўк) (ОИЯ, 1987, 499) истифода шавад, дар шеваҳои забони тоҷикӣ сурати зер дорад: лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон -ак//ек (Ҷӯраев, 1975, 51), райони Китоб -ак (-йак) (Маҳмудов, 1978, 27), атрофи Андичон -ак (-ҳак,-йак) (Мурватов, 1974, 26), лаҳҷаҳои Ромит -ак (-ик, -ок) (Бердиев, 1979, 14), лаҳҷаҳои Бадахшон -ак (ик,-ек,-ук,-ък) (Розенфелд, 1971, 26), шеваи ҷанубӣ -ак (-ик,-ек,-ук,-ък,-йак,-ҳак) (ШҶЗТ, 1979, 19-20), шеваи шимолӣ -ак (-ҳак,-йак) (Расторгуева 1956, 1963), шеваи ҷануби шарқӣ -ак (-ик, -к, -ък, -йак, -ҷък) (Розенфелд, 1956, 1964)» [69, 7].

Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ истифодаи шудани пасванди -ак ва варианти фонетикии он -йак-ро муҳаққиқ Б. Шарифов нишон додааст [109, 43]. Устод М. Н. Қосимова қайд менамояд, ки дар осори Рӯдакӣ бо исми омада, исми нав месозад: торақ, кирмақ, канизак:

Кӣ боз шона кунад ҳамчу бод сунбулро,

Ба неши чангули хунрез **тораки** усфур. [31, 355]

Муҳаққиқ Б.Тӯраев дар сохтани топонимҳои водии Яғноб истифода шудани пасванди –ак-ро ба қалам медиҳад: Чуванак - кӯҳи доманааш дегмонанд, Чавғарак - номи кӯҳ [90, 58]. Ҳамчунин, таҳқиқгари эпоси «Гурӯғлӣ» О.Алиев бо феълҳои омадани онро таъкид карда, ба ин ақида аст, ки хусусияти мардумии суҳанро таъмин кардааст:

Нуралира қапид **такидак**,

Дар замин монд ёк **шапидак** [118, 9].

Дар таҳқиқи муҳаққиқ Б. Камолиддинов доштани ҷилоҳои маъноии пасванди **-ак** ва муродифҳои он баён шуда, аз ҷумла, ҷунин фикри муносибу мувофиқро меорад: «... суффиксҳои **-ча, -ак (-акак)** ва морфемаи **-ҷон** бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ васл шуда, ... гоҳе муносибати самимона, меҳру шафқат, ҳиссиёти хурсандӣ, фараҳ, гоҳе ҳазлу шӯҳӣ, мазох, гоҳе назарногирӣ, таҳқир, нафрату адовати гӯянда ифода меёбад» [26, 8].

Мутобиқи маводи дасти мо бо теъдоди муҳтасари калимаҳо, ки дар осори устод Рӯдакӣ истифода шудаанд, пурра хусусияти шаклсозӣ зоҳир менамояд: **зулфак, ҷӯяк, лаҳнак, ридакон, канизак, насимак, наздик, торақ, донагак**, ки маҷмуан 9 ададро ташкил мекунанд, мушоҳида кардан мумкин аст. Пасванди –**ак** дар калимаҳои мазкур бо асосҳои **зулф, ҷӯй, лаҳн, рид** (ғулум), **каниз, насим, назд, тор** ва **дона** омада, бо хусусияти шаклсозиаш муносибати муҳимми инсонии самимият, меҳру муҳаббат ва фарахро таъмин менамояд. Асосҳои калимаҳои мазкур ба узви инсон, ҷой, макон, нумератив ва номи ашё далалат мекунанд. Бо калимаи **зулф**, ки узви инсон аст ва шакли тасғири он **зулфак** сифатҳои ҷобук ва ҷавгон басо мувофиқ афтада, дигар калимаҳои соматикӣ мисли **чашму гӯшу кафу қомат** семантикаи мувофиқе дар шеър ба вуҷуд омадааст:

Ҳамеша чашмам зӣ **зулфакони** ҷобук буд,

Ҳамеша гӯшам зӣ мардуми суҳандон буд. [12]

***

Аз кафи турке сиёҳчашми парирӯй,

Қомат чун сарву **зулфаконаш** чавгон. [15]

Дар мисолҳои зерин низ калимаҳои ишоратшуда дар шеъри устод Рӯдакӣ бо пасванди **-ақ** шакл гирифтаанд:

Аз гесуи **ӯ насимаки** мушк ояд,

Аз **зулфаки** **ӯ насимаки** настарван. [104]

***

Кунче, ки барф пеш ҳамедошт, гул гирифт,

Ҳар **ҷӯяке**, ки хушк ҳамебуд, шуд ратиб. [20]

***

Сулсул ба сарвбун-бар бо нағмаи кухан,

Булбул ба шохи гул-бар бо **лаҳнаки** ғариб. [20]

***

Дидӣ ту рижу ком бад-ӯ андарун басте,

Бо **ридакони** мутриб будӣ ба фарру зеб. [20]

***

Басо **канизаки** некӯ, ки майл дошт бад-ӯ,

Ба шаб зи ёрии **ӯ** назди ҷумла пинҳон буд. [11]

***

Чун теғ ба даст ордӣ, мардум натавон кушт,

Наздики Худованд бадӣ нест фаромушт. [41]

Муҳаққиқ Ш.Кабиров зимни баррасии ҳамнишинии унсурҳои забонӣ баён менамояд, ки “пасванди **-ча**, баръакси пасванди **-ақ**, дар забони муосири тоҷик ҳамчун унсури шаклсозу калимасоз маъмул аст. Аз рӯйи ифодаи маъно ба пасванди **-ақ** қаробат дорад, лекин дар шеъри Мавлоно мавқеъ надорад” [25, 88]. Мо ба ин ақида комилан мувофиқ ҳастем. Аммо дар ҳамаи калимаҳое, ки дар осори устод Рӯдакӣ бо пасванди **-ақ** сурат гирифтаанд, онро бо пасванди **-ча** иваз кардан мумкин нест, зеро табиат ва нозукии баён коста мешавад. Аз ҷумла, дар калимаҳое, ки дар осори устод Рӯдакӣ истифода шудаанд, ҳама вақт ба ҷойи пасванди **-ақ** истифодаи **-ча** салоҳ нест. Муқоиса шавад: **канизак** – **канизча**, **лаҳнак** – **лаҳнча**, **зулфак** – **зулфча**,

чӯяк – чӯйча, насимак – насимча, наздик – наздча. Агар бо калимаи чӯяк – чӯйча истифодаи ҳарду пасванд табиӣ намояд дар дигар ҳолатҳо бо –ак шинамтар дида мешаванд.

Аз таҳқиқи калимаҳои бо пасванди –ак шаклгирифта маълум мегардад, ки дар осори устод Рӯдакӣ танҳо хусусияти суварӣ ва шаклсозӣ доштааст. Аммо дар забони адабии имрӯз ва, махсусан, дар шеваҳои забони тоҷикӣ хеле фаъл ва сермахсул гаштааст, ба андозае, ки дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ “ин пасванд барои ташкили исмҳои ғайришаҳси марбут ба номи ашӯи рӯзгор, ҳайвоноту наботот, исмҳои макон ва ғайра низ хизмат мекунад. Ҳангоми ин вазифа чун асос исм, сифат, феъл, калимаҳои тақлидӣ овозӣ ва ғайра истифода мешаванд. Дар ин вазифа вай яке аз морфемаҳои фаъл ва сермахсул ба шумор рафта, беш аз 432 вожа сохтааст” [70, 15]. Ин ҳолат гувоҳи он аст, ки унсурҳои грамматикӣ метавонанд дар тули таърих бо истифодаи зиёд ба таҳаввулоти сифатӣ дучор гарданд. Донишманди шинохтаи рус А.В.Лившице тағйирот ва дигаргуниро дар таркиби луғавии забон ҳодисаи табиӣ шуморида, ба ин ақида аст, ки он “мувофиқи талаботи қонунияти доимии забон ба амал меояд ва ба сохти грамматикӣ забон алоқаи хеле мустаҳкам дорад» [140, 87].

Пасванди -иш

Пасванди –иш яке унсурҳои грамматикӣ қадимӣ ба шумор меравад. Имрӯз ҳам мисли замони Рӯдакӣ шакли худро тағйир надидааст. Дар § 229 “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” [1985] гуфта мешавад, ки “Суффикси -иш серистеъмол, вале каммахсул аст. Вай аз асоси замони ҳозираи феъл исми амал месозад: хониш, хориш, таркиш, ситоиш, сабзиш, сӯзиш, вазиш, баҳшиш, баҳшоиш, бориш, нолиш, навозиш ва ғайра.... Дар адабиёти классикии варианти ин суффикс -ишт (бадқуништ, ромишт) низ дучор мешавад” [13].

Агар ба таҳқиқи шевашиносон назар кунем, дида мешавад, ки ин пасванд на танҳо исми амал, балки барои сохтани исми моддӣ ва макон низ мусоидат мекунад. Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, асосан, мисли забони меъёр исми маънӣ месозад. Аммо дар маводи мо ба исми моддӣ ва

макон далолат мекунад, ки барои ҳамаи тоҷикон маълуманд: **чапъш** (умумиистеъмол) модабузи аз як то дуСОЛА; **шуръш** (Қ.) шуриш, бурон, гирдбоди барфӣ, тундбод, дама; **хориш**// **хоръш** (Вқ., Қ., Шк.) обила ва хориши пӯсти инсон ва ҳайвон; **гардиш** (Шк., Қ.) гардишгоҳ, хамгашт. [69, 103]. Истифодаи ин қолиб дар лаҳҷаҳои водии Фарғона (ғайр аз Риштон), Шаҳристон ва Уротеппа (ҳоло Истаравшан) -и шеваи шимолӣ аз тарафи В. С. Расторгуева нишон дода мешавад. [155, 104]. Ин муҳаққиқ дар забони гилакӣ низ маъмул будани ин қолибро ба қалам додааст [159, 52].

Тавре ки дар “Грамматика” дида шуд, бо пасванди –иш сохташававии калимаҳои **хониш, хориш, таркиш, ситоиш, сабзиш, сӯзиш, вазиш, бахшиш, бахшоиш, бориш, нолиш, осоиш, навозиш** ба қалам дода мешавад.

Маводи дасти мо гувоҳи он аст, ки дар осори устод Рӯдакӣ калимаҳои **сиголиш, парвариш, нозиш, дониш, пурсиш, равиш** сохта шудааст. Аз чи сабаб бошад, ки дар “Грамматика” мисолҳои дар осори устод Рӯдакӣ истифодашуда дарҷ нагардидаанд ва калимаҳои дар “Грамматика” овардашуда дар шеъри Рӯдакӣ ба назар намерасанд. Дар «Чароғи ҳидоят» бо ин қолиб калимаи **буриш** шарҳ ёфтааст: «Буриш-ҳосил билмасдари бур(р)идан ва ба маънии бахше аз харбуза ва ғайра. Ваҳид гӯяд, байт:

Маро нест ғайр аз ғами ӯ хуриш,

Зи дунё маро бас бувад як буриш». [199, 40]

Дар байти мазкур калимаи **хуриш** низ дарҷ гардидааст, ки бо қолиби калимаҳои бо пасванди –иш сохташуда мебошад. Аммо калимаҳои **хуриш** ва **буриш** дар “Грамматика” ва осори устод Рӯдакӣ дарҷ нагардидаанд.

Дар ҳар сурат калимаҳои сохташуда имрӯз дар забонамон мавқеи истеъмол доранд. Махсусан, калимаи **дониш**, ки дар шеъри устод Рӯдакӣ мақоми хос дорад ва мубаллиғи ақли солим буда, 6 маротиба истифода шудааст ва чун муродифи вожаҳои **савод, ақл, хирад, андеша** баромад мекунад:

Дониши ӯ на хубу чехраш хуб,

Зиштқирдору хубдидор аст. [30]

***

В-арчи адаб дораду **дониш** падар,
Ҳосили мерос ба фарзанд не! [63]

***

Бифнуд танам бар дираму обу замин,
Дил бар хираду илму ба **дониш** бифнуд. [108]

***

То чаҳон буд аз сари Одам фароз,
Кас набуд аз рози **дониш** бениёз.
Мардумони бихрад андар ҳар замон
Рози **донишро** ба ҳар гуна забон
Гирд карданду гиромӣ доштанд,
То ба санг-андар ҳаме бингоштанд:
«**Дониш** андар дил чароғи равшан аст
В-аз ҳама бад бар тани ту чавшан аст!» [117]

Ҳамчунин, дар ашъори шоир калимаҳои **сиғолиш** (машварат, чораҷӯӣ), **парвариш** (нигоҳубин, парасторӣ), **пурсиш** (суол, ҳолпурсӣ), **равиш** (рафтор, тарз, усул), **нозиш** (фахр, ифтихор) ҳар кадом як бор ба чашм расид. Мисолҳо дар назми шоир:

Эй Маҷ, кунун ту шеъри ман аз бар куну бихон,
Аз ман дилу **сиғолиш**, аз ту тану равон. [48]

***

Барои **парвариши** ҷисм ҷон ҷӣ ранча кунам,
Ки ҳайф бошад рӯхулқудус ба сағбонӣ! [52]

***

Ҷуз ҳодиса ҳаргиз талабам кас накунад,
Як **пурсиши** гарм ҷуз табам кас накунад. [84]

***

Тезии шамшер дораду **равиши** мор,
Колбади ошиқону гунаи ғамгин. [72]

***

Ки ҳоли банда аз ин пеш бар чӣ сомон буд?

Ба зулфи чавгон **нозиш** ҳамекунӣ ту бад-ӯ. [11]

Имрӯз ҳам калимаҳои дар назми шоир бо пасванди –иш сохташуда ба маъноҳои замони Рӯдакӣ ба кор бурда мешаванд, аммо доираи корбурди онҳо як хел нест. Вожаҳои **дониш**, **парвариш**, **пурсиш** ва **равиш** серистеъмол буда, дар назму насри имрӯз ва дар услубҳои гуногуни забон истифода мешаванд, аммо лексемаҳои **сиголиш** ва **нозиш** доираи корбурди камтар дошта, дар назм ба кор мераванд.

Ба ҳамин тариқ, пасванди –иш дар тули садсолаҳо барои сохтани калимаҳо хизмат кардааст. Таҳлилҳои боло гувоҳи онанд, ки дар забони адабии тоҷикӣ барои сохтани исмҳои маънӣ ва дар шеваҳои забони тоҷикӣ на танҳо барои сохтани исмҳои маънӣ, балки дар ташаккули исмҳои моддӣ низ мустаъмал аст.

Пасванди -гоҳ

Пасванди -гоҳ дар забони форсии қадим ба ҳайси унсури ифодакунандаи семантикаи замони истифода шудааст [79, 101]. Муаллифони «Грамматика» [13. 141-142] дар бораи вожаи мустақил будани ин пасванд ибдоли хуруф намудаанд ва ба ин андешаанд, ки воситаи калимасоз шудани он дар чараёни ташаккули забон сурат гирифтааст. Муҳаққиқ О. Қосимов ба ин ақида аст, ки пасванди -гоҳ калимаи мустақилмаъно буда, бо нимванди қада ҳамвазифа шудааст [135, 13]. Дар «Ғиёс-ул-луғот» оварда мешавад, ки "маънии тахти подшоҳӣ,... маънои вақту ҷой, хайма ва ба маънои дови қимор"-ро дорад [193, 188]. Таҳқиқи баъдӣ гувоҳи онанд, ки ба маънои ҷою макон низ чун унсури калимасоз бо дигар калимаҳо илҳоқ шуда, бо пасвандҳои **–дон**, **–донӣ**, **–қада**, **–истон** ва **–ӣ** хусусияти муродифӣ пайдо кардааст. Доктор А.Содиқӣ андешаи болоро тақвият дода менигорад, ки “бархе аз фарҳангшиносони гузашта, аз қабилҳои соҳибии «Бурҳони қотей» дар робита ба ин вожа навишта: «ба маънои ҷову маҳал ва мақом ҳам ҳаст, лекин ба ин маъно бидуни таркиб гуфта намешавад, ҳамчу боргоҳ, лашкаргоҳ,

хаймагоҳ ва ғ.» [188, 21]. Ҳамчунин, Ш. Рустамов ба таҳқиқи ин пасванд даст зада, ба ин андеша аст, ки: «**Гоҳ** аслан калимаи мустақилмаъно буда, бо мурури замон маънои мустақили лексикии худро гум карда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба суффикси сермаҳсул табдил ёфтааст» [75, 132]. Сермаҳсулии ин пасванд дар забони форсӣ-тоҷикӣ шакку шубҳае надорад ва дар шарҳи ин масъала Кишонӣ истифодаи 266 вожаро таъкид кардааст [185, 27].

Ба андешаи А.Қобилов: "Тарҷумаи Тафсири Табарӣ" пасванди -гоҳ дар калимасозӣ фаъол буда, он аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исмҳои нави ифодакунандаи мафҳумҳои макон ва замонро месозад" [28, 91] ва ин муаллиф дар мақолааш мисолҳои зиёдеро барои тасдиқи фикр оварда таҳлил кардааст. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ханӯз дар замони А.Рӯдакӣ пасванди – гоҳ аз рӯйи ду хусусият (замонию маконӣ) истифода мешудааст, ки имрӯз ҳам дар тули беш аз ҳазор сол онҳо маъмуланд.

Дар осори устод Рӯдакӣ пасванди гоҳ ва гунаи он гах дар сохтани 5 калима – **пешгоҳ, гузаргоҳ, чойгоҳ, даргах, хиргоҳ** ба мушоҳида расиданд.

Дар ФТЗТ **пешгоҳ** бо 4 маъно омадааст:” ПЕШГОҲ 1. тарафи болоии хона; *муқоб.* пойгоҳ: пешгоҳи хона. 2. чои пеши ҳар чиз, қисми пеши (аввали) ҳар ашё: пешгоҳи димоғ, пешгоҳи замин (водӣ, воҳа ва ғ.). 3. *кит.* тахт. 4. *кит., маҷ.* ҳоким: ◇ ҳар чо меҳмон нишинад, он чо пешгоҳ аст (зарб.)” [2003].

Дар шеъри Рӯдакӣ ба маънои чорум омадааст:

Хусрав бар тахти **пешгоҳ** нишаста,

Шоҳи мулуки чаҳон-амири Хуросон. [15]

Калимаи **чойгоҳ** дар шеъри шоир ду бор дида шуд. Дар ФТЗТ бо се маънӣ дар шакли “**ЧОЙГОҲ** 1. чои хоб, раҳти хоб; *муқ.* чога(х). 2. чой, манзил, маскан. 3. зарф, чои барои нигоҳдории чизе” [203] омада, дар назми шоир ба маънои дуҷум ва сеҷум ба мушоҳида мерасад ва ба маъноҳои аввалӣ корбурд надорад.

Ба маънои дуҷум:

Некии ӯ ба **чойгоҳи** бад аст,

Шодии ӯ ба чойи тимор аст. [30]

Ба маънои сеюм:

Аблаҳу фарзонро фарҷом хок,

Чойгоҳи ҳар ду андар як мағок! [112]

Калимаи **гузаргоҳ** дар шеъри шоир ҳазор сол пеш ба маънои имрӯзии дар ФТЗТ “ГУЗАРГОҲ чои гузаштан, маъбар, убургоҳ” [202] истифода мешавад:

Чое, ки **гузаргоҳи** дили маҳзун аст,

Он чо ду ҳазор найза боло хун аст. [85]

Вожаи **даргаҳ** дар ФТЗТ дар шакли “ДАРГОҲ//ДАРГАҲ 1. дамғаҳи дар; остона. 2. *ниг.* дарбор. 3. хонаи одамони бузургу обрӯманд, ҳавлии калон” [202] шарҳ ёфтааст. Дар шеъри шоир ҳам ба маънои **хона, остона** басо дилкаш баён шудааст:

Баъд аз ду ҳазор сачда бар **дарғаҳи** дӯст,

Эй ишқ, чӣ бегона зи динам кардӣ! [98]

Дар фарҳангҳо калимаи **хиргоҳ** ба маънои “**хайма, чодир, шомёна**” омадааст ва сохта аз пасванди –**гоҳ** нест. Дар шеъри Рӯдакӣ ҳам ба ҳамин маснӣ аст:

Ҳаз ба чойи мулҳаму **хиргоҳ**,

Бадали боғу бӯстон омад. [21]

Ҳамин тариқ, пасванди –**гоҳ** дар назми устод Рӯдакӣ дар ҳайати калимаҳои **пешгоҳ, гузаргоҳ, чойгоҳ, даргаҳ, хиргоҳ** омада ба макон далолат мекунад. Калимае, ки ба замон далолат намояд дар осори шоир дида нашуд.

Пасванди –гор

Ин пасванд ҳам аз қадим дар забони тоҷикӣ истифода мешавад. Муҳаққиқи таърихи забон Д.Саймиддинов истифодаи онро дар шакли -gar дар забони форсии бостон ба қалам дода, онро баргирифта аз -kār<-kāra- барои сохтани исмҳои шахс ва ғайришахс медонад. Дар таҳқиқи ин донишманд калимаҳои **wizēngār** (=ziyānkār) “зиёнкор”, **kāmgār** “комгор”,

wināhgār “гунаҳгор”, **ayādgār** “ёдгор” (ayād “ёд”), **rōzgār** “хангоми рӯз, замон, даврон” [79, 123] мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар §198 “Грамматика” навишта мешавад, ки “Суффикси **-гор** дар забони ҳозираи тоҷик каммаҳсул буда, ба воситаи он аз исму асосҳои феъл исмиҳои шахс сохта мешавад” [13] ва калимаҳои **хизматгор, мададгор, ситамгор, гунаҳгор, омӯзгор, талабгор, фурӯшгор, хостгор** мисол оварда мешавад.

Муҳаққиқ С.Ҳалимов дар осори Саъдии Шерозӣ истифода шудани ду вожаҳо бо ин пасванд зикр мекунад, ки имрӯз аз вожаҳои фаъоли забони тоҷикианд:

Пеши касе рав, ки **талабгори** туст,

Ноз ба он кун, ки **харидори** туст. [100, 293].

Аммо аз таҳқиқи О. Қосимов маълум мегардад, ки дар «Шоҳнома»-и Фирдавӣ 14 вожаи сохта (**омӯзгор, хостгор, тарсгор, растагор, ёдгор, гунаҳгор, парҳезгор, ситамгори, созгор, комгор, кирдигор, парвардигор, паргор, ситамгор**) бо пасванди мазкур дида мешавад, ки аз нисбатан фаъол будани он дарак медиҳад [134, 96-97]. Ҳамчунин, ин муаллиф қайд менамояд, ки дар забонамон бо асосҳои арабӣ сохтани калимаҳои талабгор, мададгор ва хизматгор мавҷуд аст, ки дар “Шоҳнома” дида намешаванд [134, 98].

Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ калимаҳои “**гънагор** (Ванҷ, Дарв.) // **гънаҳгор** (Қ.), **гирумгор** (Шк), **хизматгор, талабгор, йодгор, бьдгор, хосгор**” [Раҳматуллозода, 2019, 44] сохта шудааст. Дар шеваҳои мазкур ба калимаҳои мавҷудаи забони адабии тоҷикӣ вожаҳои **гирумгор** (хостгор) ва **бьдгор** (*мач.* Худо) илова шудаанд, ки дар осори ба ин масъала бахшидашуда дида нашуданд.

Маводи дасти мо гувоҳи он аст, ки дар осори устод Рӯдакӣ калимаҳои **рӯзгор, офаридгор, кирдгор** ва **омӯзгор** ба ҷашм мерасад. Ҷанномаи истифодаи ин калимаҳо яқсон нест. Вожаи рӯзгор 6 (шаш) маротиба, калимаҳои **офаридгор, кирдгор** ва **омӯзгор** як маротибагӣ истифода шудаанд.

Дар шаш ҳолате ки калимаи рӯзгор ба қалам дода шудааст, ба маънои “замон, айём” истифода гаштааст:

На наҳси Кайвон буду на **рӯзгори** дароз,
Чӣ буд? Ман-т бигӯям: - Қазои Яздон буд! [11]

***

Олам чу ситам кунад, ситамкаш моем,
Дастихуши **рӯзгори** ноху(в)аш моем. [76]

***

Якчанд **рӯзгор** чаҳон дардманд буд,
Бех шуд, ки ёфт бӯйи суман, бодро табиб. [20]

***

Хӯр ба шодӣ **рӯзгори** навбаҳор,
Май гусор андар такуки шоҳвор! [111]

***

Бирав, зи таҷрибаи **рӯзгор** баҳра бигир,
Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд! [107]

***

Ҳар кӣ н-омухт аз гузашти **рӯзгор**,
Низ н-омӯзад зи ҳеч **омӯзгор**. [105]

Калимаи **кирдгор** дар ФТЗТ дар шакли *кирдигор* омада, чун вожаи динӣ муаррифӣ шуда, дар шакли “офаринанда, офаридгор, холиқ (сифати Худо)” тафсир гардидааст. Тавре дар боло дида шуд дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забонамон ба ин маънӣ вожаи бӯдгор (будкор//будгор) мустаъмал аст. Дар шеъри А.Рӯдакӣ:

На чун пури мири Хуросон, ки ӯ,
Аторо нишаста бувад **кирдгор**. [22]

Сифати дигари Худо Офаридгор аст, ки дар ҳамин шаклу маъно дар назми Рӯдакӣ як бор истифода гардидааст:

Ишқро гар паямбарӣ, лекин
Хусро **офаридгор** туй! [58].

Ҳамин тавр, дар маҷмуъ аз қадим то имрӯз дар забонамон калимаҳои **будгор, гирумгор, гунаҳгор, зиёнкор, ёдгор, комгор, кирдигор, омӯзгор, офаридгор, парвардигор, паргор, парҳезгор, растагор, рӯзгор, ситамгор, созгор, тарсгор, талабгор, харидор, хизматгор, хосгор//хостгор**, ки теъдоди 21 калимаро фаро мегиранд, бо пасванди **-гор** ба вучуд омадааст. Истифодаи онҳо дар забон ва осори давраҳои гуногуни замонамон як хел набудааст. Аз ҷумла, дар осори устод Рӯдакӣ 4 лексема: **рӯзгор, офаридгор, кирдгор** ва **омӯзгор** ба қор рафтааст, ки то имрӯз ғайланд.

Пасванди **-бон**

Дар китоби “Вожашиносии забони форсии миёна” [Саймиддинов, 2001] доир ба ин пасванд чунин оварда шудааст: “Пасванди **-bān/-wān** (<rāna – “поидан”, ав., ф.б. – rāu – маънои он дар сохтани исмҳои ғойил “поянда, нигоҳбон: zēndānbān» зиндонбон”, marzbān “марзбон”, rāsbān “посбон” дида мешавад” [79, 123-124]. Имрӯз дар забони тоҷикӣ вариантҳои ин пасванд дар шаклҳои **-бон, -вон, -вона** ва **-пона** вучуд дорад. Аз ҷумла, дар “Шоҳнома” гунаҳои **-бон** ва **-вон** ба қайд гирифта шуда, бо онҳо 30 калима сохта шудааст, ки қисме аз онҳо лексиконида шудаанд [ниг. 137, 80]. Дар § 199 “Грамматика” гуфта мешавад, ки “дар забони адабии ҳозираи тоҷик морфемаи **-бон** маънои луғавии худро барҳам дода, ба категорияи суффикси калимасоз гузаштааст. Ба категорияи калимасоз гузаштани **-бон** дар калимаҳои **мизбон, нигоҳбон, бодбон** ва **соябон** равшан зоҳир мегардад. Ин пасванд дар забони тоҷикӣ аз исмҳои моддӣ ва асоси замони гузаштаи феъл исмҳои ифодакунандаи шахс (**боғбон, галабон, осиебон, саройбон, дарбон, тарозубон**) ва номи ашё (**бодбон, соябон**) месозад” [13, 45].

Ҳамин гуна хусусият ҳанӯз ҳазор сол пеш дар осори устод Рӯдакӣ ба мушоҳида мерасад:

Охир, к-ором гираду начаҳад тез,

Дар-ш кунад устувор марди **нигаҳбон**. [14]

***

Барои парвариши чисм чон чӣ ранча кунам,
Ки хайф бошад рӯхулқудус ба **сағбонӣ**! [52]

***

Беҳуда мамон, ки **боғбонат** ба қафост,
Чун хок нишаста гиру чун бод гузар! [80]

Дар таҳқиқи О.Қосимов чун калимаи мустақилмаъно баррасӣ шуда, ӯ андешаи худро чунин баён кардааст: “Тарҷӣ дар ФАР (Фарҳанги арабӣ-русӣ – Қ. Ф.) ин арабӣ ишорат шудааст, вале мисолҳо гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки ин калима решаи ҳиндуэронии **behan** дошта, лотиниаш **tamaris dbrient** аст, бо **wan**, **wn**-и суғдӣ ва паҳлавӣ ҳамреша ва бо калимаҳои “**норван**” ва “**бун**”-и тоҷикӣ ба маънии **дарахти анор** ва **бех**, **решаи** дарахт пайванд аст:

В-ар-ш бибӯйӣ, гумон барӣ, ки гули сурх,

Бӯй ба ӯ доду мушку анбар бо **бон**.

Аз зулфи ту бӯйи анбару **бон** ояд,

З-он танг даҳон ҳазор чандон ояд. Рӯдакӣ.” [29, 19].

Ба ҳамин тариқ метавон гуфт, ки пасванди **-бон** роҳи дуру дарози таърихро тай карда, аз калимаи мустақилмаъно то унсури ёрирасон чун морфемаи нисбатан фаъол дар назму насри тоҷик хизмат кардааст.

Пасванди -ор

Ин пасванд ҳам аз воситаҳои грамматикӣ қадимӣ ба шумор меравад. Дар таҳқиқи мутахассисон [180; 194; 155; 152; 60; 75; 100; 182; 136; 79; 69] калимаҳои зиёде ба мушоҳида намерасад. Масалан, истифодаи ин пасванд дар забони форсии миёна аз тарафи Д.Саймиддинов баён шуда, онро баргирифта аз **tār** медонад ва бо он як калима мисол оварда мешавад. ӯ менависад, ки “дар форсии миёна дар мисоли **didor** метавон дар мавриди истифодаи **-ār** (<-tār) дар баёни исмҳои маънии омил қазоват кард. Вожаи **didor** дар форсии миёна дар маънои исми шахс истифода нашудааст. Ин вожа (аз асоси замони гузаштаи феъли **didan** ва пасванди исми шахс) муродифи исми маънии **wēnišn** ба маънои “биниш” мебошад. Аммо ба исмҳои маънӣ табдил гардидани теъдоде аз ин гурӯҳ исмҳо дар форсии нав тавсияи бештар

пайдо кардааст” [79, 130]. Ин ҳолатро дар баррасии О.Қосимов дидан мумкин аст, ки дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ 11 морфемаи луғавӣ сохтааст ва аз маъмул шудани он дар давраи баъдӣ дар адабиёти классикии тоҷик гувоҳӣ медиҳад. [136, 16-17].

Дар таҳқиқи шевашиносон пасванди бемаҳсул доништа мешавад. Аз ҷумла гуфта мешавад, ки “дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ бо ин пасванд хусусияти фарқкунандае дида намешавад. Вожаҳое, ки дар ин шеваҳо сохта шудаанд, лексемаҳои маъмули забони меъёр ё шакли шевагии онҳо мебошанд. Маҷмуан 7 воҳиди луғавӣ ба қайд гирифта шудааст: **харидор** (Шк.); **рафтор** (Дарв., Ғк., Қ.); **ғърифтор** (Вқ., Ванҷ); **сухтор** (Ғк., Чк.), **къштор** (Ванҷ, Дарв); **дидор** (Вқ., Дарв., Роғ). Бо ин қолаб калимаи **гаштор** (Шк.) ба қайд гирифта шудааст, ки дар забони адабӣ муодили рафтор ё кирдор дорад”. [69, 119].

Метавон гуфт, ки дар сарғаҳи адабиётмон ин пасванд дар шеъри устод Рӯдакӣ истифода шуда, бо он калимаҳои **дидор** (дидан, мулоқот, вохӯрӣ), **рафтор** (равиш, гашт, муомила), **кирдор** (рафтор, кор, амал) ба мушоҳида расиданд.

Дар байни калимаҳои номбурда вожаи **дидор** шаш маротиба ба маъноҳои дидан, мулоқот, вохӯрӣ ба кор рафтааст :

Набиди равшану **дидори** хубу рӯйи латиф,
Агар гарон буд, зӣ ман ҳамеша арзон буд. [12]

***

Ҳарчанд навбахор ҷаҳон аст ба ҷашм хуб,
Дидори хоҷа хубтар, он меҳтари ҳасиб. [20]

***

Дидор ба дил фурӯхт, нафрӯхт гарон,
Бӯса ба равон фурӯшаду ҳаст арзон.
Оре, ки чу он моҳ бувад бозаргон,
Дидор ба дил фурӯшаду бӯса ба ҷон! [96]

***

Ҳеч шодӣ нест андар ин ҷаҳон,

Бартар аз **дидори** рӯи дӯстон! [116]

Калимаи **кирдор** ба маънои рафтор, кор, амал истифода мешавад ва ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки пасванди –ор бо асоси **кардан** дар шакли тағйирёфтаи **кирд** калимаи нави **кирд** сохтааст. Дар шеъри устод Рӯдакӣ 4 бор ба қалам дода шудааст:

Басо дило, ки ба сони харир карда ба шеър,

Аз он сипас, ки ба **кирдори** сангу сандон буд. [12]

***

Боз ба **кирдори** уштуре, ки бувад маст,

Кафк барорад зи хашму зояд шайтон. [14]

Дар ҳайати калимаҳои хобкирдор ва зишткирдор низ ба назар мерасад. Дар калимаи **хобкирдор** шоир ин ақидаро талқин менамояд, ки кори дунё ҳама ба хоб монанд аст. Ин калима дар қолиби исму исм сохта шудааст:

Ин ҷаҳон пок **хобкирдор** аст,

Он шиносад, ки дил-ш бедор аст. [30]

Аммо калимаи зишткирдор дар қолиби сифату исм ба вучуд омада, маънои амали бади одамиро мефаҳмонад:

Дониши ӯ на хубу чеҳраш хуб,

Зишткирдору хубдидор аст. [30]

Дар калимаи **рафтор** қолиби асоси замони гузаштаи феъл ва пасванди –ор истифода шудааст:

Шуд даст зи кору рафт пой аз **рафтор**,

Ин баски ба сар задему он баски ба санг. [93]

Ба ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки ба далели таҳқиқи донишмандон ва истифодаи он дар шеъри Рӯдакӣ аз қадим то имрӯз пасванди –ор дар сохтани чанд калимаи мухтасар истифода мешавад ва яке аз пасвандҳои каммаҳсул ҳисобида мешавад.

Пасванди -гон

Тавре маълум аст, пасванди **-гон** унсури грамматикиест, ки ҳар исми муффрадро чамъ месозад ва алломорфҳои -он, -вон низ дорад. Аммо дар шеъри устод Рӯдакӣ дар калимаҳои **бозаргон, гаравгон, озодагон** ва **меҳргон** калимасоз ба назар мерасанд, зеро маъноӣ асосҳои калимаҳоро дигаргун менамояд, ки шакли танҳоро дорад:

Оре, ки чу он моҳ бувад **бозаргон**,
Дидор ба дил фурӯшаду бўса ба чон! [96]

***

В-ар ба набард оядаш ситораи Баҳром,
Тӯшаи шамшери ӯ шавад ба **гаравгон**. [17]

***

Шодии Буҷаъфар Аҳмад ибни Муҳаммад,
Он меҳи **озодагону** мафҳари Эрон! [15]

Аз вожаи меҳр номи чашн сохтааст:

Малико, чашни **Меҳргон** омад!
Чашни шоҳону хусравон омад! [21]

Пасванди **-гон** дар осори шоир бо вазифаи шаклсозииш низ истифода шудааст ва калимаҳои **девозагон** ва **баччагон** гувоҳи ин маънӣ аст, ки шакли чамъро доранд:

Девонагони беҳушамон хонанд,
Девонагон наем, ки мастонем! [46]

***

Чаҳоно, чунинӣ ту бо **баччагон**,
Ки гаҳ модарӣ, гоҳ модандаро! [49]

Дар калимаи **зиндагонӣ** ҳам ба мушоҳида мерасад, аммо ин ҷо пасванди мураккаби гонӣ аст, на унсури **-гон**:

Зиндагонӣ, чи кутаху чи дароз,
На ба охир бимурд бояд боз?! [57]

Бо ҳамин метавон гуфт, ки пасванди **-гон** дар осори Рӯдакӣ ду вазифа: шаклсозии калимасозӣ дорад, аммо чандон сермаҳсул нест.

Пасванди -истон

То замони устод Рӯдакӣ дар забони форсии миёна ин пасванд дар шакли -stan ва -istan истифода мешудааст [158, 34]. Доир ба ин масъала муҳаққиқ Д. Саймиддинов бо В. С. Расторгуева ҳамақида буда, чунин андеша дорад: “Морфемаҳои исми маконсоз дар забони форсии миёна, ки аз шаклҳои эронии бостон мерос гирифта шудааст, чунинанд: **-stān /-ēštān**, ки аз решаи **sta** (истодан) рӯидааст, бо исмҳои мушаххаси маънӣ ҳамнишин шуда, исми макон сохтааст: **dibiristān** (дабиристон), **dādestān** (додгоҳ) бемористон ва ғ. [79, 127].

Мисли забони давраи адабиёти классикиамон дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ аз унсурҳои грамматикӣ серистеъмол ба шумор меравад. Дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ “дар шакли **-истон** ва пас аз садонок **-стон**, дар назм инчунин **-ситон** истифода шуда, бо исмҳои гуногуни моддию маънӣ омада, исмҳои моддию маънӣ ва макон сохта, хеле серистеъмол гардидааст” [13, § 219].

Дар сарғаҳи адабиёти классикиамон, махсусан, дар шеърӣ устод Рӯдакӣ чандон ғаёлу серистеъмол нест. Мутобиқи маводи дасти мо дар калимаҳои **гулистон**, **бедистон**, **Сичистон** омада, макону фаровонии асоси калима ва номи чуғрофӣ сохтааст. Ҳар кадоме аз ин калимаҳо ба андозаи як бор дар осори шоир дида мешаванд:

З-он майи хушбӯй соғаре биситонад,
Ёд кунад рӯйи шаҳрери **Сичистон**. [15]

***

Ҳон, ташначигар, маҷӯй з-ин боғ самар,
Бедистонест ин риёзи ба ду дар, [80]

***

Зуфт шавад родмарду суи диловар,
Гар бичашад з-ӯю рӯйзард **гулистон**. [15]

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки Устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар ашъори худ аз шакли пурраи унсури қадимии исмсози –**истон** истифода кардааст.

Пасванди **-сор** ва **-зор**

Мутобиқи маълумоти Д.Саймиддинов морфемаҳои маконсози забони форсии миёна, ки аз шаклҳои эронии бостон мерос гирифтаанд, дар баробари **-stān /-ēštān** морфемаи **-zār: kārezār** (корзор), **gulzār** (гулзор) ва морфемаи каммаҳсули **-sār** дар вожаи сангсор (*sangsār*) [79, 127] мебошанд. Дар ГЗАХТ пасванди бемаҳсул қаламод мешавад. Ин пасванд “бо чанд исми конкрет омада, макон ва фаровонии онҳоро мефаҳмонад: **кӯҳсор, чашмасор, шохсор**” [13, §220]. Муҳаққиқ Ш. Рустамов морфемаи мазкурро бемаҳсул ба қалам медиҳад ва менигорад, ки: «бо ду-се калима омада, макон ва фаровонии онҳоро мефаҳмонад: **кӯҳсор, чашмасор, шохсор**» [75, 135], ки бо маводи ГЗАХТ мувофиқ аст. Муҳаққиқи шеваи чанубӣ ва чануби шарқӣ С.Раҳматуллозода дар шеваҳои мазкур калимаҳои **тағнасор, хоксор, хунсор//хънсор** (хуншор, хунолуд), **шармсор, куҳсор//кӯҳсор, сангсор** (серсанг), **боронсор** (сербориш), **рӯҳсор, палангсор** (макони палангон) яъне 9 калимаро бо пасванди –**сор** таҳлил менамояд, ки аз нисбатан сермаҳсул будани он дар шеваҳо гувоҳӣ медиҳад. [69, 116].

Дар ашъори устод Рӯдакӣ ду калима – **кӯҳсор** ва **шохсор** бо пасванди –**сор** дида шуд, ки то имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ маъмуланд. Дар шеъри шоир ин калимаҳо ҳар кадом як бор истифода шудаанд:

Булбул ҳаме бихонад дар **шохсори** бед,

Сор аз дараhti сарв мар ўро шуда мучиб. [20]

***

Або барку бо частани соиқа,

Або ғулғули раъд дар **кӯҳсор**. [22]

Дар робита ба пасванди **-зор** В.С.Расторгуева дар забони форсии миёна шакли –**šār** доштани онро қайд мекунад ва онро пасванде медонад, ки макони

фаровонии ашёро мефаҳмонанд [158, 30]. Бо ҳамин хусусият дар забони адабиёти классикӣ ва забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ маънидод шуда, чун пасванди сермаҳсул доништа мешавад ва макону фаровонии асоси вожаҳоро мефаҳмонад..

Дар ашъори шоир танҳо дар калимаи **киштзор** дида шуд, ки аз кам истифода шудани он дар назми шоир гувоҳӣ медиҳад:

Маро чуди ӯ тоза дорад ҳаме,

Магар чудааш абр асту ман **киштзор**. [22]

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки пасвандҳои -сор ва -зор ба унвони муродифи пасванди -истон чихати нишон додани фаровонии асоси калимаи сохта аз замони қадим то имрӯз хизмат менамояд.

Пасванди -вар

Яке аз пасвандҳое, ки аз забонҳои бостон маншаъ дорад, пасванди -вар мебошад. Тибқи таҳқиқи донишмандон, аз ҷумла В. С. Расторгуева дар забони форсии миёна шакли -var//ovar [158, 36] ва мутобиқи баррасии Д.Саймиддин шакли -war (<bara «баранда») [79, 124] дошта, исму сифатсоз аст. Дар забони пашту шакли -awar, -awar//war, -wer дошта сифат месозад [150, 148-149.]. Дар “Ғиёс-ул-луғот” калимаи **ганҷур** сохта бо **-вар** доништа мешавад: “Ганҷур–ҳазинадор; дар асл ганҷвар буд, мураккаб аз **ганҷ** ва калимаи **вар**, ки ба маънии доранда ва худованд аст. Пас **вар** вовро ба чихати тахфифи талаффуз замима дода, вовро сокин карданд. Ва ҳамин ҳол аст **ранҷур** ва **муздурро** [193, ҷ.2, 198].

Имрӯз дар забони тоҷикӣ [13, 112; 100, 292-296; 136, 15; 87, 20], форсӣ [119; 54, 19], дарӣ [129; 130; 66] ва шеваҳои забони тоҷикӣ [69, 45] барои сохтани исму сифатҳо истифода мешавад. Муҳаққиқони мазкур бо ин унсуре грамматикӣ калимаҳои **суханвар**, **ҷонвар**, **сарвар**, **дастовар**, **бахравар**, **донишвар** **кинвар**//**кинвар**, **муздар**, **шиновар** **пешавар**, **пилавар**, **хунарвар**, **номвар**, **ҷонвар**, **адабвар**, **теннисвар**, **ҳамлаварро** зикр намудаанд. Дар баррасии Ш. Кабиров истифодаи калимаи **гушвар** дар шеъри

Мавлонои Балхӣ ба назар мерасад. Муҳаққиқ менигорад, ки “Мавлоно дар байти зер:

Гӯшвар як бор хандад, кар ду бор,

Чунки лоғ имло кунад, ёрӣ биёр.

вожаи «**гушвар**»-ро ҳамчун тазоди калимаи **кар** эҷод намудааст, ки месазад онро имрӯз мавриди истифода қарор дод ва ғ.” [25, 95]

Дар байни калимаҳои номбаршуда вожаи **диловар** ва **забоновар**, ки дар шеъри устод Рӯдакӣ истифода шудааст, дида намешавад. Сабаби ин дар он аст, ки калимаҳои мазкур бо пасванди **-вар** сохта нашудаанд. Онҳо аз исм ва асоси замони ҳозираи феъли овардан ба вучуд омадаанд. Калимаҳои бо ҳамин қолибро муҳаққиқ О.Қосимов дар “Шоҳнома” сохташуда аз гунаи пасванди **-вар** яъне **-овар** медонад ва калимаҳои зеринро мисол меорад: **чанговар, диловар, дастовар, кундовар, париндовар, чигаровар, гардановар, тановар, забоновар** [136, 15]. Бо таъя ба таърихи баромади **-вар** аз **-var //ovar** [158, 36] метавон гуфт, ки қаробате ба сохташавиҳои онҳо мавҷуд аст, аммо дар замони муосир асосҳои калимаҳо гувоҳи онанд, ки онҳо ба ҳиссаҳои мустақили нутқ (исму феъл) марбут буда, бо пасванд сохта нашудаанд. Аз ҷумла, дар шеъри устод Рӯдакӣ:

Зуфт шавад родмарду сушт **диловар**,

Гар бичашад з-ӯю рӯйзард гулистон. [15]

***

В-ар на маро Буумар **диловар** кардӣ,

В-он гаҳ дастурии гузидаи Аднон. [18]

***

Он **забоновару** забонаш не,

Хабари ошиқон кунад тафсир. [38]

Дар назми устод Рӯдакӣ калимаи **номвар** ба чашм мерасад, ки маҳз бо пасванди **-вар** шаклу маънои асоси калимаро тағйир додааст ва як маротиба истифода шудааст:

Кучо ба гетӣ будаст **номвар** дехқон,

Маро ба хонаи ӯ сим буду хумлон буд. [12]

Ҳамин тариқ, пасванди **-вар** яке аз унсурҳои сарфии қадимии забонамон буда, аз қадим то имрӯз истифода мешавад, аммо дар шеъри Рӯдакӣ бо як калима ишора ба мавҷудияти ин гуна воситаи калимасоз мебошад.

Дар осори устод Рӯдакӣ як қатор пасвандҳое, дида мешаванд, ки имрӯз нисбатан калимаҳои зиёдтар сохтаанд, аммо дар шеъри шоир як ё ду бор истифода гардидаанд. Аз ҷумла, пасванди **-ин**. Ин пасванд бо калимаи **чавин** истифода шуда, ду маънӣ дорад, яке аз ҷӣ ба вучуд омадани нон ва дуҷум номи нон аст. Дар мисраҳои зерин ба номи нон далолат мекунад:

Басо касо, ки барасту фарахша бар хонаш,

Басо касо, ки **чавин** нон ҳаменаёбад сер. [104]

Бо пасванди **-шан** дар назми шоир калимаи гулшан ду маротиба истифода мешавад, ки имрӯз ҳам дар ҳамон шаклу маъно мутадовил аст:

Набиди равшан, чу абри баҳман

Ба назди **гулшан** чаро наборӣ?! [34]

***

Чамани ақро хазонӣ агар,

Гулшани ишқро баҳор туй! [58]

Бо пасванди **-ол** ҳам як калима (чангол) аст, ки аз каммаҳсул будани ин пасванд дарак медиҳад ва ин ҳолат то имрӯз идома дорад:

Агар ин май ба абр-андар ба **чанголи** уқоб астӣ,

Аз он то нокасон ҳаргиз нахӯрдандӣ, савоб астӣ! [26]

Дар вожаи чангол бо қаринаи **-ул** истифода шудани пасванди **-ол** ҳам дар як маврид ба назар мерасад:

Зулфаш бикашӣ, шаби дароз андозад,

В-ар бикшойӣ, **чангули** боз андозад. [28]

Бо пасванди **-ваш** ҳам як вожа – **париваш** дида шуд:

Гӯрӣ кунему бода хурему бувем шод,

Бӯса диҳем бар ду лабони **паривашон**. [48]

Дар асоси маводи дасти мо бо пасвандгунаҳои **–када** ва **–дон** калимаҳои **оташкада**, **хокдон** ва **занахдон** сохта шудааст, ки дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ҳам, комилан, ба маънои шеъри устод Рӯдакӣ истифода мешаванд:

Эй он, ки ман аз ишқи ту андар чигари хеш,

Оташкада дорам саду бар ҳар мижае жӣ! [111]

***

Ганчи заре буд дар ин **хокдон**,

К-ӯ ду чахонро ба чаве мешумурд. [119]

***

В-он **занахдон** ба себ монад рост,

Агар аз мушк хол дорад себ! [25]

Бо ҳамин метавон гуфт, ки дар ташаккули калимаҳои сохта дар шеъри устод Рӯдакӣ пасвандҳои **-ӣ//–гӣ, -а, -ак, -иш, -гоҳ, –гор, -бон, -ор, -гон, -истон, -сор, -зор, -вар, -шан, -ол, -ваш, -када** ва **-дон** истифода шуда, хусусиятҳои калимасозии гуногун доранд. Қисме сермаҳсул ва барҳи дигар каммаҳсул ва ё бемаҳсул мебошанд, ки дар боло нишон дода шуданд.

2.3. Пасвандҳои сифатсоз дар назми устод Рӯдакӣ

Мутобиқи маълумоти фасли “Суффиксҳои сифатсоз”-и ГЗАХТ [1985] дар забони тоҷикӣ барои сохтани сифатҳои пасвандҳои **-ӣ** (**-гӣ, -вӣ**), **-она** (**-гона**), **-нок, -манд, -ин** (**-гин**), **-ина, -а(-я), -ак** (**-як**), **-акак** (**-якак**), **-акӣ, -чак, -они, -вар, -вор, -гун, -гар, -ам, -ук, -ик, -огин, -осо** (**-со**), **-ваш, -фом, -сор, -о, -он** хизмат мекунанд, дараҷаи корбурди онҳо яксон нест. Тибқи осори устод Рӯдакӣ маълум мегардад, ки ҳамаи онҳо дар шеъри шоир дида намешавад. Пасвандҳои сифатсозии осори устодро метавон ба таври зер гурӯҳбандӣ кард:

2.3.1. Пасванди **-ӣ**

Пасванди **-ӣ** зимни сифатсозӣ ҳам яке аз унсурҳои грамматикӣ нисбатан ғаъол ба шумор меравад. Дар назми устод Рӯдакӣ нисбат ба дигар пасвандҳои калимаҳои зиёдтар сохтааст. Ин пасванд дар забони адабии тоҷикӣ

гунаҳои -гӣ ва -вӣ дорад, аммо дар осори Рӯдакӣ бо ин гунаҳо мисол ёфт нашуд. Мисли забони адабии тоҷикии кунунӣ зимни сифатсозӣ дар назми Рӯдакӣ ҳам бо калимаҳои гуногуни мансуб ба гурӯҳҳои лексикӣ-грамматикӣ омада, асосан, сифатҳои нисбӣ месозад, ки онҳоро чунин овардан мумкин аст

1. Бо калимаҳои исмии марбут ба миллат ва кишварҳо омада, нисбат доштани чизеро ба онҳо мефаҳмонад. Аз ҷумла, пасванди **-ӣ** бо вожаи **Ҳинд** васл шуда, калимаи **ҳиндӣ** месозад, ки дар ибораи **теғи ҳиндӣ** мансубияти теғро ба кишвари Ҳинд нишон медиҳад:

Ба теғи **ҳиндӣ**, гӯ, дасти ман чудо бикунанд,
Агар нагирам рӯзе ман остини туро. [32]

Бо калимаи **Яман** дар ибораи **ақиқи яманӣ** мансубияти санги сурхи киматбаҳо ба кишвари Яман фаҳмида мешавад:

Чанд аз ӯ сурх чун ақиқи **яманӣ**,
Чанд аз ӯ лаъл чун нигини Бадахшон. [14]

Ҳамчунин, бо вожаи Юнон калимаи юнонӣ сохтааст, ки нисбаи доштани онро ба ҷӯйе, ки обаш хушк шудааст, мефаҳмонад:

Маро зи мансаби таҳқиқи анбиёст насиб,
Чӣ об ҷӯям аз ҷӯйи хушки **юнонӣ**?! [52]

Калимаи **тотор** номи халқеро ифода мекунад, ки забонаш мансуб ба гурӯҳи забонҳои туркӣ аст. Дар назми устод Рӯдакӣ дар шакли **татор** бо пасванди **-ӣ** васл шуда, барои ифодаи нисбат доштани буге ва ё нигоре ба ин халқ истифода шудааст:

Гули баҳорӣ, бути **таторӣ**,
Набид дорӣ, чаро наёрӣ?! [34]

2. Пасванди **-ӣ** бо калимаҳои ифодакунандаи номи умумии этнос чун исми ҷинс омада, ба мансубияти асоси калима далолат мекунад. Ба ин маънӣ калимаҳои **одам** ва **мардум** чун асоси калимасозӣ хизмат мекунад:

Шеби ту бо фарозу фарози ту бо нишеб,
Фарзанди **одамӣ** ба ту- андар ба шебу теб. [20]

***

Май орад шарафи **мардумӣ** паид,
Озоданажод аз дирамхарид. [36]

Ҳамчунин, ба номи Ҳотами Той васл шуда, дар шакли Ҳотами Тойӣ мансубияти шахсеро ба сифатҳои саховатмандии ин шахси босаҳо ифода мекунад:

Ҳотами **Тойӣ** туй андар саҳо,
Рустами Дастон туй андар набард. [40]

3.Бо исмиҳои моддию маънӣ омада, мансубиятро ба асосҳои калима мефаҳмонад. Дар иҷрои ин вазифа бо вожаҳои **ошиқ** ва **хоқ** васл мешавад.

Бо калимаи **ошиқ** васл шуда, ба ҳайси сифати нисбӣ мавсуфи вожаҳои васваса ва ғам мебошад:

Эзади мо васвасаи **ошиқӣ**
Аз ту пазирад, напазирад намоз! [54]

***

Ба ту боз гардад ғами **ошиқӣ**,
Нигоро, макун ин ҳама зиштёд! [103]

***

Қолаби хокӣ сӯйи **хоқӣ** фиканд,
Ҷону хирад сӯйи самовот бурд. [119]

4.Бо калимаҳои ифодакунандаи замону макон омада, мансубияти замонию макониро мефаҳмонад. Бо ин хусусият дар шеъри устод Рӯдакӣ бо калимаҳои саҳар (1 бор), баҳор (3 бор), ҳисор (1 бор) ва раҳ (1 бор) илҳок мегардад. Мисолҳо:

Бо калимаи **саҳар**:

Сапеду симрада буду дурру марҷон буд,
Ситораи **саҳарӣ** буду қатраборон буд. [11]

Бо калимаи **баҳор**:

Гули **баҳорӣ**, бути таторӣ,
Набид дорӣ, чаро наёрӣ?! [34]

***

Боз бад-он гаҳ ки май ба даст бигирад,
Абри **бахорӣ** чун ӯ наборад борон.
Абри **бахорӣ** чуз оби тира наборад,
Ӯ ҳама дебо ба тахту зарр ба анбон. [17]

Бо калимаи **ҳисор**:

Хуршедро зи абр дамад рӯй гоҳ-гоҳ,
Чунон **ҳисорие**, ки гузар дорад аз рақиб. [20]

Бо калимаи **рах**:

Узри **рахӣ** заъфу нотавонию пирӣ,
К-ӯ ба тани хеш аз ин наёмад меҳмон. [18]

5. Бо сифатҳои аслии омада, калимаҳои нави таъкидӣ месозад:

Бо сифати **тор** (торик) ду бор истифода гардидааст:

Фарр бад- ӯ ёфт мулки тираву **торӣ**,
Адн бад-ӯ гашт низ гетии вайрон. [16]

Дар чойи дигар:

Абре падид нею кусуфе не,
Бигрифт моҳу гашт чаҳон **торӣ**. [17]

Бо сифати **соф** як маротиба дида шуд:

Чун бинишинад тамому софӣ гардад,
Гунаи ёкути сурх гираду марҷон. [14]

Бо сифати **осон** як маротиба ба мушоҳида расид:

Он чи бо ранҷ ёфтишу ба зуд,
Ту ба осонӣ аз газофа мадеш! [120]

Бо калимаи **тамом** илҳоқ шуда, зарф сохтааст, ки замони иҷрои амалро ифода мекунад:

То нахӯрад шир ҳафт маҳ ба **тамомӣ**
Аз сари урдибиҳишт то буни обон. [14]

Ба назар чунин мерасад, ки дар калимаи **гиромӣ** садоноки “ӣ” пасванди калимасоз бошад, аммо асоси калима - гиром дар фарҳангҳо чун моддаи

луғавӣ дар шакли алоҳида дода нашудааст ва ба ин маънӣ вай як вожа ҳисобида мешавад:

Чони **гиромӣ** ба падар боздод,
Колбади тира ба модар супурд. [119]

Бо ҳамин, метавон гуфт, ки пасванди **-ӣ** ҳамчун унсури муштараквазифа дар сохтани сифатҳо дар шеъри шоир истифода шуда, сифатҳои нисбӣ месозад ва нисбатан фаъол аст.

2.3.2. Пасванди **-он**

Хусусияти асосии ин пасванд шаклсозӣ аст ва дар баёни шумораи чамъ яке аз унсурҳои асосӣ буда, гунаҳои **-гон** ва **-вон** низ дорад, ки ба ҳамагон маълум аст ва дар осори илмию таълимӣ зикр гардидааст.

Дар баробари ин, мутахассисон хосиятҳои калимасозии онро дар доираи исму сифат зикр кардаанд. Дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ пасванди **-он** “аз асоси замони ҳозираи феъл сифатҳои аслие месозад, ки ба ҳислате доро будани ашёро (предмет) мефаҳмонанд” [13, 121]. Муҳаққиқи забони форсӣ Л. С.Пейсиков таърихи пайдоиши ин пасавандро нишон дода, хосиятҳои калимасозии онро зикр менамояд [152, 175-176].

Дар шеваҳои забони тоҷикӣ калимаҳои месозад, ки ба маросимҳои мардумӣ марбутанд ва дар доираи исм истифода мешавад [35, 28; 69, 88].

Зимни калимасозӣ дар шеъри шоир бо асосҳои исмию сифатию феълӣ омада, калимаҳои **човидон, шодон, чӯшон, нигарон, тобон, гардон, рахшон, сӯзон, ғуррон, ларзон, чунбон, нолон, хандон, ғамон** сохтааст.

Дар ибораҳои **чароғи тобон** ва **хуршеди тобон** сифатсозии пасванди **-он** аз асоси замони ҳозираи феъли **тоб** равшан маълум аст:

Маро бисуду фурӯ рехт, ҳар чӣ дандон буд,
Набуд дандон, ло бал чароғи **тобон** буд. [11]

***

Он гаҳ агар ними шаб дараҷ бигушой,
Чашмаи хуршедро бибинӣ **тобон**. [14]

Калимаи **сӯзон** дар шеъри шоир ду бор истифода шуда, дар ибораҳои **оташи сӯзон** ва **дили сӯзон** муайянкунандаи оташ ва дил мебошад. Ибораи аввал ба маънои аслӣ, дуҷумлӣ ба маънои маҷозӣ омада, бадеияти шеъри шоирро таъмин кардаанд.

Душман ар аждаҳост, пеши синонаш,
Гардад чун мум пеши оташи **сӯзон**. [17]

***

Боз чу ояд ба ҳушу ҳол бибинад,
Чӯш барорад, бинолад аз дили **сӯзон**. [14]

Ҳамчунин, дар ибораҳои **чаҳони гардон**, **чаҳони ларзон**, **кӯҳи чунбон**, **оҳуи нолон**, **шоҳи хандон**, **андуҳи чӯшон** сохташавии сифатҳои аслӣ тавассути пасванди **-он** ба мушоҳида расида, дар шеъри шоир ҳар кадом як маротибагӣ истифода шудааст:

Чаҳон ҳамеша чу чашмест гирду **гардон** аст,
Ҳамеша, то бувад оин-ш, гирдгардон буд. [11]

***

В-ар-ш бибинӣ Сифандёр гаҳи разм,
Пеши синонаш чаҳон давидию **ларзон**. [17]

***

Гарчи ба ҳангоми ҳилм кӯҳи тани ӯй,
Кӯҳи Сиём аст, ки кас набинад **чунбон**. [17]

***

Он малики Нимрӯзу хусрави пирӯз,
Давлати ӯ юзу душман оҳуи **нолон**. [17]

***

Чун-ш бигардад набид чанд ба шодӣ,
Шоҳи чаҳон шодмону хурраму **хандон**. [15]

***

Гоҳ забар зер гардад аз ғаму гаҳ боз,
Зер забар ҳамчунон зи андуҳи **чӯшон**. [14]

Калимаҳои **човид**, **шод** ва **ғам** исмҳои маънианд, ки **–он** бо онҳо васл мегардад. Хангоми бо исми **ғам** ҳамроҳ шуда, вожаи **ғамон** сохтан хусусияти шаклсозии пасванди **–он** бартарӣ дорад ва ғайримаъмулӣ бошад ҳам, калимаи **ғамро** чамъ бастааст ва бо пасванди **–ҳо** (**ғамҳо**) муродиф шудааст:

То бишканӣ сипоҳи **ғамон** бар дил,
Он бех, ки май биёрию бигсорӣ! [37]

***

З-оғоз ба бӯса меҳрубон кард дилам,
Имрӯз нишонаи **ғамон** кард дилам! [95]

Бо асосҳои сифатии **човид** ва **шод** омада, зарфҳои тарзи амал месозад, барои шарҳи феъли ҷумлаҳо истифода шудааст:

Ҳар он ки Эзадаш ин ҳар чаҳор рӯзӣ кард,
Сазад, ки шод зияд **човидону** ғам нахурад. [56]

***

Басо, ки маст дар ин хона будаму **шодон**,
Чунон-к чоҳи ман афзун буд аз судуру мулук. [60]

***

Худ бихӯрад нӯшу авлиёш ҳам эдун,
Гӯяд ҳар як, чу май бигирад **шодон**. [15]

Калимаҳои **нигарон**, **рахшон** ва **ғуррон**, ки бо **–он** сохта шудаанд, ҷузъи номии феълҳои таркибии **нигарон будан**, **рахшон гаштан** ва **ғуррон будан** шудаанд:

Ҳар шаб **нигаронам** ба Яман, то ту баройӣ,
Зеро ки Суҳайлию Суҳайл аз Яман ояд. [35]

***

Марди ҳарас кафкҳош пок бигирад,
То бишавад тирагишу гардад **рахшон**. [14]

***

Хор намояд-т жандапил бад-он гоҳ,
В-арчи бувад масту шергаштаву **ғуррон**. [17]

Ҳамин тавр, бо пасванди -он чанде аз калимаҳо сохта шудааст, ки дар онҳо чун асос асосан сифату асоси замони ҳозираи феъл сахм доранд.

2.3.4. Пасванди -а

Тавре зимни баррасии хусусиятҳои исмсозии пасванди -а зикр гардид, мутобиқи маълумоти тадқиқоти илмию таълимӣ ин унсури калимасоз дар сифатсозӣ нисбатан каммаҳсул аст. Ҳамин хусусият дар шеъри устод Рӯдакӣ ҳам ба мушоҳида мерасад. Дар ибораҳои **чигари сӯхта**, **мафраши фиканда** ва **дили баста** сифатҳои сохта барои нишон додани аломати ашё омадаанд:

Бӯйи **чигари сӯхта** олам бигирифт,
Гар нашнидӣ, зиҳӣ димоғе, ки турост! [87]

***

Дар манзили ғам фиканда мафраш моем,
В-аз об ду чашм дил пуроташ моем. [76]

***

Дил хаставу **бастаи** мусалсалмӯест,
Хунгаштаву куштаи бути ҳиндуест. [88]

Шеъри устод Рӯдакӣ ва муқоисаи он бо ҳолати имрӯзаи забони адабии тоҷикӣ гувоҳи он аст, ки аз давраи бостон то имрӯз хусусияти каммаҳсулии пасванди -а дар сифатсозӣ тағйир наёфтааст.

2.3.5. Пасванди -вор

Ин пасванд таърихи қадим дорад. В.С.Расторгуева шакли **-var** доштани онро дар забони форсии миёна зикр карда, исму сифатсоз маънидод мекунад [158, 35]. Аммо муаллифони ГЗАҲТ зарфу сифатсоз будани онро ба қалам дода, исм сохтанашро нишон намедиханд [13, 41].

Дар маводе, ки дар дасти мо мавҷуд аст, бо -вор сохтани исмҳо дида нашуд, аммо дар ФЗТ сохтани калимаи **гӯшвор** [200, 308] ва **сӯгвор** [201, 286] ба чашм мерасад ва дар моддаи луғавии **гӯшвор** мисолаш аз устод Рӯдакӣ аст:

Ба як гардиш ба шоҳаншоҳӣ орад,
Дихад дайҳиму тоҷу гӯшворо. [ФЗТ, 1969, 308]

Дар шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқии забони тоҷикӣ ҳам калимаҳои зеринро сохтааст, ки марбут ба исми маънидод шудаанд: **почумавор, къртавор, тоқивор // тоқувор // тоқъвор, танавор, чумавор, пошвор, умедвор // ғамедвор, бьзъргвор**” [69, 85, 120].

Дар шеъри А.Рӯдакӣ дар ҳайати ибораҳои **чархи бузургвор, марди сӯгвор, панде озодвор, тақуки шохвор** калимаҳои **бузургвор, сӯгвор, озодвор ва шохвор** хусусияти калимасозӣ зоҳир карда, бар эзоҳии муайяншавандаҳо омадаанд:

Чархи бузургвор яке лашкаре бикард,
Лашкар-ш – абри тираву боди сабо – нақиб. [20]

***

Он абр бин, ки гиряд чун **марди сӯгвор**
В-он раъд бин, ки нолад чун ошиқи қаиб. [20]

***

Замона **панде озодвор** дод маро,
Замонаро чу нақӯ бингарӣ, ҳама панд аст. [51]

***

Хӯр ба шодӣ рӯзгори навбаҳор,
Май гусор андар **тақуки шохвор!** [111]

Дар байтҳои зерин пасванди **–вор** калимаи **сазовор** сохтааст, ки дар ҳайати феъли таркибии **сазовор будан** (ҳарчанд феъли ёвари **будан** ба ҳодисаи эллипсиз гирифтор шудааст) истифода шудааст:

Чуз ба **сазовори** мир гуфт надонам,
В-арчи Қарирам ба шеъру Тойию Ҳассон. [18]

***

Эй он ки ғамгинию **сазоворӣ**,
В-андар ниҳон сиришк ҳамеборӣ. [37]

Бо ҳамин, метавон гуфт, ки дар осори шоир ҳам пасванди **–вор** мисли забони форсии миёна дар сохтани исми сифатҳо иштирок карда, нисбатан

каммаҳсул аст ва тавре болотар ишора шуд, ин хусусият дар забони адабии тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ низ мушоҳида мешавад.

2.3.6. Пасванди –ин

Дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ пасванди -ин (-гин) “аз исмҳои маънӣ ва баъзан конкрет сифатҳои аслие месозад, ки ба маънои решаи калима монанд ва доро будани предметро мефаҳмонанд” [13, 119]. Бо ҳамин хусусият ханӯз дар забони устод Абуабдулло Рӯдакӣ дида мешавад. Дар ибораҳои гунаи ғамгин, майи ақиқин, зулфайни анбарин, дасти рангин, мӯйи мушкин калимаҳои сифатӣ аз асосҳои исми сохта шуда, бар эзоҳии муайяншавандаҳо омада, монандиро мефаҳмонанд:

Тезии шамшер дораду равиши мор,
Колбади ошиқону гунаи ғамгин. [72]

***

В-он ақиқин майе, ки ҳар кӣ бидид,
Аз ақиқи гудохта нашнохт. [27]

***

Гирифт хоҳам зулфайни анбарини туро,
Ба бӯса нақш кунам барги ёсамини туро. [32]

***

Нопасуда ду даст рангин кард,
Ночашида ба торак-андар тохт. [27]

***

Гулранг шавад, чу рӯй шӯйӣ, ҳама чӯ,
Мушкин гардад, чу мӯ фишонӣ, ҳама кӯ! [80]

Дар байти зерин калимаи аз ибораи мӯйи мушкин калимаи мураккаби тобеи мушкинмӯй сохта шудааст, монандии мӯйро ба мушк нишон медиҳад:

Ҳама чӣ донӣ, эй моҳрӯйи мушкинмӯй,
Ки ҳоли банда аз ин пеш бар чӣ сомон буд? [11]

Ҳамин тариқ, хусусияти сифатсозии пасванди –ин ханӯз ҳазор сол пеш мавҷуд буд ва дар гузашти асрҳо калимаҳои зиёде сохтааст, ки бо хусусиятҳои гуногуни худ фарқ мекунанд [ниг.: 13, 119].

2.3.7. Пасванди -манд

Дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ пасванди -манд чун унсури сермаҳсул қаламдод мегардад: “Аксар аз исмҳои маънӣ сифатҳои аслие месозад, ки ба аломат, ҳислат ва ҳосият доро будани предметро фаҳмонанд” [13,118]. Бо ҳамин хусусият ханӯз дар замони Абуабдулло Рӯдакӣ истифода мешуд.

Дар шеъри А.Рӯдакӣ калимаҳои **дардманд**, **орзуманд**, **хирадманд** бо пасванди -манд сохта шуда, аломати ашӯро ифода мекунанд ва калимаҳои сохта дар ҳайати ибораҳои ҷаҳони **дардманд**, каси **орзуманд**, фарзанди **хирадманд**, дини **хирадманд** барои шарҳи муайяншавандаҳо хизмат мекунанд:

Якчанд рӯзгор ҷаҳон **дардманд** буд,
Беҳ шуд, ки ёфт бӯйи суман, бодро табиб. [20]

***

Ба рӯзи неки касон, гуфт, ғам махӯр зинҳор,
Басо касо, ки ба рӯзи ту **орзуманд** аст. [51]

***

Ой, дарего, ки хирадмандро
Бошад фарзанду **хирадманд** не! [63]

***

Эй бор Худой, эй ниғори фитна,
Эй дини **хирадмандро** ту раҳна! [109]

2.3.8. Пасванди –анда

Яке аз воситаҳои калимасозии қадимии забони тоҷикӣ пасванди **-анда** мебошад. Дар забони тоҷикӣ сифатҳои феълие, ки бо пасванди -анда сохта шудаанд, “бо қабули ҳама гуна воситаҳои морфологӣ ба исм

мегузаранд” [13, 53]. Ҳамчун воситаи исму сифатсоз дар забони адабиёти классикӣ қаламдод шудааст [31, 130; 134, 19]. Дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бо гунаи савтии -анда 16 воҳиди луғавии исмӣ сохтааст [69, 41].

Дар ашъори устод Рӯдакӣ дар сохтани исму сифат иштирок мекунад. Дар ҳайати калимаҳои **бодадиҳанда, тобанда, поянда, раванда** истифода шудааст. Дар ҳайати ибораҳо хусусияти сифатии онҳо бо нишон додани аломати ашё хубтар равшан мегардад.

Бути бодадиҳанда:

Бодадиҳанда буге бадеъ зи хубон
Баччаи хотуни турку баччаи хоқон. [15]

Талъати тобанда ва неъматии поянда:

Талъат **тобандатар** зи талъати хуршед,
Неъмат **пояндатар** зи Ҷудию Саҳлон! [19]

Ланги раванда:

Ланги **равандаст**, гӯш нею суханёб,
Гунги фасеҳ аст, чашм нею чаҳонбин. [72]

Калимаи мураккаби **ғуррандашар** аз ибораи **шерии ғурранда** сохта шуда, дар он пасванди -анда сифати аслии ифодакунандаи аломати ашё сохтааст:

Оху ба дашт агар бихӯрад қатрае аз ӯ,
Ғуррандашар гардаду н-андешад аз паланг! [55]

Калимаҳои **донанда** ва **тарсанда**, ки тавассути пасванди -анда сохта шудаанд, чун ҷузъи номии феълҳои таркибии номӣ дар шакли **донанда гуфтан** ва **тарсанда будан** истифода шудаанд:

“Зих” доноро гӯянд, ки донанд гуфт,
Ҳеҷ нодонро **донанда** нагӯяд: “Зих!” [65]

***

Омад бари ман, Кӣ? Ёр. Кай? Вақти сахар.
Тарсанда зи кӣ? Зи хасм. Хасмаш кӣ? Падар. [81]

Бо ҳамин хатти таърихии калимасозии пасванди –анда аз устод Рӯдакӣ то имрӯз ривоч ёфта, на танҳо исму сифат, балки сифати феълӣ ҳам сохтааст, ки [ниг.: 13, 105] дар ташаккули таркиби луғавии забонамон нақши калон дорад.

2.3.9. Пасванди -о

Мутобиқи маълумоти ГЗАҲТ “ин суффикс аз асоси замони ҳозираи феъл сифатҳои аслие месозанд, ки ба ҳислате доро будани предметро мефаҳмонанд” [ниг.: 13, 12] ва калимаҳои судхури **гузаро**, суҳанҳои **бурро**, бозӯи **тавоно** мисол оварда мешаванд.

Пасванди -о дар осори устод Рӯдакӣ калимаҳои исмию сифатию нидо сохтааст, ки муносибатҳои гуногунро мефаҳмонанд. Аз ҷумла, дар калимаҳои баландо, баҳило, доно ба сифати ашё далолат мекунанд, ки онҳо ҳангоми овардани мавсуфаш равшан эҳсос кардан мумкин аст: ҳисси баландо, дуни баҳило:

Басо **ҳисси баландо**, ки май кушод,

Басо курраи навзин, ки бишканид.

Басо **дуни баҳило**, ки май бихӯрд,

Каримӣ ба ҷаҳон-дар пароканид. [36]

Дар шеър гоҳо ба тақозои вазн калимаҳо ихтисор мешаванд ва дар байти зерин мавсуфи калимаи доно – одам, шахс ба ҳамин ҳолати эллипсис (ихтисоршавӣ) гирифта гаштааст:

“Зих” **доноро** гӯянд, ки донад гуфт,

Ҳеҷ нодонро донанда нагӯяд: “Зих!” [65]

Дар калимаҳои **ҷаҳоно**, **дӯсто**, **санамо**, **малико**, **нигоро**, **нигорино**, **дило** ба нидо ва мурочиат далолат доранд. Калимаҳои **нигоро** ва **дило** ҳар кадом ду бор истифода шуда ва дигар вожаҳо як маротибагӣ ба назар мерасанд:

Ҷаҳоно, ҷунинӣ ту бо баччагон,

Ки гаҳ модарӣ, гоҳ модандаро! [49]

***

Дӯсто, он хурӯши барбати ту
Хуштар ояд ба гӯшам аз такбир! [38]

***

Кӯшам, ки бипӯшам, **санамо**, номи ту аз халқ,
То номи ту кам дар даҳани анчуман ояд. [35]

***

Малико, чашни Меҳргон омад!
Чашни шоҳону хусравон омад! [21]

***

Ба ту боз гардад ғами ошиқӣ,
Нигоро, макун ин ҳама зишт ёд! [103]

***

Нигорино, шунидастам, ки гоҳи меҳнату роҳат
Се пирохан салаб будаст Юсуфро ба умр-андар [62]

***

Басо **дило**, ки ба сони ҳарир карда ба шеър,
Аз он сипас, ки ба кирдори сангу сандон буд. [12]

***

Дило, то кай ҳамечӯйӣ маниро,
Чӣ дорӣ дӯст ҳарза душманиро?! [23]

Дар байтҳои зерин калимаҳои **басо, касо, дарего, модандаро** тааччуб
ва афсусро ифода мекунанд:

Ба рӯзи неки касон, гуфт, ғам махур зинҳор,
Басо касо, ки ба рӯзи ту орзуманд аст. [51]

***

Басо касо, ки барасту фарахша бар хонаш,
Басо касо, ки ҷавин нон ҳаменаёбад сер. [104]

***

Ой, **дарего**, ки хирадмандро

Бошад фарзанду хирадманд не! [63]

***

Чахоно, чунинӣ ту бо баччагон,

Ки гаҳ модарӣ, гоҳ **модандаро!** [49]

Баъд аз Рӯдакӣ дар осори адибон истифодаи пасванди -о зиёд гаштааст. Намунаи истифодаи он дар «Ал-муъҷам» асари донишманди асри XIII Шамси Қайси Розӣ мебошад, ки аз тарафи Д.Хочаев таҳқиқи ҳаматарафа шудааст [97, 19]. Доир ба таҳқиқи пасванди -о аз тарафи Шамси Қайси Розӣ дахл карда Ш. Кабилов чунин шарҳ медиҳад: “ Чихати таквияти фармудаи мазкур тибқи тартиби алифбо пасвандҳои калимасозро, ки бо кадом вожаҳо ҳамнишин шуда ва чӣ гуна маънои навро ифода кардаанд, бо мисолҳо шарҳ медиҳад (манзур Шамс Қайси Розӣ - ишораи мо). Чунончи: ҳарфи фоил ва сифат (**доно, бино, шунаво, гӯё**) дар охири баъзе калимот маънии сифат диҳад (**зебо, шикебо**); ҳарфи нидо ва дуо (худовандо, шоҳо, чоно, бимонадо, биравадо), ҳарфи таъзим ва таачҷуб (поко, офаридгоро, басо мол, ки фалон дорад); ҳарфи нисбат (фароҳо, дарозо, паҳно, бориҳо); ҳарфи таҳсиси (ӯро, шуморо, аспро, чомаро); ҳарфи шакл ва ҳайат (мардумосо, подшоҳосо); ҳарфи чамъ (зарҳо, гавҳарҳо); ҳарфи ишбоъ (чамоло, камоло) [25, 80].

Ҳамин тариқ, пасванди -о на танҳо дар сохтани сифатҳо, балки барои ба вуҷуд овардани исму нидоҳо ҳанӯз дар замони Рӯдакӣ маъмул будааст ва дар асрҳои баъдӣ раванги бештаре ёфтааст.

Дар маҷмӯъ метавон гуфт, ки дар сохтани калимаҳои исмию сифатӣ дар назми устод Абуабдулло Рӯдакӣ пасвандҳои нақши муҳим доранд. Зимни исмсозӣ пасвандҳои -ӣ//-гӣ, -а, -ак, -иш, -гоҳ, -гор, -бон, -ор, -гон, -истон, -сор, -зор, -вар, -ин, -шан, -ол, -када -дон ва ҳангоми сохтани вожаҳои сифатӣ пасвандҳои -ӣ, -он, -а, -вор, -ин, -манд, -анда, -о дар шеъри шоир истифода шудаанд. Албатта, дараҷаи сермаҳсулию каммаҳсулӣ ва бемаҳсулии онҳо фарқ мекунанд, ки зимни таҳқиқ ба ин масъала тавачҷуҳ шудааст. Пасвандҳои мазкур дар забони адабии тоҷикии имрӯз ҳам дар сохтани калимаҳо иштирок карда истодааст, ки аз роҳи дуру дарози таъриҳӣ

доштани онҳо гувоҳӣ медиҳад ва қолибҳои калимасозие, ки дар замони Рӯдакӣ мавҷуд будааст, имрӯз ҳам дар ҳаёти мардум маъмуланд.

1.2.4. Баррасии калимаҳои мураккаб

2.4.1. Матолиби муқаддамотӣ. Калимасозии исмҳои мураккаб собиқаи зиёди таърихӣ дошта, қолибҳои онҳо дар давраҳои гуногун аз тарафи муҳаққиқон муайян шудаанд. Аз ҷумла, агар оид ба забони форсии миёна В.С.Расторгуева [159] ва Д. Саймиддинов [79] корҳои мондагоре ба анҷом расида бошанд, оид ба забони имрӯзаи форсӣ [180; 152; 119] ва тоҷикӣ [60; 51; 75; 13; 176, 2001; 57; 134; 86; 25, 67] низ корҳои муайяни илмӣ сурат гирифтаанд, ки дар ташаккули масоили назариявии соҳа нақши калон доранд. Агар ба соҳаи шевашиносӣ назар афканем [154; 166; 107; 35; 49 ва ғ.] дар ин соҳа корҳои муайяне анҷом гирифтааст. Ҳамчунин, агар ба корҳои номшиносон [178; 102; 90 ва диг.] назар афканем, мушоҳида менамоем, ки дар ин самт корҳои муҳим ва боарзише шуда, қолибҳои калимаҳои соҳа матраҳ гардидаанд.

Таҳқиқи донишмандон муайян месозад, ки перомуни қолибҳои калимаҳои мураккаби осори устод Рӯдакӣ кори алоҳидаи диссертатсионӣ сурат нагирифтааст. Аз ин ҷиҳат, мо дар ин ҷо кӯшиш менамоем, ки доир ба типи калимаҳои мураккаб дар назми устод Рӯдакӣ таҳқиқе анҷом диҳем.

2.4.2. Калимаҳои мураккаби исмӣ

Тавре ки маълум аст, дар забони адабии тоҷикӣ ду навъи исмҳои мураккаб дида мешавад: исмҳои мураккаби пайваст (копулятивӣ) ва исмҳои мураккаби тобеъ (детерминативӣ). Ҳамин ҳолат дар таркиби луғавии осори устод Рӯдакӣ низ ба мушоҳида расид, ки онҳоро ба таври зерин овардан мумкин аст:

2.4.2.1. Исмҳои мураккаби типи копулятивӣ

Типи копулятивии калимасозиро дар забоншиносии тоҷик исмҳои мураккаби пайваст ва дар забоншиносии умумӣ бо истилоҳоти “двандва,

composita copulativa” ном мебаранд. Ин гурӯҳи калимаҳо дар забони тоҷикӣ аз замони устод Рӯдакӣ то имрӯз бо қолибҳои махсус ифода меёбанд ва аз назари муносибати морфемаҳои луғавии дар қолибҳои онҳо истифодашуда, хусусияти баробархукукӣ доранд.

Дар осори боқимондаи устод Рӯдакӣ аз назари теъдод чандон зиёд нестанд. Ин нуктаро муҳаққиқ М. Н. Қосимова дар китоби дарсии “Таърихи забони адабии тоҷик. (Асрҳои IX-X)” ба назар гирифта, ба хулосае меояд, ки “калимаҳои мураккаби пайвасти дучузъа мебошанд” ва аз ҷиҳати миқдор “хеле кам қорбасти шудаанд” [Қосимова, 2003, 356]. Мутобиқи маводи мо ин гурӯҳи калимаҳо дар қолибҳои зерин омадаанд:

1. Такрори калимаҳо. Дар ин гурӯҳи вожаҳои мураккаб аз такрори лексемаҳои якхела сохта мешаванд. Аз ҷумла, калимаҳои такрор барои ифодаи тақлиди овоз истифода шудааст. Садои бузро бо вожаи **бич-бич** ва овози раъдро бо калимаи **ғулғул** ифода мекунад:

Сухани ширин аз зуфт наёрад бар,
Буз ба **бич-бич** ҳаргиз нашавад фарбих. [65]

***

Або барқу бо ҷастани соиқа,
Або **ғулғули** раъд дар кӯҳсор. [22]

Дар ҷойи дигар такрори бевоситаи калимаи **гоҳ** барои ифодаи замон ва такрори исми **доман** барои баёни ҳаҷму андоза зарфияти онҳоро равшан менамояд:

Хуршедро зи абр дамад рӯй **гоҳ-гоҳ**,
Ҷунон ҳисорие, ки гузар дорад аз рақиб. [20]

***

В-ар печу ҳамаш зи якдигар бикшоянд,
Доман-доман мушки Тароз андозад. [91]

Дар ҷойи дигар калимаҳои “сарсар” ва “ғабғаб” во мехӯранд, ки ба назар аз ҷузъҳои сохта шудаанд, аммо онҳо такрор набуда, дар шакли мавҷуда калимаҳои яклухти маънодор ба шумор рафта, аввалин ба маънои “шамоли

сахт, боди тунду тез ва баландовоз” [196, 219] дошта, дувумӣ аз рӯйи семантикаи “гӯшти овезони зери манаҳ, бағбаға, тавқи гулу” [196, 294] истифода шудааст:

Сарсари ҳачри ту, эй сарви баланд,

Решаи умри ман аз бех биканд! [31]

***

Абрӯ киштию чини пешонӣ мавҷ,

Гирдоби бало **ғабғабу** чашмат тӯфон! [78]

Дар ҳамин шакл калимаи арабии **васваса** дида мешавад, ки дар луғат ба маънои “фикру андеша, хаёлот, изтироби фикр” [Нуров, 1990, 294] қаламдод шудааст:

Эзади мо **васвасаи** ошиқӣ

Аз ту пазирад, напазирад намоз! [54]

2. Калимаҳои мураккаби пайваст бо миёнванди -о-. Ин қолиб дар тули асрҳо ба яке аз қолибҳои маъмули калимасозии забони адабии тоҷикӣ мубаддал гардида бошад ҳам, устод Рӯдакӣ ба унвони поягузор ва бунёдсози ин забон хиштҳои аввалини қолиби мазкурро гузоштааст. Дар осори адиб калимаҳои пароканда, саропой ва шаборӯз ба чашми мо хурд, ки аз асосҳои гуногуни исму исм ва исму феъли ҳол сохта шудаанд:

Дар чустанӣ он нигори пуркиनावу чанг

Гаштем **саропойи** ҷаҳон бо дили танг. [93]

***

Чун бисупорӣ ба ҳабс баччаи ўро,

Ҳафт **шаборӯз** хира монаду ҳайрон. [14]

***

Зи авлиёш **пароканда** низ ҳашт ҳазор

Ба ман расид бад-он вақт, ҳоли хуб он буд. [12]

Дар тадқиқи М.Н.Қосимова калимаҳои “шаборӯз” ва “саросар” [Қосимова, 2003, 356] оварда мешавад, ки дар маводи мо во нахурд.

2.4.2.2. Исмҳои мураккаби типи детерминативӣ. Мутобиқи маълумоти “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” [1985] “дар забони адабии тоҷикӣ тарзи тобеъ сермаҳсултарин қолиби калимасозии исм ба шумор меравад. Дар исмҳои мураккаби тобеъ яке аз ҷузъҳои калима асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст” [13, 98]. Мутобиқи маълумоти грамматикаи мазкур мутобиқи муносибати ҷузъҳои калимаҳои мураккаб исмҳои мураккаби тобеъ ба ду гурӯҳ тасниф мешаванд, ки он чунин оварда шудааст: “1) калимаҳое, ки ҷузъи якумашон асосӣ буда, ҷузъи дуюм ба он тобеъ мебошад ва 2) калимаҳое, ки ҷузъи дуюмашон асосӣ буда, ҷузъи якум тобеи он аст. Усули калимасозии исмҳои мураккаби гурӯҳи якум фақки изофат ном дорад” [13, 98].

Калимаҳои мураккаби тобеи исмӣ дар ашъори устод Рӯдакӣ бо қолибҳои зерин во мехуранд:

Қолиби исм + исм. Дар ин қолиб калимаҳои **гулоб, гулшакар, лайлисифат, шохроҳ, шаҳрёр, моҳрӯй, Юсуфрӯ, сарвбун, савсанбуноғӯш** дида мешаванд, ки дар онҳо калимаи асосӣ дар мавқеи дуюм қарор гирифтааст ва калимаҳои фақки изофат дар ин қолиб дида нашуд. Намунаи ашъори шоир бо қолиби мазкур чунин аст:

Ба покӣ, гӯйӣ, андар ҷом монанди **гулоб** астӣ,

Ба хушшӣ, гӯйӣ, андар дидаи бехоб хоб астӣ. [26]

***

Чу **гулшакар** диҳиям, дарди дил шавад таскин,

Чу туршрӯй шавӣ, вораҳонӣ аз сафро. [28]

***

Лайлисифатон зи ҳоли мо беҳабаранд,

Мачнун донад, ки ҳоли Мачнун чун аст! [85]

***

Норафта ба **шохроҳи** васлат гоме,

Ноёфта аз хусни ҷамолат коме. [102]

***

З-он майи хушбӯй соғаре биситонад,

Ёд кунад рӯи **шаҳрӯри** Сичистон. [15]

Дар калимаҳои **моҳрӯ**, **Юсуфрӯ сарвбун ва савсанбуноғӯш** чунин ба назар мерасад, ки муайяншавандаҳои онҳо ба ҳодисаи эллипсис дучор гардида, ин муайянкунандаҳо на танҳо вазифаи муайянкунандагӣ, балки вазифаи муайяншавандагиро низ иҷро мекунанд ва ҷанбаи исмии онҳо бештар ба назар мерасад:

Ту Рӯдакиро, эй **моҳрӯ**, ҳамебинӣ,

Бад-он замона надидӣ, ки инчунинон буд. [12]

***

Юсуфрӯе, к-аз ӯ фиғон кард дилам,

Чун дасти занони мисриён кард дилам, [95]

***

Сулсул ба **сарвбун**-бар бо нағмаи куҳан,

Булбул ба шоҳи гул-бар бо лаҳнаки ғариб. [20]

***

Аё **савсанбуноғӯше**, ки дорӣ

Ба рашки хештан ҳар савсанеро! [23]

Қолиби исм + сифат. Ин қолиби калимасозӣ дар таркиби луғавии осори шоир каммаҳсул аст ва бо он ду калима дида шуд: хонахароб, дастихуш. Калимаи **хонахароб** аз ибораи **хонаи хароб** бо усули факки изофат (афтидани изофат), ки яке аз роҳҳои маъмули калимасозии забони тоҷикӣ мебошад, сохта шудааст.

Суде надихад насиҳатат, эй воиз,

Ин **хонахароб** турфа якпаҳлӯест. [88]

Аммо дар калимаи **дастихуш** мушоҳида мешавад, ки бе ҳеч гуна тағйир ибораи **дасти хуш** дар натиҷаи ташаккули ягонаи овозӣ ба як калима мубаддал шудааст ва ба исм далолат мекунанд, ки инро дар забон тавре маълум аст, роҳи калимасозии луғавию синтаксисӣ меноманд:

Олам чу ситам кунад, ситамкаш моем,

Дастихуши рӯзгори ноху(в)аш моем. [76]

Қолиби исм + феъл. Ин қолиб нисбатан сермахсул аст. Ба ҳайси асосҳои калимасоз исмҳои моддию маънӣ ва феълҳои гуногун истифода шудаанд. Ҷузъҳои асосӣ дар мавқеи дуум қарор доранд ва калимаҳои мураккаб ба маъноҳои гуногуни муайянқунандагӣ далолат мекунанд. Бо ин қолиб 14 лексема дар даст дорем, ки дар шеъри шоир дида мешаванд: **диловар, дилбар, дирамхарид, чангнавоз, чаҳонбин, ҷонситон, раҳгузар, ситамкаш, калисисёнишин, сурудгӯ, шабгир, паямбар, суханёб, таблзан, тавбашикан:**

Гоҳ гирёну гаҳ бинолад зор
Бомдодону рӯз то **шабгир**. [38]

***

Ишқро гар **паямбарӣ**, лекин
Ҳуснро офаридгор туй! [58]

***

Бад-он замона надидӣ, ки зӣ чаман рафтӣ
Сурудгӯён, гӯйӣ, ҳазордастон буд. [12]

***

Наффот - барқи равшану тундар-ш - **таблзан**,
Дидам ҳазор хайлу надидам чунин маҳиб. [20]

***

Зуфт шавад родмарду сушт **диловар**,
Гар бичашад з-ӯю рӯйзард гулистон. [15]

***

Май орад шарафи мардумӣ падида,
Озоданаҷод аз **дирамхарид**. [36]

***

Агарчи **чангнавозон** латифдаст бувад,
Фидои дасти қалам бод дасти **чангнавоз**! [70]

***

Ланги равандаст, гӯш нею **суханёб**,

Гунги фасеҳ аст, чашм нею **чаҳонбин**. [72]

***

Андар ачабам зи **ҷонситон**, к-аз чу туге,
Ҷон бистаду аз ҷамоли ту шарм надошт! [86]

***

Дар **рахгузари** бод ҷароғе, ки турост,
Тарсам, ки бимирад аз фароғе, ки турост! [87]

***

Аз Каъба **калисиёнишинам** кардӣ,
Охир дар куфр бекаринам кардӣ. [98]

***

Моҳи тамом аст рӯи **дилбараки** ман
В-аз ду гули сурх андар ӯ паргола! [109]

***

Олам чу ситам кунад, **ситамкаш** моем,
Дастихуши рӯзгори ноху(в)аш моем. [76]

Бо қолаби исму дигар шаклҳои феълӣ ҳам кам ба мушоҳида мерасад.
Исм бо сифати феълии замони ҳозираи **диҳанда** пайваст шуда, калимаҳои мураккаби тобеи **бодадиҳанда** сохтааст:

Бодадиҳанда буге бадеъ зи хубон,
Баччаи хотуни турку баччаи хоқон. [15]

Дар ҳолатҳои дигар исм бо сифати феълии замони ҳозира калима сохтааст: **шергашта, хунгашта, камарбаста, солхурда, хӯкарда, гушнкарда, рамарафта ва ғайра**. Мисолҳо:

Хор намояд-т жандапил бад-он гоҳ,
В-арчи бувад масту **шергаштаву** ғуррон. [17]

***

Дил хаставу бастаи мусалсалмӯест,
Хунгаштаву куштаи бути ҳиндуест. [88]

***

Эй турки **камарбаста**, чунонам зи фироқат,
Гӯянд, кабои ту маро пираҳан ояд. 35

***

Бо майи чунин, ки **солхурда** бувад, чанд,
Ҷома бикарда фарози панҷаҳ хулқон. [15]

Қолиби сифат + исм. Дар сохтани исмҳо ин қолиб бо сохтани калимаҳои зерин каноат кардааст: **мусалсалмӯ, ҷаъдмӯй, родмард, тixидаст, муборакхусрав, Пирсолех, жандапил, шикастабиёбон, навбахор, ҷавонмард, сангиндил, пурхун, ғуррандашер, гирдоб, покнажод, ташначигар, сиёхчашм, некбахт, бадасл.** Дар ин калимаҳо унсури асосӣ исм буда, пас аз калимаи тобеъ ҷой гирифтааст ва муайянкунандаҳо аз сифатҳои аслию нисбӣ маншаъ гирифта, аломату хусусиятҳои гуногуни муайяншавандаҳоро нишон медиҳанд. Чанд мисол аз назми шоир:

Дил хаставу бастаи **мусалсалмӯест**,
Хунгаштаву куштаи бути ҳиндуест. [88]

***

Ману он **ҷаъдмӯйи** ғолиябӯй,
Ману он мохрӯйи хурнажод. [29]

***

Шуд он замона, ки ӯ унси **родмардон** буд,
Шуд он замона, ки ӯ пешкори мирон буд. [12]

***

Шоир зӣ ӯ равад фақиру **тиҳидаст**,
Бо зари бисёр бозгардаду хумлон.
Бо расани афви он **муборакхусрав**,
Ҳалқаи танг аст, ҳар-ч дашту биёбон. [17]

***

Як саф мирону Балъамӣ биншаста,
Як саф хуррону **Пирсолехи** деҳқон. [15]

Қолиби сифат + сифат. Бо ин қолиб дар маводи дасти мо калимаи **навчавон** мавҷуд аст, ки аз бемаҳсулии ин қолиб дар назми шоир гувоҳӣ медиҳад:

Ту чавонмарду давлати ту чавон,
Май ба бахти ту **навчавон** омад. [21]

Қолиби сифат + асоси замони ҳозираи феъл бемаҳсул буда, бо он вожаҳои **бадҳоҳ** сохта шудааст:

Он киро донам, ки ўям душман аст,
В-аз равони пок **бадҳоҳи** ман аст. [118]

Бо қолиби **сифату феъли ҳол** ҳам калимаи **гирдгардон** ба назар мерасад. Аз чи сабаб бошад, ки муҳаққиқ М. Н. Қосимова ин калимаро дар ҳайати калимаҳои бо қолиби исму феъли ҳол сохташуда меорад [Қосимова, 2003, 358]. Дар шеъри шоир:

Чаҳон ҳамеша чу чашмест гирду гардон аст,
Ҳамеша, то бувад оин-ш, **гирдгардон** буд. [11]

Қолиби шумора + шумора. Дар осори устод Рӯдакӣ ин қолиби бемаҳсул аст. Танҳо калимаи **якпанҷ** як маротиба ба назар расид:

Бидод мири Хуросон-ш чил ҳазор дирам,
Дар ў фузунии **якпанҷи** мири Мокон буд. [12]

Қолиби шумора + исм. Бо ин қолиб калимаҳои **ҳазордастон, садбарг, якрон, якпахлӯ** сохта шудаанд, ки имрӯз ҳам маъмуланд:

Суде надихад насиҳатат, эй воиз,
Ин хонахароб турфа **якпахлӯ**ест. [88]

***

В-ар печу хамаш зи **якдигар** бикшоянд,
Доман-доман мушки Тароз андозад. [91]

Қолиби зарф +исм. Ин қолиб ҳам каммаҳсул буда, вожаҳои **пешкор, аввалсухан** ва **Нимрӯз** во мехуранд:

Шуд он замона, ки ў унси родмардон буд,
Шуд он замона, ки ў **пешкори** мирон буд. [12]

***

Бо ҳар кӣ сухан гӯям, агар хоҳаму гар не,
Аввалсуханам номи ту андар даҳан ояд. [35]

***

Он малики Нимрӯзу хусрави пирӯз,
Давлати ӯ юзу душман оҳуи нолон. [17]

Қолиби сифати феълӣ + исм. Ин қолиб ҳам каммаҳсул буда, калимаҳои гуррандашер ва шикастабиёбон гувоҳи ин маънӣ аст:

З-он май, ки гар сиришке аз он дарчакад ба Нил,
Сад сол маст бошад аз бӯйи ӯ наҳанг.

Оҳу ба дашт агар бихӯрад қатрае аз ӯ,

Гуррандашер гардаду н-андешад аз паланг! [55]

***

Басо **шикастабиёбон**, ки боғи хуррам буд,
Ва боғи хуррам гашт, он кучо биёбон буд. [11]

Дар ашъори устод А.Рӯдакӣ як идда калимаҳои дида мешаванд, ки ду зинаи калимасозиро аз сар гузаронидаанд. Дар зинаи яқум дар қолибҳои гуногун калимаҳои мураккаби тобеи **покнажод, бузургмард, ситамкор, сағбон, нақӯкор, чангнавоз, чобукқадам, дилбар, баркашид** сохта шуда, дар зинаи дуҷум бо пасвандҳои гуногун калимаҳои нави мураккаби пасванддор дар мисоли **покнажодӣ, бузургмардӣ, ситамкорӣ, сағбонӣ, нақӯкорӣ, чангнавозӣ, чобукқадамӣ, дилбарак, баркашида** ба вучуд омадаанд, ки онҳоро калимаҳои мураккаби пасванддор гуфтан ҷоиз аст. Мисолҳо дар шеъри шоир:

Покии ахлоқи ӯю **покнажодӣ**,
Бо нияти неку бо макорими эҳсон. [16]

***

Ин теғ на аз баҳри **ситамкорӣ** карданд,
Ангур на аз баҳри набиз аст ба чархушт. [41]

***

Барои парвариши чисм чон чӣ ранча кунам,
Ки хайф бошад рӯхулқудус ба **сагбонӣ!** [53]

***

Ҳамчу дарёст в-аз **накӯкорӣ**
Киштие соз, то бад-он гузарӣ! [59]

***

Офтобӣ, ки зи **чобукқадамӣ**
Бар сари зарра намояд чавлон. [71]

Ҳамчунин, дар шеъри шоир калимаҳое дида мешаванд, ки дар онҳо дар як вақт ба ҳам омадани калимаҳои мустақилмаъно ва вандҳои калимасоз боиси ба вучуд омадани калимаҳои мураккаб мегардад ва онҳоро калимаҳои мураккаби омехта гуфтан мумкин аст: **дахсола, солхӯрда, бодадиханда, якшаба, кадунима, ночашида.** Мисолҳо дар шеъри шоир:

Андӯхи **дахсоларо** ба Танча рамонад,
Шодии навро зи Рай биёраду Уммон. [15]
Бо майи чунин, ки **солхӯрда** бувад, чанд
Ҷома бикарда фарози панчаҳ хулқон. [15]

***

Лаъли майро зи дурчи хум даркаш,
Дар **кадунима** кун, ба пеш ман ор! [106]

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки дар осори устод Рӯдакӣ калимаҳои мураккаби типии тобеи исмӣ тавассути қолибҳои исм + исм, исм + сифат, исм + феъл, сифат + исм, сифат + сифат, сифат + асоси замони ҳозираи феъл, сифату феъли ҳол, шумора + шумора, шумора + исм, зарф + исм, сифати феълӣ + исм сохта шудаанд. Ҳамчунин, мисолҳои шеъри шоир гувоҳи онанд, ки исмҳои мураккаби пасванддор бо доштани ду зинаи калимасозии як қабати алоҳида вожаҳоро ташкил медиҳанд. Лексемаҳои мураккаби дигаре низ ҳастанд, ки онҳо воҳидҳои луғавии мураккаби омехта номида мешаванд. “Дар ин қабил калимаҳо дар як вақт ба амал омадани ҳам васлшавии асосҳо

ва ҳам иштироки аффиксҳоро ба ҳисоб гирифта, ин усули калимасозӣ омехта номида шуд” [ГЗАҲТ, 1985, 102], ки ба ин андеша мо ҳам мувофиқ ҳастем.

2.4.3. Калимаҳои мураккаби сифатӣ

Маълум аст, ки сифатҳои мураккаб мисли исмҳои мураккаб аз рӯи муносибати ҷузъҳо ба сифатҳои мураккаби пайваст ва сифатҳои мураккаби тобеъ ҷудо мешаванд, ки маводи мавҷудаи забони адабии тоҷикӣ далели ҳамин гурӯҳбандӣ аст. Барои он пайваст номида шудаанд, ки дар онҳо ҷузъҳо баробарҳуқуқ мустақиланд, аммо сифатҳои мураккаби тобеъ бошад, ҷузъҳо баробарҳуқуқ нестанд, яке ба дигаре тобеъ буда, онро аз ҷиҳате шарҳу эзоҳ дода, такмил медиҳад. Қолибҳои калимасозии сифатҳои мураккаби пайваст каммаҳсул ва мураккаби тобеъ сермаҳсул қаламдод мешавад.

Мутобиқи Грамматика [13, §306] сифатҳои мураккаби пайваст аз такрори исм (мӯйи **тор-тор**, матои **рах-рах**, фурӯши **дона-дона**, дуди **ҳалқа-ҳалқа**, тики **рах-рах**); такрори калимаҳое, ки ҷузъи дуҷумла маънои алоҳида надораду тақлидан ба ҷузъи аввал, дар вазни он талаффуз шуда, якҷоя бо он маънои муайянро ифода менамояд: корҳои **майда-ҷуйда**, кафи **дағар-буғур**, роҳи **қачу-қилеб**, суханҳои **алмой-алҷой**; аз ду сифати нисбии бо пасванди -ӣ сохташуда: назарияи **марксистӣ-ленинӣ**, адабиёти **идеявӣ-назариявӣ**, луғати **тоҷикӣ-русӣ**; такрори калимаҳое, ки дар байн инфиксҳои -о-, -ма- доранд: гулҳои **рангоранг**, гиряи **пайопай**, модари **ҷоноҷон**, гулҳои **хелмахел** [13, 122).

Аммо дар осори устод А. Рӯдакӣ қолибҳои мазкур ба назар намерасанд, ки ин ҳолатро натиҷаи ташаккули минбаъдаи забони адабии тоҷикӣ дониш мумкин аст.

2.4.3.1. Сифатҳои мураккаби тобеъ

Дар забони адабии тоҷикӣ сифатҳои мураккаби тобеъ хеле серистеъмоланд ва дар асоси қолибҳои гуногуни морфологӣ сохта мешаванд, ки ин ҳолат аз забони шоири шоирон устод А.Рӯдакӣ маншаъ мегирад. Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” гуфта мешавад: “Аз рӯи хусусияти алоқаи ҷузъҳо сифатҳои мураккаби тобеъ ду хел мешаванд: а) ҷузъи аввали калима ба ҷузъи дуюм тобеъ аст: **бадкор**, **некбахт**; б) ҷузъи дуюм

ба якум тобеъ аст: **парипайкар, оташзабон**. Ин гуна сифатҳо бо роҳи бевосита хамроҳ шудани калимаҳои гуногун сохта мешаванд” (13, §307), аммо зимни баррасии воҳидҳои луғавӣ ин меъёри пешниҳодшуда риоя нашуда, қолибҳои онҳо махлут шудаанд.

Дар таркиби луғавии ашъори устод Рӯдакӣ мисли забони адабии тоҷикии имрӯз сифатҳои мураккаби типии тобеъ яке аз қабатҳои муҳим ба шумор мераванд. Таркиби морфологии онҳо водор месозад, ки онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим намоем.

1. Дар ин гурӯҳ аз рӯйи муносибати чуъзҳо калимаи асосӣ дар мавқеаи аввал меистад ва ин калимаҳо бо роҳи **факки изофат** (афтидани изофат) ба вуҷуд омадаанд. Аз ҷумла, аз ибораҳои *пури ханда, пури нола, пури ганҷ, пури хун, пури оташ, пури ҳунар, қатраи борон, камари баста, хонаи хароб, рӯйи зард* калимаҳои мураккаби **пурханда, пурнола, пурганҷ, пурхун, пуроташ, пурхунар, қатраборон, камарбаста, хонахароб** ва **рӯйзард** сохта шудааст, ки дар забонамон роҳи маъмули калимасозӣ шудааст. Дар шеъри устод Рӯдакӣ қолибҳои зерин доранд:

Қолиби **исм + исм**:

Сапеду симрада буду дурру марҷон буд,
Ситораи саҳарӣ буду **қатраборон** буд. [11]

Қолиби **исм + сифат**:

Суде надихад насиҳатат, эй воиз,
Ин **хонахароб** турфа якпахлӯест. [88]

***

Зуфт шавад родмарду суст диловар,
Гар бичашад з-ӯю **рӯйзард** гулистон. [15]

Қолиби **исм + сифати феълӣ**:

Эй турки **камарбаста**, чунонам зи фироқат,
Гӯянд, қабои ту маро пираҳан ояд. [35]

Қолиби **сифат + исм**:

Замоне барқ **пурханда**, замоне раъд **пурнола**,

Чунон чун модар аз сӯги аруси сездаҳсола. [64]

***

Дилам хизонаи **пурганч** буду ганч сухан,
Нишони номаи мо мухру шеър унвон буд. [12]

***

Яке аз кайд шуд **пурхун**, дувум шуд чок аз тухмат,
Севум Яъқубро аз бӯ-ш равшан гашт чашми тар. [61]

***

Дар манзили ғам фиканда мафраш моем
В-аз об ду чашм дил **пуроташ** моем. [76]

***

Ҳеч талхӣ нест бар дил талхтар
Аз фироқи дӯстони **пурхунар!** [116]

Тавре ки аён аст, дар маҷмуъ дар осори устод даҳ калима бо факки изофат дида шуд, ки дар қолибҳои гуногун сохта шуда, дар байни онҳо қолиби сифату исм бо шаш вожа сермаҳсултар аст.

2. Дар гурӯҳи дуҷуми калимаҳои типии мураккаби тобеъ вожаи асосӣ дар мавқеи дуҷум ҷой мегирад ва лексемаи аввалро ба худ тобеъ мекунад. Мутобиқи таҳқиқоти Д. Саймиддинов ин роҳи сохтани калимаҳо аз замони бостон сарчашма мегирад. Ё менависад, ки «ин усул дар сохташавии вожаҳои мураккаб дар забонҳои эронии бостон мисли ҳиндии бостон аз равишҳои маъмул маҳсуб мегардад. Равиши мазкур бар пояи қолабҳои бунёдии эронии бостон дар забони форсии миёна идома ва густариши бештар пайдо кардааст» [79, 146].

Ин гурӯҳи калимаҳои мураккаби сифатӣ дар шеъри устод Рӯдакӣ қолибҳои исм + исм, исм + феъл, сифат + исм ва шумора + исм дорад, ки онҳоро ба таври зер овардан мумкин аст:

Қолиби **исм + исм**. Бо ин қолиб калимаҳои мураккаби сифатии ашӯи гуногун сохта шудааст: **симрада, норпистон, хобкирдор, гулгун,**

монавитабъ, лоларух, мушкбӯй, мулукфиреб, гулранг, мохрӯй. Дар шеъри устод Рӯдакӣ:

Сапеду **симрада** буду дурру марчон буд,
Ситораи сахарӣ буду катраборон буд. [11]

***

Ҳамехариду ҳамесахт бешумор дирам,
Ба шаҳри ҳар кӣ яке турки **норпистон** буд. [11]

***

Ин ҷаҳон пок **хобкирдор** аст,
Он шиносад, ки дил-ш бедор аст. [30]

***

Акнун зи баҳори **монавитабъ,**
Пурнақшунигор ҳамчу Жанг аст. [62]

***

Май ҳасту дирам ҳасту бути **лоларухон** ҳаст,
Ғам нест в-агар ҳаст, насиби дили аъдост. [66]

***

Ин ҳама яксара тамом шудааст,
Назди ту, эй бути **мулукфиреб!** [25]

***

Гулранг шавад, чу рӯй шӯйӣ, ҳама ҷӯ,
Мушкин гардад, чу мӯ фишонӣ, ҳама кӯ! [79]

***

Борони **мушкбӯй** биборид нав ба нав
В-аз барг баркашид яке ҳуллаи қасиб. [20]

***

Ҳама чӣ донӣ, эй **мохрӯйи** мушкинмӯй,
Ки ҳоли банда аз ин пеш бар чӣ сомон буд? [11]

Қолиби **исм + феъл.** Ин қолиб дар забони осори устод Рӯдакӣ яке аз қолибҳои маъмули калимасозӣ буда, то имрӯз равнаку ривоч ёфтааст. Дар

маводи шеъри шоир дар сифатсозӣ бо исм ба ҳам омадани асоси замони ҳозираи феъл дар 11 вожа ба мушоҳида расид: **гирдгардон, сухандон, таблзан, забонвар, чангнавоз, бадомӯз, ситамкаш, чаҳонсӯз, оламафрӯз, бадомӯз, тавбашикан ва ғайра**. Ба чандомади калимаҳои мазкур назар афканем, мушоҳида мекунем, ки вожаҳои **сухандон** ва **чангнавоз** ҳар кадом ду бор ва дигар лексемаҳо якборӣ истифода шудаанд.

Калимаҳои сифатӣ дар забони осори шоир дар ҳайати ибораҳо хубтар намоён мешаванд: чу ман бадомӯз, оини гирдгардон, мардуми сухандон, мири сухандон, тундари таблзан, шахси забонвар, дасти чангнавоз, шахси ситамкаш, хуршеди чаҳонсӯз, чароғи оламафрӯз, мани бадомӯз, навбахори тавбашикан ва ғайра. Мисолҳо:

Бо васли ту кас чу ман **бадомӯз** мабод,
Рӯзе ки туро набинам, он рӯз мабод! [89]

***

Чаҳон ҳамеша чу чашмест гирду гардон аст,
Ҳамеша, то бувад оин-ш, **гирдгардон** буд. [11]

***

Ҳамеша чашмам зӣ зулфакони чобук буд,
Ҳамеша гӯшам зӣ мардуми **сухандон** буд. [12]

***

Наффот - барқи равшану тундар-ш **таблзан**,
Дидам ҳазор хайлу надидам чунин маҳиб. [20]

***

Агарчи чангнавозон латифдаст бувад,
Фидои дасти қалам бод дасти **чангнавоз**! [70]

Қолиби сифат + исм. Ин қолиб ҳам яке роҳҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ ба шумор меравад ва дар осори шоир калимаҳои **латифдаст, зиштқирдор, навзин, навгувора, навбахор, тезгом, сиёхчашм, хушбӯй, чавонмард** дида мешаванд, ки чандомади онҳо якмаротибагист:

Агарчи чангнавозон **латифдаст** бувад,

Фидои дасти қалам бод дасти чангнавоз! [70]

***

Дониши ӯ на хубу чехраш хуб,

Зиштқирдору хубдидор аст. [30]

***

Хӯр ба шодӣ рӯзгори **навбахор**,

Май гусор андар такуки шоҳвор! [111]

***

Тақдир ба азми **тезгома**т монад,

Рӯзӣ ба ато додани номат монад. [90]

***

З-он майи **хушбӯй** соғаре биситонад,

Ёд кунад рӯйи шаҳрери Сичистон. [15]

Қолиби **шумора + исм**. Бо ин қолиб калимаҳои **яксон** ва **якпахлу** дида шуда, ҳар кадом як маротиба ба қор рафтаанд:

Ин ҳама рӯзи марг яксонанд,

Нашиносӣ зи якдигаршон боз. [57]

***

Суде надиҳад насихатат, эй воиз,

Ин хонахароб турфа якпахлуест. [88]

Калимаҳои мураккаби омехта. Дар таркиби луғавии осори устод Рӯдакӣ сифатҳои мураккабе дида мешаванд, ки тарзи сохташавиашон аз қолибҳои дар боло матраҳшуда фарқ мекунанд. Онҳо дар натиҷаи дар як вақт ба ҳам омадани калимаҳои мустақилмаъно ва пасвандҳои калимасоз ба вучуд меоянд. Ин гуна калимасозиро дар забоншиносӣ тарзи омехта меноманд. Ин гуна калимаҳо дар осори Рӯдакӣ бо асосҳои гуногун ва пасванди -а сохта мешаванд: **сездахсола, бунсола, шакарханда, хунгашта, даҳсола, якшаба, солхӯрда**. Дар шеърӣ шоир ҳар кадом як маротиба истифода шудааст:

Замоне барқ пурханда, замоне раъд пурнола,

Чунон чун модар аз сӯғи аруси **сездахсола**. [64]

***

Ва гашта 3-ин паранди сабз шохи беда **бунсола**
Чунон чун ашки маҳчурон нишаста жола бар лола. [64]

***

Ба ғунчаи ту **шакарханда** нашъаи бода,
Ба сунбули ту дури ғӯш муҳраи афъо. [28]

***

Дил хаставу бастаи мусалсалмӯест,
Хунгаштаву куштаи бути ҳиндуест. [88]

***

Андуҳи **даҳсоларо** ба Танча рамонад,
Шодии навро зи Рай биёраду Уммон. [15]

***

Чун рӯз алам занад, ба номат монад,
Чун **якшаба** шуд моҳ, ба чомат монад. [15]

***

Бо майи чунин, ки **солхӯрда** бувад, чанд
Чома бикарда фарози панчаҳ хулқон. [15]

Дар ашъори шоир калимаҳое мавҷуданд, ки ду зинаи калимасозиро гузаштаанд. Масалан, **бузургмардӣ**, **мушкинмӯӣ** ва **шикастабиёбон**, ки дар ин калимаҳо дар зинаи аввал вожаи **бузургмард** (исм+исм), **мушкин** (исм+пасванди -ин) ва **шикаста** (исм+пасванди -а) сохта шуда, дар зинаи дуюм бо ҳамроҳ гардидани пасванди –ӣ калимаи **бузургмардӣ**, бо ихоқ шудани вожаи **мӯӣ** калимаи **мушкинмӯӣ** ва бо ҳамроҳ шудани лексемаи **биёбон** воҳиди луғавии **шикастабиёбон** сохта шуда, ҳар кадом як бор истифода шудаанд:

Андар балои сахт падида оранд
Фазлу **бузургмардию** солорӣ! [37]

***

Ҳама чӣ донӣ, эй моҳрӯӣи **мушкинмӯӣ**,

Ки ҳоли банда аз ин пеш бар чӣ сомон буд? [11]

***

Басо **шикастабиёбон**, ки боғи хуррам буд

Ва боғи хуррам гашт, он кучо биёбон буд. [11]

Сифатҳои умумичузъ. Дар баробари сифатҳои мазкур дар забони тоҷикӣ сифатҳои таркибие ба мушоҳида мерасанд, ки тавре дар § 311-и “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” нигошта мешавад, онҳо “ду калимаи синонимӣ ё мазмунан наздик иборат буда, яке аз онҳо морфемаи сифатсозеро қабул менамояд. Мавсуфи чунин сифатҳо ба ҳар ду чузъ баробар тааллуқ дошта, дар натиҷа таркибӣ сифати ҳамчузъ ташкил мешавад. Вазифаи муттаҳидкуниро дар ин қабил сифатҳо префикс, суффикс ва ё морфемаҳои мустақилмаъно адо мекунанд” [13, 128]. Дар таркибҳои **пуркиनावу чанг** ва **пурнақшу нигор**, ки дар шеъри шоир як бор ба мушоҳида мерасанд, калимаи муттаҳидкунанда вожаи пур мебошад, зеро ба чузъҳои баъди баробар хизмат менамояд:

Дар ҷустани он нигори **пуркиनावу чанг**

Гаштем саропойи ҷаҳон бо дили танг; 93

***

Акнун зи баҳори монавитабъ,

Пурнақшу нигор ҳамчу Жанг аст. 62

Бо ҳамин метавон чунин хулоса кард, ки калимаҳои мураккаби марбут ба сифат мақоми махсус доранд. Дар шеъри шоир сифатҳои мураккаби тарзи пайваст, ки дар забони имрӯзаи тоҷикӣ маъмуланд, ба назар нарасид. Дар ташаккули сифатҳои мураккаби тарзи тобеъ ду гурӯҳи калимаҳо дида шуд, ки дар гурӯҳи аввал калимаҳои мураккабе сохта шудаанд, ки дар онҳо чузъи аввал асосӣ аст, ки бо роҳи факки изофат дар қолибҳои исм + исм, исм + сифат, исм + сифатифеълӣ ва сифат + исм ба вучуд омадаанд. Дар гурӯҳи дуюм бошад, чузъи дуюм асосӣ буда, бо қолибҳои исм + исм, исм + феъл, сифат + исм ва шумора + исм сохта шудаанд.

Хулоса

1. Устод Абуабдулло Рӯдакӣ аз аввалин шоиронест, ки доди суханро бо истифода аз калимаю ибораҳо, зарбулмасалу мақол ва воситаҳои гуногуни каломӣ бадеъ додааст [1-М; 7-М].

2. Перомуни ҳаёт ва эҷодиёти устод Рӯдакӣ аз тарафи донишмандони Шарқу Ғарб садҳо асару мақола эҷод гардидааст, ки дар онҳо рӯзгор, осор ва таъсири шеъри устод дар ҳаёти маънавии ҷаҳониён нишон дода шудааст. Дар робита ба ин, метавон гуфт, ки мутахассисон аз таваллуди шоир сар карда, то қури модарзод будану набудан, теъдоди ашъор, вазну қофияву радиф, мазмуну муҳтаво, аҳаммияти тарбиявию ахлоқӣ, ҷанбаҳои илмӣ каломӣ шоир ва даҳҳо масоили дигарро дар асару мақолаҳои маъруф мавриди баррасии илмӣ қарор додаанд [2-М].

3. Муҳаққиқони устод Рӯдакӣ, асосан, ба масоили ҷанбаҳои адабии осори шоир таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд ва масъалаҳои забоншиносии он ниёз ба таҳқиқи ҳама тарафа доранд, махсусан, хусусиятҳои луғавию грамматикӣ осори адиб яке аз масоили муҳимтарин, ки ниёз ба баррасии ҳама тарафа дорад [3-М].

4. Дар миёни хусусиятҳои луғавӣ осори шоир таҳқиқи вижагиҳои калимаҳои мансуб ба узвҳои бадани инсон ва калимаҳои марбут ба шахс ҷойгоҳи хоса дошта, қабатҳои калони таркиби луғавӣ забонро ташкил намуда, тавассути онҳо шеъри шоир аз ҳар ҷиҳат рангин гаштааст. Онҳо ба маъноӣ аслию маҷозӣ омада, дар ташаккули ибораҳои гуногуни забонӣ барои барҷастагии шеър мусоидат кардаанд ва дар сохтани калимаҳои мураккаб заминаи асосӣ калимасозӣ шудаанд [2-М; 7-М].

5. Бо таваҷҷуҳ ба ин ки истифодаи қабатҳои мазкур дар назм бори аввал аз тарафи устод Рӯдакӣ сурат гирифтааст, муайян сохтани мақоми

соматизмҳо ва воҳидҳои луғавии мансуб ба шахс дар шеър зарур шумурда шуда, таҳқиқи масоили назариявии мансуб ба онҳо муҳим арзёбӣ мешавад. Дар забоншиносӣ истилоҳи соматика бори аввал аз тарафи Ф. О. Вакк зимни баррасии забонҳои финӣ дар мисоли забони эстонӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, дар таркиби фразеологизмҳо истифода шудани онҳоро дар мисоли забони эстонӣ нишон додааст. Андешаҳои ин донишманд, минбаъд, аз тарафи муҳаққикон пайравӣ шуда, зимни таҳқиқоташон истифода гардидааст. Мо низ дар баррасии худ аз он мустафид гаштаем [2-М; 4-ҲМ; 6-М; 7-М;].

6. Калимаҳои марбут ба узвҳои бадан ва воҳидҳои луғавии ифодакунандаи шахс аз замони бостон то имрӯз дар таркиби луғавии забонамон мавҷуданд ва бо доштани маъноҳои аслию маҷозӣ ҳам дар назм ва ҳам дар наср мавриди истифода қарор доранд. Бо тавачҷуҳ ба ин ки устод Рӯдакӣ аз аввалин шоирони тоҷик ба шумор меравад, истифодаи ин қабати луғавӣ маҳз ба шеъри ӯ иртибот мегирад ва маъноҳое, ки аз ин унсурҳои луғавӣ бармеоянд, дар назм бори аввал аз тарафи асосгузори адабиёти тоҷик – устод Рӯдакӣ сурат гирифта, то имрӯз дар адабиётмон ривож доранд.

Дар эҷодиёти Рӯдакӣ соматизмҳое ба қор рафтаанд, ки онҳоро дар шакли кутоҳ чунин овардан мумкин аст:

- **номи умумии узвҳои бадан:** тан (10), қомат (1), мӯ//мӯй (6), хол (3);
- **номи сар ва узвҳои дар он ҷойгирифта:** сар (6), чашм (17), дида (1), рӯй (16), гуна (1); чехра (1), рух (4), зулф (11), зулфак (2), лаб (7), дандон (5), гесу (1), гӯш (5), даҳан (3), забон (2), зуфон (1), мижа (2), ком (2), абрӯ (1), пешонӣ (1), димоғ (1), занаҳдон (1бор);
- **номи гардан:** гулу (1), ғабғаб (1), турра (1);
- **номи ақсоми дасту по:** даст (11), каф (3), панча (2), ангушт (2), мушт (1), по (1), пой (4);
- **номи болоии қафаси сина:** сина(1), пистон (2).
- **номи умумии узвҳои дохилии бадани инсон:** дил (46), чигар (3);
- **номи узвҳои ҳозима:** захра (1).

- **номи узвҳои босира** (биной): чашм (17), дида (1);
- **номи узвҳои сомеа** (шунавой): гӯш (5);
- **номи узвҳои шомма** (буй) ва **зоиқа** (мазза): димоғ (1), даҳан (3), забон (2), зуфон (1), ком (2);
- **номи узвҳои ломиса** (ламс) даст (11), каф (3), панча (2), ангушт (2).
- **номи узвҳои хунгузар**: хун (5), раг (1).

Дар шеъри устод Рӯдакӣ калимаҳои дигаре низ мавҷуд аст, ки онҳо доираи ками истеъмол доранд. Аз ҷумла, калимаи **хол**, **каф** ва **чигар** 3 маротибагӣ, **пистон**, **панча**, **даҳан**, **сиришк**, **мижа**, **ком** ва **ангушт** ҳар кадомашон 2 бор ва калимаҳои **мушт**, **ашк**, **раг**, **комат**, **абрӯ**, **пешонӣ**, **ғабғаб**, **гулу**, **димоғ**, **сина**, **занаҳдон**, **заҳра** ва **сафро** (шираи меъда) як маротибагӣ истифода шудаанд [2-М; 4-ҲМ; 6-М].

7. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи шахс низ яке аз қабатҳои асосии луғавӣ буда, дар эҷоди устод Рӯдакӣ фаровон истифода шудаанд. Дар байни он калимаҳои марбут ба ҳешутабории мард (14), бачча (7), модар (5), зан (3 бор), падар (3), фарзанд (3), хотун (1), арус (1), канизак (1), аёл (1), пур (пури мири Хуросон) (1), писар (1), модандар (1), хеш (1) дида мешаванд, ки дар диссертатсия хусусиятҳои луғавию семантикии онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд [2-М; 7-М].

8. Калимаҳои ифодакунандаи мансубият ва машғулияти одамон ба ҳолатҳои гуногуни қору фаъолият ва доду гирифти инсонҳо вобаста аст, ки ин ҳолатро дар шеъри устод Рӯдакӣ бо калимаҳои ғолибан содаи баргирифта аз забони тоҷикию арабӣ баён шудааст [2-М].

9. Аз шеъри устод Рӯдакӣ сар карда, то имрӯз қолибҳои калимасозии забони тоҷикӣ дар пояи калимаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ қарор гирифта, бо вандҳои сохтани калимаҳо роҳи муҳимми калимасозӣ ба шумор меравад. Зимни исмсозӣ пасвандҳои -ӣ// -гӣ, -а, -ак, -иш, -гоҳ, -гор, -бон, -ор, -гон, -истон, -сор, -зор, -вар, -ин, -шан, -ол, -када -дон ва ҳангоми сохтани вожаҳои сифатӣ пасвандҳои -ӣ, -он, -а, -вор, -ин, -манд, -анда, -о дар шеъри

шоир нақши асосӣ доранд, ки аз рӯйи серистеъмолию камистеъмолиашон фарқ мекунанд [4-М; 6-М].

10. Дар таркиби луғавии шеъри шоир калимаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ дар сохтани исмҳои мураккаб истифодаи шуда, бо қолибҳои то имрӯз маъруф кор бурда шаванд ҳам, назар ба қолибҳои мураккаби пайваст (такрори калимаҳо, сохтани калимаҳо бо миёнванди -о-) қолибҳои мураккаби тобеъ дар шакли исм + исм, исм + сифат, исм + феъл, сифат + исм, сифат + сифат, сифат + асоси замони ҳозираи феъл, сифату феъли ҳол, шумора + шумора, шумора + исм, зарф + исм, сифати феълӣ + исм серистеъмолтаранд [3-М; 5-М].

11. Дар осори устод Рӯдакӣ калимаҳои мураккаби сифатии типӣ пайваст дида нашуд. Аммо калимаҳои мураккаби тобеъ яке аз қабатҳои муҳим ба шумор мераванд, ки онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: 1. Аз рӯйи муносибати ҷузъҳо калимаи асосӣ дар мавқеаи аввал меистад ва ин калимаҳо бо роҳи **факки изофат** (афтидани изофат) бо қолибҳои **исм + исм, исм + сифат, исм + сифати феълӣ, сифат + исм** ба вучуд омадаанд. 2. Дар ин гурӯҳ вожаи асосӣ дар мавқеаи дуюм ҷой мегирад, ки бо қолибҳои **исм + исм, исм + феъл, сифат + исм, шумора + исм** сохта шудаанд [3-М].

12. Дар байни калимаҳои мураккаб типӣ тобеи сифатӣ вожаҳои мураккаби омехта ва умумичузъ низ мақоми хоса доранд, аммо ин қолибҳо сермахсул нестанд [3-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар заминаи таҳқиқоти илмӣ мазкур метавон чунин тавсияҳоро доир ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот иброз намуд:

1. Таҳқиқи осори устод Рӯдакӣ гувоҳи он аст, ки таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар тули беш аз ҳазор сол дар худ қабатҳои муҳимтарини ҳаётии калимаҳоро фаро гирифта, дар соҳаҳои рӯзмарраи ҷамъият ва осори илмӣ адабиамон истифода гардида, + муродифу мутақод пайдо карда, бо

калимаҳои ҳамшакл ва дар қолибҳои гуногуни калимасозӣ вориди насру назми оламгирамон гардидаанд. Таъкиди нуктаи мазкур дар осори адабию таълимию тарбиявӣ барои баланд бардоштани савияи донишҳои таълимгирандагон ва аҳли чома аҳаммияти калони худшиносӣ дорад.

2. Баррасии таркиби луғавии осори устод Рӯдакӣ барҳақ гувоҳи он аст, ки фонди асосии луғавии забон камтар, аммо таркиби луғавии забон метавонад хеле зиёд ба таҳаввулот гирифтور шавад. Ин аст, ки таҳқиқи осори гузаштагонамон, раванди такмили қабатҳои луғавиро нишон дода, барои муайян намудани таҳаввулоти таркиби луғавӣ дар марҳилаҳои гуногун мусоидат мекунад.

3. Яке аз масоили мубрами илмӣ муайян сохтани раванди тағйирёбии сохти грамматикӣ ба шумор меравад. Таҳқиқи осори устод Рӯдакӣ нишон медиҳад, ки сохти грамматикии забони тоҷикӣ дар тули беш аз ҳазор сол ба тағйироти хосе дучор нашудааст. Инро метавон дар мисоли ташаккули роҳҳои калимасозии забонамон аз рӯйи маводи осори устод Рӯдакӣ муайян сохт. Таҳқиқи роҳҳои калимасозии осори Рӯдакӣ муайян менамояд, ки қолибҳои калимасозии он замон ба мурури замон тавонистаанд сайқал ёбанд ва бо калимаҳои зиёде мукамалтар шаванд ва ё баръақс бо чанд калимае беаҳсул боқӣ монанд. Инъикоси ин нуктаи муҳимми илмӣ дар осори илмию таълимии муосир аҳаммияти калони таълимию тарбиявӣ дорад.

4. Натиҷаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва маводи осори устод Рӯдакӣ барои соҳаҳои забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, таърих, луғатшиносӣ, маънишиносӣ, зимни баргузориҳои дарсҳои гуногуни марбут ба таърихи филология дар донишгоҳҳои олии кишвар, муассисаҳои касбию миёна ва дар нигоштани китобҳои дарсӣ воситаҳои таълимӣ аз манфиат холӣ нест.

Феҳристи адабиёт

1. Сарчашмаҳои илмӣ:

I. Бо забон тоҷикӣ:

- [1]. Айнӣ С. Ахтари инқилоб [Матн] / С.Айнӣ // Осори баргузида. – Душанбе: Ирфон, 1974. Саҳ. 230-237.
- [2]. Айнӣ С. Устод Рӯдакӣ [Матн] / С.Айнӣ // Куллиёт. -Душанбе: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1963. - Ҷ.11, К.1.-С.129-154.
- [3]. Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик [Матн] / С.Айнӣ. –Душанбе: Сарредаксияи илмии ЭМТ, 2010, -418 с.
- [4]. Айнӣ С. Куллиёт [Матн] /С.Айнӣ.Ҷ.12. – Душанбе: Ирфон, 1976. -564 с.
- [5]. Афсаҳзод А. Одамушшуаро Рӯдакӣ [Матн] / А. Афсаҳзод. –Душанбе: Адиб, 2003. -304 с.
- [6]. Бехбудӣ Н. Мулоҳизаҳо оид ба осори Рӯдакӣ / [Матн] Н.Бехбудӣ // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. –Душанбе: Нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1964. - С.139-147.
- [7]. Бобо-Назар Ғаффор. Шоири Хуросон [Матн] / Б. Ғаффор. –Душанбе: Ирфон, 2010. -112 с.
- [8]. Бобочонова Д. Ҷанбаи луғавию сохтории вожаҳои сермаъноии соматикӣ [Матн] / Д. Бобочонова. – Хучанд: Хуросон, 2011. -168 с.
- [9]. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов [Матн] / Н. Гадоев. -Душанбе: Ирфон, 2012. -208с.
- [10]. Гадоев Н. Баъзе хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи чанубии Кӯлоб [Матн] / Н. Гадоев. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2017. -148.
- [11]. Гадоев Н. Хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва сохтории воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои чанубии забони тоҷикӣ (минтақаи Кӯлоб) [Матн] / Н. Гадоев // Дис. д.и.ф. –Душанбе, 2019. -331с.
- [12]. Гадоев Н. Вижагиҳои луғавию семантикӣ ва сохтории воҳидҳои фразеологӣ дар гӯйишҳои чанубии минтақаи Кулоб [Матн] / Н. Гадоев. –Душанбе: Мехроҷ Граф, 2023. -359 с.
- [13]. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. [Матн] - Душанбе: Дониш, 1985. - 335 с.

- [14]. Гулзода Н. Д., Муъминова М. Мавқеи баъзе луғатҳои соматикӣ дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ [Матн] / Н. Д. Гулзода, М. Муъминова // Материалы научно-практической конференции «IX-Ломоносовские чтения», 26-27 апреля 2019г., Республика Таджикистан, г. Душанбе, Филиал Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. -С. 78-82.
- [15]. Гулзода Н. Д. Воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «чашм» дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ [Матн] / Н. Д. Гулзода // Паёми филиали Донишгоҳи давлатии Москва дар ш.Душанбе (бахши илмҳои гуманитарӣ ва иҷтисодӣ). –Душанбе, 2019, №2,4 (10, 12). –С. 43-49.
- [16]. Донишномаи устод Рӯдакӣ [Матн] / -Душанбе: Дониш, 2018, - 577с
- [17]. Зайниддинова З. Истилоҳоти хешутаборӣ [Матн] / З.Зайниддинова // Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Проспект. –Душанбе: Дониш, 1973. -С. 173-175.
- [18]. Зайниддинова З. Баъзе ҷиҳатҳои омӯзиши муқоисавии терминҳои хешутаборӣ дар шеваҳои забони тоҷикӣ [Матн] / З.Зайниддинова // Тезисы докладов Республиканской конференции молодых учёных и специалистов Таджикской ССР (секция языка и литературы). - Душанбе: Дониш, 1974. -С. 17-18.
- [19]. Зайниддинова З. Маълумотҳо доир ба истилоҳоти ифодакунандаи «зан» дар шеваҳои ҷанубӣ [Матн] / З.Зайниддинова // Забоншиносии тоҷик. -Душанбе: Дониш, 1977. -С. 162-170.
- [20]. Зайниддинова З. Аз хусуси истилоҳи «палонҷ» ва синонимҳои он [Матн] // Забоншиносии тоҷик / З.Зайниддинова. -Душанбе: Дониш, 1980. -С. 104-108.
- [21]. Зеҳнӣ Т. Дар бораи баъзе калимаҳои маъмули устод Рӯдакӣ ва муосиронаш [Матн] / Т.Зеҳнӣ // Шарҳи сурх, 1958, №10.
- [22]. Зоитова М. М. Нақши морфемаи –ӣ дар калимасозӣ (дар асоси маводи “Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик”-и Садриддин

- Айнӣ) [Матн] / М. М. Зоитова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. – 2021. - № 1 (90). -С. 77–82.
- [23]. Имронов С. Таҷдиди назар ба масъалаи миқдори шеъри Рӯдакӣ [Матн] / С.Имронов // Ёдномаи устод Рӯдакӣ. - Душанбе: Сино, 2001. -С. 109-127.
- [24]. Ёдномаи устод Рӯдакӣ [Матн] / Мураттибон: Ш.Солеҳов, Ш. Муҳаммадиев. –Душанбе: Шаҳпар, 2014. -458 с.
- [25]. Кабиров Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор [Матн] / Ш. Кабиров. –Душанбе: МДМТ, 2022. -320 с.
- [26]. Камолиддинов Б. Чанд вазифаи пасванди -ак дар шеваи Понғоз / Б.Камолиддинов [Матн] // Фишурдаи маърузаҳои конференсияи илмӣ-амалии ҳайати устодону профессорон. –Душанбе: Чопхонаи УДТ, 1993. -С.197.
- [27]. Қаҳҳоров Ш. Р. Таҳлили луғавӣ-маъноии зарбулмасал ва мақол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ш. Р. Қаҳҳоров // Дис. н.и.ф. – Хучанд, 2021. -172с.
- [28]. Қобилов А. А. Хусусиятҳои калимасозии пасванди -гоҳ дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» [Матн] / А. А. Қобилов //Ахбори ДДҲБСТ, 2016, № 1 (66). –С. 87-92.
- [29]. Қосимов О. Шарҳи чанд вожаи нодир дар шеъри Рӯдакӣ. [Матн] / О. Қосимов // Ахбори АМИТ (шӯбаи фанҳои ҷамъиятшиносӣ), 2020. – С.17-23.
- [30]. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷикӣ. (асрҳои XI-XII). ҷ.2. [Матн] / М. Н. Қосимова. - Душанбе: Сино, 2016. -480с.
- [31]. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик. (асрҳои IX-X) [Матн] / М. Н. Қосимова. –Душанбе: Сино, 2003. -490с.
- [32]. Мардонӣ Т. Рӯдакӣ ва адабиёти араб [Матн] / Т. Мардонӣ. -Душанбе: Ирфон, 2010. -128с
- [33]. Маҳсумова Б. Ибораҳои фразеологӣ бо калимаи «даст» [Матн] / Б. Маҳсумов // Мактаби советӣ, 1973, №4. -С. 16-20.

- [34]. Маҳмудов М. Баъзе намунаҳо аз лексикаи шеваи тоҷикони райони Ҳисор [Матн] / М. Маҳмудов // Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. №2(37). -Душанбе, 1964. -С. 74-84.
- [35]. Маҳмудов М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб [Матн] / М. Маҳмудов. -Душанбе: Ирфон, 1978. -280 с.
- [36]. Маҳмудов М., Раҳматуллозода С. Китобномаи адабиёти шевашиносӣ [Матн] / М. Маҳмудов, С. Раҳматуллозода. -Душанбе: Маориф, 2020. - 140с.
- [37]. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик [Матн] / Ҳ. Мачидов. - Душанбе: Маориф, 2007. Ҷ1.Луғатшиносӣ. -243 с.
- [38]. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Чопхонаи Пайванд, 2011. -385с.
- [39]. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1959. -293с.
- [40]. Мирзоев А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV” [Матн] / А. Мирзоев. -Сталинобод: Нашр. дав. Тоҷикистон, 1957. -С. 72с.
- [41]. Мирзоев А. Абуабдулло Рӯдакӣ [Матн] / А.Мирзоев. -Сталинобод: Нашр. дав. Тоҷикистон, 1958. - 275с.
- [42]. Мирзоев А. Боз дар атрофи мақоми таърихии Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ” [Матн] / А.Мирзоев. -Душанбе, 1963. -26с.
- [43]. Мирзоев А. Бӯйи ҷӯйи Мулиён ва таъсири он [Матн] / А.Мирзоев. - Душанбе, 1971. -30с.
- [44]. Мирзоев А. Рӯдакӣ – асосгузори адабиёти классикии форс-тоҷик [Матн] / А.Мирзоев. –Душанбе, 1974. -52с.
- [45]. Мирзоева М. Воҳидҳои фразеологии асарҳои С.Айнӣ ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ [Матн] / М. Мирзоева. – Душанбе: Матбуот, 2008. -280с.
- [46]. Мирзоев С. Мачмуаи мақолаҳои эроншиносӣ [Матн] / С. Мирзоев. Душанбе: Эр-граф, 2021. -206 с.

- [47]. Мирзоев С. Баррасии бархе аз ибораҳои фразеології соматикії романи «Дохунда»-и С. Айнӣ [Матн] // Маводи Ҳамоиши илмӣ байналмилали «Устод Садриддин Айнӣ поягузори адабиёти реалистӣи халқҳои Осиёи Марказӣ». – Душанбе, 16-17 апрели соли 2018. –С.306-311
- [48]. Мурватов Ҷ. Шеваҳои тоҷикони атрофии Андичон [Матн] / Ҷ. Мурватов. -Душанбе: Дониш, 1974. -187 с.
- [49]. Мурватов Ҷ. Шеваи ҷанубӣи забони тоҷикӣ [Матн] / Ҷ. Мурватов. - Душанбе: Дониш, 1979. -С.3-79.
- [50]. Мухторӣ Қ. Хусусиятҳои луғавӣю услубӣи ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Қ. Мухторӣ. -Душанбе: Деваштич, 2006. -132 с.
- [51]. Муҳаммадиев М. Принципҳои асосӣи калимасозӣи забони тоҷикӣ // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. –Душанбе: Ирфон,1967. –С.37-45.
- [52]. Муҳаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. –Душанбе: Ирфон,1968. -62с.
- [53]. Муҳаммадиев М. Вожашиносӣи забони муосири тоҷик. -Душанбе, 1999. -247с.
- [54]. Муҳаббатов А. Истилоҳоти варзишӣ дар забони форсӣ [Матн] /А. Муҳаббатов. –Душанбе: ДМТ, 2007. -76с.
- [55]. Набиева Р. Синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Р.Набиева // Мактаби советӣ. -№5. -1967. –С. 91-98.
- [56]. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо [Матн] / С. Назарзода. -Душанбе:Дақиқӣ, 2014. -367.
- [57]. Назарзода С. Пажӯҳише дар таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / С. Назарзода. Душанбе:Дониш, 2021. -586с.
- [58]. Нарзикул М. Авзони ашъори Рӯдакӣ [Матн] / М. Нарзикул. –Душанбе, 2008. -96 с.
- [59]. Неменова Р. Л., Ҷӯраев Ғ. Шеваи ҷанубӣи забони тоҷикӣ [Матн] / Р. Л.Неменова, Ғ. Ҷӯраев. –Душанбе: Дониш, 1981. -280сах.

- [60]. Ниёзӣ Ш. Н. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ//Очеркҳо оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Н. Ниёзӣ. -Сталинобод,1964. - Ҷ. 7.
- [61]. Ниёзӣ Ш.Н. Оид ба ҳиссаҳои номии нутқ дар забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Н. Ниёзӣ // Изв. Ан Тадж ССР. Отд. обществ. наук. -1954. -№5. - С.147-153.
- [62]. Носир А. Луғати «Мадор-ул-афозил»-и Файзӣ ва ашъори Рӯдакӣ [Матн] / А.Носир // Шарҳи сурх, 1958, №3. -С.72-79.
- [63]. Низомова С. Ф. Калимасозии пасвандҳо дар забони адабии тоҷикӣ (дар асоси маводи насли бадеӣ ва публитсистии С. Айнӣ) [Матн] / С. Ф. Низомова. Душанбе: Мулквар, 2021. -145 с.
- [64]. Нуоров П. Забони адабиёти илмию техникаи тоҷикӣ (хусусиятҳои умумӣ, луғавӣ ва истилоҳотӣ) [Матн] / П. Нуоров. –Душанбе: Дониш, 2018. -97 с.
- [65]. Нуъмонӣ Ш. Шеър-ул-ачам. [Матн] / Ш.Нуъмонӣ. –Техрон: Матбааи маориф, 1324. -369с.
- [66]. Обидов У. Шеваи Ҷабал-ул-сироч (Афғонистони шимоли) [Матн] / У. Обидов. –Душанбе: Дониш, 1977. -235 с.
- [67]. Олимҷонов М. Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил (дар мисоли калимаҳои мураккаби навъи татпуриша) [Матн] / М. Олимҷонов. -Хучанд: Нури маърифат, 2022. -456с.
- [68]. Раҳматуллозода С. Калимаҳои хешутаборӣ [Матн] / С. Раҳматуллозода. Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2019. -50 с.
- [69]. Раҳматуллозода С. Калимасозии исм [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш АМИТ, 2019. -225 с.
- [70]. Раҳматуллозода С. Таҳқиқи лингвистии морфемаи грамматикӣ [Матн] / С. Раҳматуллозода. Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2021. -50 с.
- [71]. Раҳмон Э. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн] / Э. Раҳмон – Душанбе: Эр-Граф, 2016. -281с.

- [72]. Рустамов Ш. Оид ба калимасозӣ ва ҳусни сухан [Матн] / Ш. Рустамов //Садои Шарқ. -1971. -№6. -С.114-124.
- [73]. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм [Матн] / Ш. Рустамов. –Душанбе: Ирфон, 1972. -92 с.
- [74]. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1972. -79 с.
- [75]. Рустамов Ш. Исм [Матн] / Ш.Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1981. -220с.
- [76]. Рӯдакӣ А. Насими мулиён [Матн] / А.Рӯдакӣ. –Душанбе: Адиб, 1999. - 192 саҳ.
- [77]. Рӯдакӣ // Маҷмуаи илмӣ бахшида ба 1150-солагии устод Рӯдакӣ. - Душанбе: Адиб, 2008. -284с.
- [78]. Саидов И. Оид ба синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] // Маҷмуаи илмӣ. – Ҷ. 26. Серияи филологӣ. Нашри 2.- Сталинобод, 1959. -С. 107-119.
- [79]. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. - 310 с.
- [80]. Саломов М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ [Матн] / М. Саломов. –Душанбе: Пойтахт, 2001. -138 с.
- [81]. Саломов М. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ, ва маҷозии фразеологӣ забони шеъри тоҷикӣ (дар асоси ғазалиёти шоирон асрҳои XII-XIV) [Матн] / М. Саломов. – Душанбе: Пойтахт, 2017. -266с.
- [82]. Сатторов А. Аз Рӯдакӣ то Лоик [Матн] / А. Сатторов. -Душанбе: Адиб, 2013. -176с
- [83]. Сафо Забехулло. “Таърихи адабиёти Эрон” [Матн] / ҷ 2. -Душанбе: Алхудо, 2001. 160с; ҷ.3 -Душанбе: Деваштич, 2011. -269с.
- [84]. Сирус Б. Оид ба вазни ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Б.Сирус. - Сталинобод, 1958. -98с.
- [85]. Султон М. Ҳ. Ташккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ-тоҷикӣ: дар заминаи осори илмӣ асрҳои IX-XI / М. Ҳ. Султон. –Душанбе: Дониш, 2008, 334с.

- [86]. Султон М. Ҳ. Забони тоҷикӣ ва ҳуввияти миллӣ [Матн] / Ҳ. Султон. – Душанбе: Бухоро, 2021. -225саҳ.
- [87]. Табаров Х. Ҳочӣ Ҳусайн – шоири суханофарин [Матн] / Х. Табаров. – Душанбе, 2012. -176 с.
- [88]. Тоҳирҷонов А. Рӯдакӣ. Ҳаёт ва эҷодиёти ӯ [Матн] / А. Тоҳирҷонов. - Душанбе, 2008. – 228с.
- [89]. Тоҳиров У. Фурӯғ аз Рӯдакӣ [Матн]/У. Тоҳиров. –Душанбе, 2007. 140 с.
- [90]. Тӯраев Б. Б. Микротопонимияи водии Яғноб [Матн] / Б. Б. Тӯраев. – Душанбе: Ирфон, 2019. -270 с.
- [91]. Узбеков С. Лексика ва фразеологияи лаҳҷаҳои тоҷикони Андарак [Текст] / С. Узбеков. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. -182с.
- [92]. Халилов А. Калимасозӣ бо изофат [Матн] / А.Халилов // Мактаби советӣ .-1960.-№ 5.-С.26-30.
- [93]. Хоркашев С. (ҳоло Раҳматуллозода С.). Истилоҳоти калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. –Душанбе:Чопхонаи ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2012. -72 с.
- [94]. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. -Душанбе:Чопхонаи ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2014. -106 с.
- [95]. Хоркашев С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа [Матн] / С. Хоркашев. -Душанбе: Маориф, 2014, -234с.
- [96]. Хоҷаев Д. Гуфтори накӯ кӯҳан нагардад [Матн] / Д. Хоҷаев. –Душанбе: Фарҳанг ва маориф, 2011. -200с.
- [97]. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI [Матн] / Д. Хоҷаев.– Душанбе: Фарҳанг ва маориф, 2013. –345 с.
- [98]. Хусрави Фаршедвард. Шеваи вожагузинӣ ва воҷасозии Фирдавсӣ [Матн] / Ф. Хусрави // Фарҳанг, 1991. -№9. -С.27-30.
- [99]. Ҳасанов А. Зикри нуқси сухан дар воҷаномаҳои куҳан [Матн] / А. Ҳасанов. –Хучанд, 2001. - 41 с
- [100]. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ) [Матн] / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. - Душанбе, 1975. Қисми 1/2. -С. 283-307.

- [101]. Ҳодизода Р. Аз Рӯдакӣ то имрӯз [Матн] / Р. Ҳодизода. –Душанбе: Адиб, 1988. -288 с
- [102]. Ҳомидов Д. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ Д. Ҳомидов. –Душанбе: Сино, 2002. -271с.
- [103]. Ҳусензода Ш. Сухансарои Панҷрӯд [Матн] / Ш. Ҳусейнзода. – Сталинобод, 1958. -82 с.
- [104]. Ҳусейнов Х. Оид ба баъзе хусусиятҳои забони назми устод Рӯдакӣ [Матн] / Ҳусейнов Х. // Маданияти Тоҷикистон, 1958, №8. -С. 26 – 33.
- [105]. Чалолов Д. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон [Матн] / Д. Чалолов. -Душанбе: Дониш, 1967. -151 с.
- [106]. Қӯраев Ғ., Зайниддинова З. Калимаҳои «падар, модар» ва намудҳои гуфтугӯии онҳо [Матн] / Ғ. Қӯраев, З. Зайниддинова // Маориф ва маданият, 1970, 27 июн.
- [107]. Қӯраев Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон [Матн] / Ғ. Қӯраев. -Душанбе: Дониш, 1975. -228с.
- [108]. Қӯраев Ғ. Лексика [Матн] / Ғ.Қӯраев // Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷилди 1. Душанбе: Дониш, 1980. -С. 87-328.
- [109]. Шарифов Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ [Матн] / Б.Шарифов. -Душанбе: Дониш, 1958. -162с.
- [110]. Шарипова Ф. Хусусиятҳои вожагонии “Кашф-ул-махҷуб”-и Ҳучравӣ [Матн] / Ф.Шарипова. –Душанбе: Ирфон, 2011. -160 саҳ.
- [111]. Шарифов Х. Озурдагон ва умедворон [Матн] / Х. Шарифов. –Душанбе, 2001. -195с.
- [112]. Шоев Э. Суффикси -ор [Матн] / Э.Шоев // рӯзномаи «Газетаи муаллимон», 1982, 10 август.
- [113]. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта мақома дорад [Матн] / М.Шукуров. –Душанбе: Ирфон, 1985. -174с.
- [114]. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ [Матн] / М. Эшнӣёзов. -Душанбе: Ирфон, 1967. -230 с.

II. Бо забони русӣ:

- [115]. Абаев В. И. О языковом субстрате [Текст] / В. И. Абаев // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, № 9. – М., 1956. – С. 57.
- [116]. Азимова М. Н. Сопоставительный анализ соматической лексики и фразеологии таджикского и английского языков [Текст] / М. Н. Азимов // АКД. – Душанбе, 1980. – 19 с.
- [117]. Азимова М. Н. Сопоставительно-типологический анализ фразеологической системы таджикского и английского языков [Текст] / М. Н. Азимова // АДД. – Душанбе: 2006. – 50 с.
- [118]. Алиев С. А. Полуаффиксация в системе словообразования современного персидского языка [Текст] / С. А. Алиев // АКД. – М., 1985. – 22 с.
- [119]. Амонова Ф. Р. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках [Текст] / Ф. Р. Амонова // Учеб. пособие. – Душанбе: Издательство ТТУ, 1982. – 55 с.
- [120]. Амонова Ф. Р. Опыт ономаσιологического исследования деривационной системы современного персидского языка [Текст] / Ф. Р. Амонова // АДД. – М., 1990. – 56 с.
- [121]. Амонова Ф. Р. Проблемы деривационной ономаσιологии современного персидского языка [Текст] / Ф. Р. Амонова. – Душанбе: Дониш, 1990. – 102 с.
- [122]. Апресян Ю. Лексическая семантика (синонимические средства языка) [Матн] / Ю. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 32 с.
- [123]. Бабаджанова Д. А. Многозначные соматические лексические единицы в “Шахнаме” Абулкасима Фирдавси [Текст] / Д. А. Бабаджанова // АКД. – Душанбе, 2009. – 26 с.
- [124]. Бердиев Б. Рамитские говоры таджикского языка [Текст] / Б. Бердиев // АКД. – Душанбе, 1979. – 28 с.
- [125]. Богорад Ю. И. Горонский говор таджикского языка [Текст] / Ю. И. Богорад // АКД. – Л., 1953. – 22 с.
- [126]. Брагинский И. С. Абу Абдулло Джафар Рудаки [Текст]. И. С. Брагинский. – М.: Наука, 1989. – 135 с.

- [127]. Вайнтрауб Р. М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках [Текст] / Р. М. Вайнтрауб // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1975. – Вып.9 (29).
- [128]. Вакк Ф. О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке [Текст] / Ф. О. Вакк. -Таллин, 1964. -160с.
- [129]. Герценберг Л. Г. Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках [Текст] / Л.Г. Герценберг. -Л.:Наука, 1972. -274 с.
- [130]. Грюнберг А. Л. Очерк грамматики афганского языка (пашто) [Текст] / А. Л. Грюнберг. -Л.: Наука, 1987. -254 с.
- [131]. Жукова Н. С. К вопросу о номинации некоторых частей тела в селькутском языке [Текст] / Н. С. Жукова //Языки и топонимия. -Томск, 1976.
- [132]. Кармышков Л. О. Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках [Текст] / Л. О. Кармышков //АКД. - Бишкек, 1992. - 21с.
- [133]. Касымов О. Х. Лексика “Шахнаме” Абулькасима Фирдоуси [Текст] / О.Касымов. АДД. –Душанбе, 2011. -54с.
- [134]. Касымов О. Картина животного мира в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси [Текст] / О Касымов. -Душанбе: Дониш 2011. -135с.
- [135]. Касымов О.Х. Лексические единицы kada и goh в "Шахнаме" [Текст] / О.Х.Касымов // Ахбороти Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Силсилаи филология ва шарқшиносӣ. – 2009. - № 2. - С. 9-14.
- [136]. Касымов, О. Х. Суффиксальное словообразование имён существительных в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси. АКД [Текст] / О. Х. Касымов. –Душанбе, 1988. – 23 с.
- [137]. Касымов, О. Х. Деривация в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси: Именные словообразовательные суффиксы [Текст] / О.Х. Касымов.– Душанбе: Дониш, 2006. –188 с.

- [138]. Касымов, О. Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси [Текст] / О. Х. Касымов. – Душанбе: ОАО «Чопхонаи Дониш», 2016. –346 с.
- [139]. Керимова А. А. Говор таджиков Бухары [Текст] / А. А. Керимова. –М. : Изд-во вост.лит., 1959. -163с
- [140]. Лившиц В. А. О внутренних законах таджикского языка [Текст] / В. А. Лившиц // Изв. отд. общ. наук. АН Тадж. ССР. – 1954. - №5/3/. - С. 87-102.
- [141]. Маджидова Д. И. Фразеологизмы с соматизмом «чашм» (глаз) в роли стержневого компонента в таджикском и английском языках [Текст] / Д. И. Маджидова // Учёные записки, № 4(45). –Душанбе, 2015, стр. 204-210.
- [142]. Махадов М. Припанджские говоры таджиков Дарваза [Текст] / М. Махадов // Дис. канд. филол. наук. -Душанбе, 1972. -459 с.
- [143]. Мирзоев Г. Суффиксальное словообразование в современном таджикском языке / Г. Мирзоев. –Душанбе: Промэкспо, 2018. -184с.
- [144]. Мирзоев С. Лексика ягнобского языка [Текст] / С. Мирзоев. АКД – Душанбе, 1998. -22с.
- [145]. Мугу Р.Ю. Полисемантизм соматической лексики (на материале русского и немецкого языков) [Текст] / Р. Ю. Мугу // АКД. –Майкоп, 2003. –23 с
- [146]. Мухаббатов А. Спортивная терминология современного персидского языка [Текст] /А. Мухаббатов // АКД. -Душанбе, 2007. -21с.
- [147]. Нагзибекова М. Б., Хамидова Т. М. К вопросу о переводе фразеологических единиц (на материале русского и таджикского языков) [Текст] / М. Б. Нагзибекова, Т. М. Хамидова // Полипарадигмальные контексты фразеологии в XXI веке // Материалы международной научной конференции. -Тула, 17–19 мая 2018 г. Стр. 121-124.

- [148]. Одинцова И. В. Фреймовое моделирование соматической концептосферы, отраженной во фразеологизмах [Текст] / И. В. Одинцова // Полипарадигмальные контексты фразеологии в XXI веке // Материалы международной научной конференции. -Тула, 17–19 мая 2018 г., стр. 124-128.
- [149]. Основы иранского языкознания. Среднеперсидские языки. –М.: Наука, 1982. -544 с.
- [150]. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. –М.: Наука, 1982. -548 с.
- [151]. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка [Текст] / Л. С. Пейсиков. -М.: Изд-во МГУ. 1975. –207 с.
- [152]. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка [Текст] / Л. С. Пейсиков. -М.: Изд-во МГУ, 1973. –198 с.
- [153]. Писарчик А. К. О некоторых терминах родства у таджиков [Текст] / А. К. Писарчик // Труды АН Тадж. ССР (Институт истории, археологии и этнографии). Сб. статей по истории и филологии народов Средней Азии, посвящённой 80-летию со дня рождения А. А. Семёнова, т. XVII. -Сталинабад, 1953. -С. 179-186.
- [154]. Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка [Текст] / В. С. Расторгуева // Таджикско-русский словарь. -М.: Госиздат иностранных и национальных словарей. 1954. -С.529-570.
- [155]. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии [Текст] / В. С. Расторгуева. -М., 1952-1961. Вып. I. 1952; Вып. 2. 1952; Вып. 3. 1956; Вып. 4. 1961; Вып. 5. -М., 1963.
- [156]. Расторгуева В. С. Изучение таджикского языка в СССР // Очерки по истории изучения иранских языков [Текст] / В. С. Расторгуева. -М.: Изд-во АН СССР, 1962. -С. 33-67.
- [157]. Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров [Текст] / В. С. Расторгуева. -М.: Наука, 1962. -188 с.

- [158]. Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык [Текст] / В. С. Расторгуева. - М.: Наука, 1966. -160.
- [159]. Расторгуева В. С., Керимова А. А. и др. Гилиянский язык [Текст] / В. С. Расторгуева А. А. Керимова. М.: Наука, 1971. -320с.
- [160]. Рахматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка [Текст] / С. Рахматуллозода. –Душанбе: ОАО “Чопхонаи Дониш”, 2016. -232.
- [161]. Розенфельд А. З. Образцы дарвазского фольклора [Текст] / А. З. Розенфельд. -Сталинабад,1956; Нашри дуум. 1962.
- [162]. Розенфельд А. З. Ванчские говоры таджикского языка [Текст] / А. З. Розенфельд. -Л.: ЛГУ, 1964. -149 с.
- [163]. Розенфельд А. З. Таджикско-русский диалектный словарь (Юго-восточный Таджикистан). [Текст] / А. З. Розенфельд. -Л.: ЛГУ, 1982. -240 с.
- [164]. Розенфельд А. З. К терминологии родства и свойства в таджикских говорах [Текст] / А. З. Розенфельд // Иранское языкознание. История, этимология, типология. -М.: Наука, 1976. -С. 20-28.
- [165]. Сабирова М. А. Структурно-семантические особенности соматических слов и идиом в поэзии Камола Хучанди [Текст] / М. А. Сабирова // АКД. –Душанбе, 2018. -21с.
- [166]. Саидова К. Говор таджиков Шаартуза [Текст] / К. Саидова // АКД. - Душанбе, 1985. -22с.
- [167]. Сакаева Л. Р. Сопоставительный анализ фразеологических единиц антропоцентрической направленности [Текст] / Л. Р. Сакаева // АКД. Казань, 2008. -28с.
- [168]. Саъдуллоев Б. Говоры таджиков Шахрисябза [Текст] / Б. Саъдуллоев // АКД. -Душанбе, 1972. -24 с.
- [169]. Султанходжаева С. У. Моделеобразующие глаголы в соматических фразеологизмах персидского языка [электронный ресурс, PDF] [Текст] / С. У. Султанходжаева // Вестник Челябинского государственного

- университета. вып. 12 (266). Политические науки. Востоковедение – 2012. -С. 137-141.
- [170]. Султонов М. Б. Становление и развитие персидско-таджикской научной терминологии (на материале научного наследия IX-XI вв.) [Текст] / М. Б. Султонов. АДД. -Душанбе, 2008. -50с.
- [171]. Таваколи А. М. Термины родства в ягнобском языке [Текст] / А. М. Тавакули // АКД. -Душанбе, 2014. -21 с.
- [172]. Тураев Б. Б. Лексико-семантическое и словообразовательное исследование микротопии долины Ягноба [Текст] / Б. Б. Тураев. Дисс. канд. филол. наук. – Душанбе, 2010. -220с.
- [173]. Умняшкин А. А. Соматическая лексика иранских языков Азербайджана [Текст] / А. А. Умняшкин // Дисс. на соис. к.ф.н. -Душанбе, 2014. -147с.
- [174]. Успенская Л. В. Каратегинский говор таджикского языка [Текст] / Л. В. Успенская. – Сталинабад: ТГПИ, 1956. -185с.
- [175]. Уфимцева А. Слово в лексико-семантической системе языка [Текст] / А. Уфимцева. –М.: Наука, 1969. -188 с.
- [176]. Хасанов А. Лексические особенности «Худуд-ул-олам» [Текст] / А. Хасанов // АКД. -Душанбе, 1988. - 25с.
- [177]. Хромов А. Л. О некоторых словах языка эпохи Рудаки, сохранившихся в таджикских говорах верховьев Зеравшана [Текст] / А. Л. Хромов // Рӯдакӣ ва замони ӯ. -Сталинобод, 1958. -С.222-225.
- [178]. Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района [Текст] / А. Л. Хромов // Тр. АН Тадж. ССР. 1962. -Т.107. -216 с.
- [179]. Чавчавадзе Т. А. Именное словосложение в новоперсидском языке [Текст] / Т.А. Чавчавадзе. -Тбилиси: Мецниереба, 1981. -165с.
- [180]. Чхеидзе Т. Д. Именное словообразование в персидском языке [Текст] / Т.Д. Чхеидзе. -Тбилиси, 1969. -141 с.
- [181]. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. - М.: Высшая школа, 1985. -192 с.

- [182]. Шоев Э. Суффиксальное словообразование относительных имен прилагательных и современном таджикском литературном языке (на примере суффикса –й (-гӣ, -вӣ ...)) [Текст] / Э.Шоев //АКД. – Душанбе, 1984. -20 с.
- [183]. Шокиров Т. Лингвостилистические особенности произведений Фазлиддина Мухаммадиева [Текст] / Т. Шокиров. Худжанд: Дабир, 2022. 196 с.
- [184]. Юсупов А. И. Медицинские термины «Хидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб» Ахвайни Бухорой [Текст] / А.И. Юсупов // АКД. -Душанбе, 2004. 22с.

III. Бо хатги арабиасос

- [185]. Кишонӣ Х. Иштиқоқи пасвандӣ дар забони форсии имрӯз [Матн] / Х. Кишонӣ. – Техрон, 1371. –128 с.
- [186]. Нафисӣ Саид. Аҳвол ва ашъори Абуабдуллоҳ Чаъфар ибни Муҳаммад Рӯдакии Самарқандӣ [Матн] / С. Нафисӣ. –Техрон: Интишороти китобхонаи Ибни Сино, 1319. -695 с.
- [187]. Рӯдакӣ А. Девони ашъори Рӯдакӣ [Матн] / А. Рӯдакӣ // Бо эҳтимоми Р.Ҳодизода ва А.Хуросонӣ. -Душанбе: Чопхонаи Пайванд, 2008. -613 с.
- [188]. Содикӣ А. А. Шеваҳо ва имконоти воҷасозӣ дар забони муосири форсӣ (4) [Матн] / А. А. Содикӣ. -Нашри Дониш, 1371, шумораи 69. – С. 21-25.
- [189]. Фурӯзонфар Бадоеуззамон. Сухан ва суҳанварон [Матн] / Б.Фурузонфар. -Техрон: Хирад ва кӯшиш, 1380. -718с.
- [190]. Ҳумоӣ Чалолуддин. Маҳрами асрор [Матн] / Ҷ. Ҳумоӣ. -Техрон. Интишороти марворид, 1379. 267с.

IV. Фарҳангномаҳо

- [191]. Маккензи Д. Н. Фарҳанги кучаки забони паҳлавӣ. Иборат аз ду чилд [Матн] / Д. Н. Маккензи. –Техрон: Пажухишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ, 1388. -428 с.

- [192]. Мирзозода С. Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ [Матн] / С. Мирзозода. Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2008. -279с.
- [193]. Муҳаммад Гиёсуддин. «Гиёус-ул-луғот» [Матн] / Ғ. Муҳаммад. (тахияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров). - Душанбе: Адаб, Ҷ. 1. 1987. -480с. Ҷ. 2. 1988. -416 с. Ҷ. 3. -304с.
- [194]. Муҳаммад М. Фарҳанги форсӣ [Матн] / М. Муҳаммад. –Техрон: Сипехр, 1375, иборат аз 5 ҷилд.
- [195]. Муҳаммадхусейн Бурҳон. Бурҳони қотеъ [Матн] / Б.Муҳаммадхусейн. – Душанбе: Адиб, 1993. -416с.
- [196]. Нуров А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ [Матн] / А.Нуров. –Душанбе: Маориф, 1990. -368 с.
- [197]. Персидско-русский словарь. Под ред. Ю. А.Рубинчика [Матн] /. -М.: Сов. Энциклопедия. Т. 1.1983. -1632 с. Т. 2. 1983. -1632 с.
- [198]. Розенфельд А. З. Таджикско-русский диалектный словарь (Юго-Восточный Таджикистан) [Текст]/А.З.Розенфельд. -Л: ЛГУ, 1982. 240 с.
- [199]. Сирочуддин А. О. Чароғи Ҳидоят [Матн] / А. О. Сирочуддин. – Душанбе: Ирфон,1992. -288с.
- [200]. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Ҷ.1. [Матн] – М: Советская энциклопедия, 1969. -951 с.
- [201]. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) Ҷ. II. [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. -949 с.
- [202]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ Ҷ. I. [Матн]. -Душанбе: Пажухишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. -950 с.
- [203]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ Ҷ. II. [Матн]. -Душанбе: Пажухишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. -944 с.
- [204]. Фозилов М. Ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ [Матн] / М.Фозилов. Т. 1, 2. –М., 1963: Т3. -Душанбе, 2016.

2. Манбаъ:

- [205]. Рӯдакӣ А. Девон [Матн] / Рӯдакӣ. –Душанбе, 2018. -484 с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КOA-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Ҷурабекзода Ф. Ҷ. Омофонҳо дар забони тоҷикӣ [Матн] / Ф.Ҷ. Ҷурабекзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. -Душанбе, 2020, -№4. -С. 18-22.

[2-М]. Ҷурабекзода Ф. Ҷ. Баррасии истилоҳоти хешутаборӣ дар осори устод Рӯдакӣ [Матн] / Ҷурабекзода Ф. Ҷ. // Суханшиносӣ (Маҷаллаи илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ). -Душанбе, 2022, -№1. – С. 85-93.

[3-М]. Ҷурабекзода Ф.Ҷ. Баррасии сифатҳои мураккаб дар осори Рӯдакӣ [Матн] / Ф. Ҷ. Ҷурабекзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (бахши илмҳои филологӣ). -Душанбе, 2022, -№9. – С. 34-39.

[4-ҲМ]. Раҳматуллозода С.Р., Ҷурабекзода Ф.Ҷ. Истифодаи узвҳои инсон дар осори Рӯдакӣ [Матн] / Раҳматуллозода С. Р., Ҷурабекзода Ф. Ҷ. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (бахши илмҳои филологӣ) . -Душанбе, 2023 №6. -С. 5-10.

[5-М]. Ҷурабекзода Ф.Ҷ. Калимаҳои мураккаби исмӣ дар осори Абуабдулло Рӯдакӣ. // Суханшиносӣ (Маҷаллаи илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ). -Душанбе, 2023, -№4. – С. 85-95.

II. Таълифоти муаллиф, дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[6-М]. Ҷурабекзода Ф. Ҷ. Таҳқиқи як қабати луғавӣ дар осори Абуабдулло Рӯдакӣ [Матн] / Ф. Ҷ. Ҷурабекзода // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ (21-ми феввали соли 2022) дар мавзӯи «Истиқлолияти давлатӣ ва рушди забони модарӣ». -Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2022. –С. 112-117.

[7-М]. Ҷурабекзода Ф. Ҷ. Калимаи “дил” дар ашъори устод Рӯдакӣ [Матн] / Ф. Ҷ. Ҷурабекзода // Забон дорӣ ҷаҳон дорӣ // Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ “Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти забони тоҷикӣ дар арсаи

байналмилалӣ”, рӯзи байналмилалии забони модарӣ, 35-солагии Истиқлоли
Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30-солагии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва
сиёсати Тоҷикистон, 70-солагии корманди шоистаи Тоҷикистон Шокириён
Туғрал Сирочзода. –Хуҷанд, 2023, саҳ. 567-574.